— ئۆز مىللىتىنىڭ ماھارىتىغا كۆڭۈل بۆلمىگەن
مىللەت كەلگۈسى دۇنيا تاشلىغان مىللەت تۇر.

ئۇماق سىڭلىمغا تىلەيمەن، تۇغۇلغان كۈنىڭىزگە
مۇبارەك بولسۇن، بەخت سىزگە يار بولسۇن!
بۇ قېتىم تۇغۇلغان كۈنىڭىزدىكى ئەمەس، كۈندىكى
قەدىرلىك بولۇش ياشىشىڭىزغا تىلەكداشمەن.

— ھەدىڭىز ئارزۇگۈل تۆمەر.

2002-6-1.

ئانام رابىيە تۇرسۇنهاجىگە بېغىشلايمەن.
—ئاپتوردىن

مەمتىمىن ئەلا

تەكلىماكاندىن ياۋروپاغىچە

(ئەدەبىي خاتىرە)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: سادىر ئابلىز

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

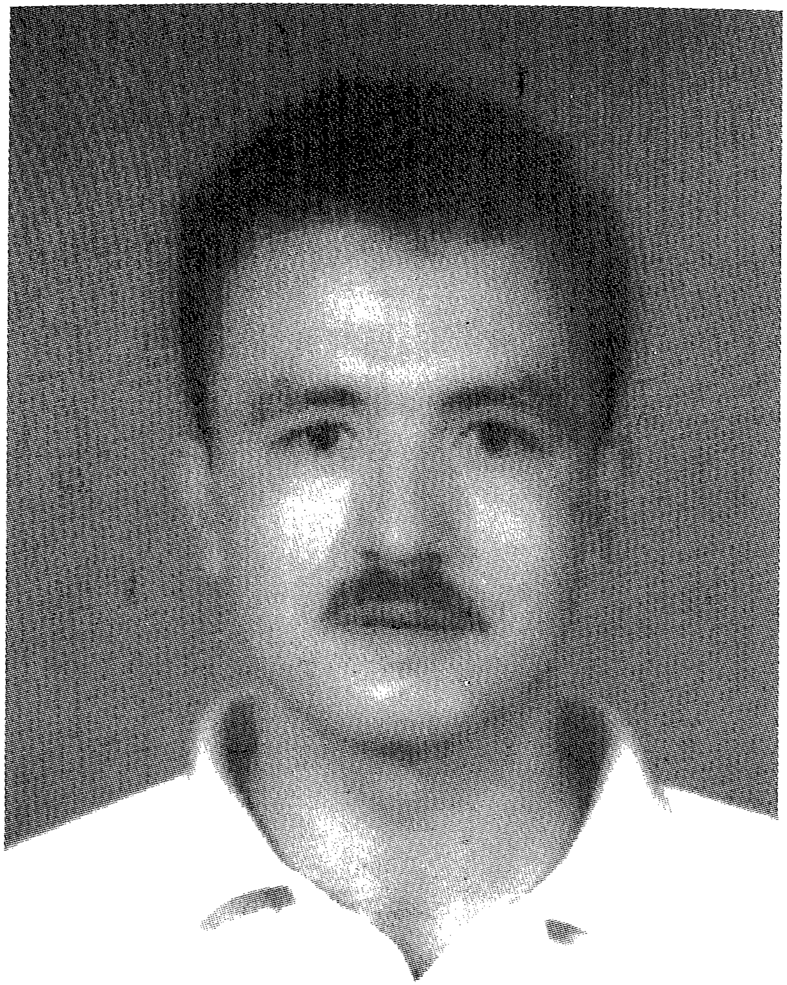

ئاپتور: مەمتىمىن ئەلا

图书在版编目（CIP）数据
从塔克拉玛干到欧洲/买买提明・艾拉著. —乌鲁木齐：
疆人民出版社，2001.12
ISBN 7-228-06857-2
Ⅰ. 从… Ⅱ. 买… Ⅲ. 维吾尔族—少数民族文学：
现代文学—文学研究—维吾尔语（中国少数民族语言）
Ⅳ. I207.915-53
中国版本图书馆 CIP 数据核字（2001）第 090723 号

策划：乌市安淇拉书店.
责任编辑：库来西江・欧麦尔
责任校对：阿不都热依木・阿不力米提
封面设计：卡米力・吾守尔

从塔克拉玛干到欧洲（维吾尔文）

买买提明・艾拉 著

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路 348 号邮政编码 830001）
新疆新华书店发行
新疆工人时报印刷厂印刷
850×1168 毫米 32 开本 5.5 印张
2002 年 4 月第 1 版　　2002 年 4 月第 1 次印刷
印数：1—4，000

ISBN 7-228-06857-2/I.2509　　定价：8.00 元

مۇھەررىردىن

مەمتىمىن ئەلا 1971 ـ يىلى 7 ـ نويابىر ئاتۇش شەھىرىدە زىيالىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى ئۆز يۇرتىدا تاماملىغاندىن كېيىن، 1989 ـ يىلى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئەدەبىيات كەسپىگە قوبۇل قىلىنغان. 1993 ـ يىلى مەكتەپ پۈتتۈرۈپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىغا تەقسىم قىلىنغان. ئاپتور شۇنىڭدىن تارتىپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن.

مەمتىمىن ئەلا قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا ئوقۇۋاتقاندا «دەريا: ياۋايىلىق ۋە مۇھەببەت» دېگەن تۇنجى ئوبزورى بىلەن ئەدەبىيات نەزەرىيىسى تەتقىقاتىنى باشلىغان. ئۇنىڭ ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ «دېڭىزدىكى مەڭگۈلۈك ئەپسانە: ئادەم — تەبىئەت»، «شېئىردىكى تۇيغۇ ۋە تۇيغۇدىكى شېئىر»، «ئېشەك ۋە ئادەم»، «ئەخلاق تراگېدىيىسى ۋە ئەدەبىيات»، «ئەسئەت ئەمەتنىڭ ھېكايە ئىجادىيىتى ھەققىدە»، «شېئىر ۋە مەن»، «تەنھالىق ياكى سەنئەتكارلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى»، «ۋىناسىنىڭ بىلىكى نەدە؟» (ئېلان قىلىنمىغان)، «ئېزىتقۇ قەسىردىكى ئادەم: بورخىس ۋە ئۇنىڭ ھېكايىچىلىق سەنئىتى» قاتارلىق يىگىرمىدىن ئارتۇق ماقالىلىرى ھەر قايسى گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

مەمتىمىن ئەلا ھازىر بېلگىيىنىڭ لېۋېن ئۇنىۋېرسىتېتى پەلسەپە ئىنستىتۇتىدا غەرب پەلسەپىسى بويىچە ياردەمچى ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇۋاتىدۇ.

مۇندەرىجە

يات ئەلگە سەپەر 1
سەن كىم ؟ 30
غەرب مەدەنىيىتى ، تەكلىماكان ۋە باشقىلار 52
غەرب مائارىپىدىن ئۆيلىغانلىرىم 98
مەدەنىيەت ۋە تەنھالىق 155

يات ئەلگە سەپەر

ئادەم دېگەن زادى نېمە ؟ يوقلۇق چەكسىزلىككە ، پۈتۈنلۈك يوقلۇققا سېلىشتۇرۇلغاندا ، ھەممە نەرسە بىلەن يوقلۇق ئوتتۇرىسىدىكى نۇقتا چەكسىز يىراقلىشىدۇ ۋە ئېكستىرېملىقلىرىنى (چەكتىن ئېشىش) چۈشىنىشكە ئايلىنىدۇ . پۈتكۈل مەۋجۇداتلارنىڭ ئاخىرى ۋە ئۇلارنىڭ پرىنسىپى چۈشەنگىلى ۋە يەتكىلى بولماس مەخپىيەتلىكى بىلەن ئۇنىڭدىن ئۆزلىرىنى يوشۇرغان .

ئوخشاشلا ، ئۇ ئۆزى كەلگەن يوقلۇقنى ۋە ئۆزىنى قوينىغا ئالىدىغان چەكسىزلىكنى كۆرۈشكە قادىر ئەمەس .

— بلېيس پاسكال

بېيجىڭدىكى چېگرىدىن چىقىش رەسمىيەتلىرىنى تۈگىتىپ ، ئايروپىلان كۈتۈش ئۆيىگە كىرىپ ئولتۇردۇم . كاللام قۇپقۇرۇق ئىدى . بۇ قۇتلۇق سەپەر — بىلىم ئېلىش ئۈچۈن بېلگىيىگە بېرىشنىڭ ئۇزاقتىن بېرى مەندە قوزغاپ كېلىۋاتقان قىزغىنلىقلىرى ئەمدىلىكتە بولسا سۇسلاپ كېتىۋاتقاندەك بىلىنمەكتە ئىدى . مەن خۇددى ئۇرۇمچىگە قايتىدىغاندەك تۇيغۇدا ئىدىم . ئەتراپىمدىكى كىشىلەر ئاۋۇغانسېرى ، چېچىلغان زېھنىمنى يىغىشقا باشلىدىم . كاللامدا بىر سوئال ئەگىپ يۈرەتتى : « مەن نەدىن نەگە كېتىۋاتىمەن ؟ » تۇرۇپلا جىددىيلىشىشكە باشلىدىم . مېنى خۇددى مەن چۈشىنەلمەيدىغان ۋە تېگىگە يېتەلمەيدىغان بىر مەۋھۇم چەكسىزلىك قوينىغا ئالىدىغاندەك ئىدى . كاللامدا مۇشۇ سەپەرنى روياپقا چىقىرىش ئۈچۈن يېگەن غەملىرىم بىر - بىرلەپ تىزىلىشقا باشلىدى : كېچە - كۈندۈز ئۆگىنىش ، ئىمتىھان ، قوبۇل قىلىنىشنى كۈتۈش ، ئەلچىخانا ، سەپەر ... ھەربىر غېمىم يېڭى غەم ئالدىدا پۈتۈنلەي ئاجىزلىشىپ

ماڭغانىدى ، ئەمدىلىكتە سەپەر غېمى ئالدىنقى غەملەرنى ئاللىقا-
ياقلارغىدۇر ئۇچۇرۇۋەتكەنىدى . ئەجەبا ، ھايات كونا غەملەرنىڭ
ئاجىزلىششىنى ئۈن - تىنىسىز سېزىش بىلەن يېڭى غەملەرنىڭ
كېلىشىنى ئامالسىزلا كۈتۈشنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانمىدۇ ؟
بېلگىيىلىك داڭلىق دراماتورگ مېتتېرلىنىڭ « ھايات ئازاب چې-
كىش ، كۆز يېشى ، جۇدالىق ۋە ئۇلۇغ پاجىئە ئەمەس ، بەلكى
دەل بۇلارنىڭ بولماسلىقى پاجىئەدۇر » دېگەنىكەن . ئەمىسە ،
ئالدىمدا كېلىشى مۇمكىن بولغان غەملەرنى قايسى تەرزدە كۈتۈ-
ۋېلىشىم كېرەك ؟

ياۋروپا ھەققىدىكى خىيال ماڭا باشلانغۇچ مەك-
تەپنىڭ ئۈچىنچى يىللىقىدا ئوقۇۋاتقاندا ، « گرىم چۆچەك-
لىرى » دېگەن كىتابتىن باشلانغانىدى . لېكىن ، بۇ مې-
نىڭ ھازىرقى خىيالىم ئىدى . ئەينى ۋاقىتتا مەن « گرىم
چۆچەكلىرى » نى خۇددى « ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى »
دەكلا ئوقۇغانىدىم . ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرقنى
ھېس قىلمىغانىدىم . « گرىم چۆچەكلىرى » دىكى ئاشۇ
ئۇنتۇلغۇسىز قىسسىلەر يېنىمدىلا — قۇياشنىڭ ئوت-
لۇق تەپتى ئاستىدا ھاياتنىڭ قايناقلىقى ، سىرلىقلىقى ،
سېھىرىيلىكى ۋە تراگېدىيىلىرىنى ئۆزىدە يوشۇرغان تەكلى-
ماكان ئەتراپلىرىدا يۈز بەرگەندەكلا ئىدى . شۇڭلاشقىمۇ ،
تەبىئەت بىلەن مۇناسىۋەتلىشىش ۋە ئۇنىڭدا ياشاش جەر-
يانىدا ئۆزىدە سىرلىق ئەپسانىۋى تەسەۋۋۇر يېتىلدۈرگەن
خەلقىم بىلەن بۇ چۆچەكلەرنىڭ ئىگىسى بولمىش ياۋروپا-
لىقلار ئوتتۇرىسىدا ماكان ۋە زاماندىن ھالقىغان غايىۋانە
ئىنسانىي ئورتاقلىق بار ئىدى . ئەينى ۋاقىتتا ، بۇ چۆ-
چەكلەر مېنىڭ دۇنيانى كۆزىتىشىمدىكى كۆزنىكىم ئىدى .
بۇ چۆچەكلەر مېنى ئىپتىدائىي ۋە مەدەنىيەتنىڭ دەسلەپكى
مەزگىللىرىدىكى ئىنسانلارغا ۋە ئۇلارنىڭ ھاياتلىق ھەققى-

دىكى ساددا ۋە سەمىمىي تەسەۋۋۇرلىرىغا چەمبەرچاس باغلى-
ۋەتكەنىدى ياكى ، مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئىنسانلارنىڭ بالىلىق
دەۋرلەردىكى ئويلىرى ، ئارزۇلىرى ۋە تەسەۋۋۇرى دەل مېنىڭمۇ
بالىلىق قەلبىمدىكى ئويلار ، ئارزۇلار ۋە تەسەۋۋۇرلار ئىدى . ھا-
ياتلىق ۋە دۇنيا ھەققىدىكى ئىپتىدائىي تۇيغۇ پۈتكۈل ئىنسانلارغا
ئورتاق ئىدى . شۇنداقلا ، ئۇلار بۇنى ئەڭ قىممەتلىك مەنىۋى
بايلىق سۈپىتىدە كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇراتتى .

چۆچەكتىكى ئادەمگە ياكى ئەپسانىۋى ئادەمگە نىسبە-
تەن ، چۆچەك ۋە ئەپسانىنىڭ ئۆزى رېئاللىق . چۆچەك رېئاللىقى-
نىڭ سىمۋوللاشقان شەكلىنىڭ ئىپادىسى ! ئاتا - بوۋىلىرىمىدىن
قالغان چۆچەكلەر تەكرار ئېيتىلىپ كەلدى . چۆچەكتىكى يۇ-
مىلاق شەكىلدىكى ۋاقىت مەڭگۈ يوقالمايدۇ . بۇ ، ئادەمگە
خۇددى تارىخ بىلەن تەقدىرنىڭمۇ يۇمىلاق شەكىلگە ئىگە ئىكەن-
لىكىدىن بېشارەت بېرىۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرەتتى . شۇڭا ، بالىلى-
قىم چۆچەكلەرنى تارىخ ۋە تەقدىر سۈپىتىدە كۆرۈشكە ئاڭسىز
ھالدا ئادەتلەنگەنىدى . چۆچەكلەر مەن ئۈچۈن بىردىنبىر ۋە
ھەقىقىي رېئاللىق ئىدى . چۈنكى « ياغاچ ئات » ماڭا ھېلىھەم
ئەجدادلىرىم ئات ئويىنىتىپ ، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىنى ،
موڭغۇل داللىرىنى ، تەڭرىتاغ ۋە تەكلىماكان ئېتەكلىرىنى ،
شۇنداقلا يىراق ئەللەرنى كەزگەن ۋە بويسۇندۇرغان تارىخنى
خۇددى تېخى يېقىندىلا يۈز بەرگەن ئىشلاردەك ھېس قىلدۇ-
رىدۇ . « ئېچىل داستىخىنىم » مېنى ھاياتنىڭ خۇددى ئاچچىق
جازاسىدەك بىلىنىدىغان زۇرۇرىيەتلىرىدىن خالاس قىلىپ ،
ئەركىن خىيالنىڭ قوينىدا ياشاتقۇزىدۇ . « يېرىلىڭ تېشىم »
تەقدىر بىلەن ھايات قېلىش ئوتتۇرىسىدىكى ئاخىرقى پا-
ناھگاھتىن شەپە بېرىدۇ . چۆچەكلەر مانا مۇشۇ ئالاھىدى-
لىكلىرى بىلەن ئادەم بىلەن كائىناتنى « مەڭگۈلۈك قاي-
تىش » شەكلىدە يۇغۇرۇۋەتكەن .

كاللامدىكى ھېلىقى سوئال يەنە تەكرارلاندى : « مەن نەدىن نەگە كېتىۋاتىمەن ؟ » چۆچەكلەردىكى « ئۇچار گىلەم » گە ئولتۇرۇپ يىراق ئەلگە — چۆچەكسىمان بوشلۇققا بارامدىمەن ؟ زامانىۋىلىك بىلەن ئەپسانە، مېخانىك رېئاللىق بىلەن خام خىيالغا تولغان تەكلىماكان كەلگۈسۈم توغرىسىدا قانداق بېشارەتلەرنى بېرەلىشى مۇمكىن ؟ لېكىن، مەن « ئۇچار گىلەم » ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىم بىلەن مەن بارىدىغان بېلگىيە ئوتتۇرىسىدا ياتلىشىش بولۇۋاتقانلىقىنى تۇيۇقسىز بايقاپ قالدىم . قارىغاندا، بالىلىقىمدىن تارتىپ ماڭا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن « ئۇچار گىلەم » خىياللىرى باشقىلارغا تولىمۇ يىراقتىكى ئىشتەك بىلىنەتتى ياكى ئۇنىڭ دەۋرى مەڭگۈ كەلمەسكە كەتكەنىدى . كىشىلەر ساددا ۋە شېرىن چۆچەكلەر دۇنياسىدىن چىقىپ، رېئاللىققا سوغۇق قان ۋە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىۋاتقاندەك ئىدى . دېمەك، ئەمدىكى مەسىلە تەكلىماكان ئېڭىنىڭ يېڭى ۋە يات دۇنيادىكى تەقدىرىنى كۆزىتىش ئىدى . گەرچە شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە تەكلىماكان ئېڭى بىلەن ياۋروپا رېئاللىقى ئوتتۇرىسىدىكى ھەرقانداق شەكىلدىكى مۇناسىۋەتنى بىلىشىم مۇمكىن بولمىسىمۇ، ئىنسانلار ئارىسىدىكى رىشتىنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكى مېنى تولىمۇ قىزىقتۇراتتى .

ئايروپىلان كۆتىكەچ ئۆزۈمنى ئويلاپ باقتىم . خىياللىرىم تولىمۇ مۇرەككەپ ئىدى . ئاشۇ دەقىقىدە ئۆزۈمنى تىغدەك يالغۇز سېزەتتىم . ئەتراپىمدا يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارنى خۇددى كۆرۈنمەس ئادەمگە ئوخشاش جىمجىت كۆزىتىۋاتاتتىم . ۋەھالەنكى، يەنە باشقا بىر كۆزىتىش نۇقتىسى تەرىپىدىن كۆز تىكسەم، شەكسىزكى ئۆزۈمنى « مۇتلەق » تەنھا دېيەلمەيتتىم . چۈنكى، مېنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالىمدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئابستراكت مەنىدىكى شەخسنى تېپىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى .

مېنىڭ تەنھالىقىم مەۋجۇتلۇق نۇقتىسىدىن تەلتۆكۈس تەنھالىق كاتېگورىيىسىگە كىرگىنى بىلەن، مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن مەن تەكلىماكاندىن كەلگەن ئادەم ئىدىم . يات كوللېكتىپ ئارىسىدا تىغدەك يالغۇز قالغان ئادەم ئۆز ۋۇجۇدىدا بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان « قەۋم ۋەزنى » نى ھېچقانداق كاشىلىسىز تولۇقى بىلەن چۈشىنەلەيدۇ . دېمەككى، شەخس ماھىيەتتە ئۆزى تەۋە قەۋمنىڭ ياشاش ئىرادىسىنىڭ رېئاللىشىشى . زامان نۇقتىسىدىن ئالغاندا، قەۋمنىڭ پۈتكۈل تارىخى ۋە رېئاللىقى شەكىللەندۈرگەن يوشۇرۇن ھاياتلىق ئىقتىدارى ھەر ۋاقىت، مەيلى ئاجىز ياكى كۈچلۈك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شەخس بىلەن بىللە ؛ ماكان نۇقتىسىدىن قارىغاندا، شەخس ئۆز قەۋمىنىڭ ھاياتلىق ساپاسىنىڭ ھەرقانداق بىر رايون ياكى دۆلەتتە ياشىيالاش ۋە ياشىيالماسلىقىنى سىنىغۇچى ۋە رېئاللاشتۇرغۇچى . ھازىر قارىماققا مەن « سەپەر » قىلىۋاتقاندەك قىلغان بىلەن، ۋۇجۇدۇمنىڭ چوڭقۇر - چوڭقۇر قاتلاملىرىغا سىڭىپ كەتكەن تەكلىماكان روھى مەن ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ياشاش ئىرادىسىنى ئەمەلگە ئاشۇراتتى . مەن بولسام بۇ ئىرادىنىڭ يات ئەل ۋە قەۋمدىكى مەۋجۇتلۇق ئەھۋالىنى بىۋاسىتە ياشاش شەكلىدە بېشىمدىن ئۆتكۈزەتتىم . ئۇنىڭ ھايات كۈچىنى، تارىخىنى ۋە رېئاللىقىنى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇچرىشىش شەكلىدە ئەڭ چوڭقۇر چۈشىنەتتىم . تەكلىماكاننىڭ يىراق قەدىمكى رېئاللىقى بىلەن ھازىرى، ئۇنىڭ بۈگۈنى بىلەن ياۋروپانىڭ يىراق قىرغاقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەرىكەت داۋامىدا ئۆزۈمنىڭ مەدەنىيەت سالاھىيىتىمنى تېخىمۇ چۈشىنەتتىم . تەكلىماكان روھىغا ۋە مەدەنىيىتىگە تەۋە بولۇش سۆيۈنتىم بىلەن، تەكلىماكاننىڭ چۈشلىرىنى ۋە ئارزۇسىنى تېخىمۇ يىراققا ئېلىپ كېتەتتىم . مۇنداقچە ئېيتقاندا، قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مەدەنىيەت ئەلچىلىرىگە ئوخشاش، تەكلىماكان مەدەنىيىتىنى — دۇنيانىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كې-

تەي، دەپ قالغان قەدىمىي مەدەنىيەتنى — يىراق ئەلگە توشۇغۇچى ئەلچى ئىدىم.

ئايروپىلاننىڭ تېخنىكىلىق سەۋەب تۈپەيلى كېچىكىپ ئۇچىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلغاندا، ھېلىقى سوئال كاللامدا يەنە تەكرارلاندى. «مەن نەدىن نەگە كېتىۋاتىمەن؟» كۆزۈمنى يۇمۇپ، ياۋروپانىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنى قىياس قىلىشقا باشلىدىم. ياۋروپانىڭ پۈتكۈل ئوبرازى مەن ئوقۇغان كىتابلاردىكى تەسۋىرلەر ۋە كىنولاردىكى كۆرۈنۈشلەر ئىدى. بودېلىرنىڭ سىمۇولغا، ئاسىيلىققا ۋە ئەسەبىيلىككە تولغان شېئىرلىرىدىكى چۈشكۈن ۋە ئۇنتۇلغۇسىز فرانسىيە؛ دىككېنس تەسۋىرلىگەن قاراڭغۇ ۋە ئادەمنى پەرىشان قىلىدىغان ئەنگلىيە؛ جامېس خويسنىڭ ئۆزى ھەم سەسكىنىدىغان ھەم ئىنتىلىدىغان دۇبلىن تۇرمۇشى؛ فرانز كافكا ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن مۇزدەك رېئاللىق ۋە بىر - بىرىدىن ياتلاشقان ئادەملەر؛ مەۋجۇدىيەتچىلەر نەزەرىدىكى شەخسىي ئەركىنلىك بىلەن مەسئۇلىيەت ئۈستىگە قۇرۇلغان بىمەنە دۇنيا؛ پەيلاسوپ مارتىن خېيدگېر ئېيتقان «ياۋروپا ئېگىنى يېگىلايدىغان» 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىبارەت قاباھەتلىك تارىخنى يازغۇچى گېرمانىيە؛ قەدىمىي تۈسى قويۇق مەيدانلىرىنى ئىنسانلاردىكى يوقالماس ئۈمىد — تىنچلىق ئارزۇسىنىڭ سىمۋولى بولغان كەپتەرلەر قاپلىغان ئىتالىيە كۆز ئالدىمدىن بىر - بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى. ياۋروپا ۋە ياۋروپالىقلارنىڭ سالاھىيىتى كاللامدا كۆپ قىرلىق پىرىزما شەكلىدە ئىدى. ئۇنىڭدىن خىلمۇخىل نۇر تارىلىپ تۇراتتى. بىر تەرەپتىن، ياۋروپا ئىنسانىيەت ئىرادىسىنىڭ ئەڭ ئاكتىپ قىسمىغا ۋە مەزمۇنىغا ۋەكىللىك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ قەدىمىي زېمىندا ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان قىرغىنچىلىق ۋە قاباھەتلىك ھۆكۈم سۈرگەنىدى. بەلكىم ياۋروپانىڭ ئاشۇ كۆپ قىرلىق ئوبرازىغا ئومۇمىي ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەگسىز

سىرلىرى يوشۇرۇنغان بولسا كېرەك. بۇ ھەم ئۇنىڭ جەلپكار نۇقتىسى ئىدى.

ياۋروپا ماڭا تولىمۇ قېرىپ كەتكەندەك تۇيغۇ بېرەتتى. چۈنكى ئۇنىڭ تارىخىغا ئادەمنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلمەيدىغان ۋەقەلەر ۋە شەخسلەر تولۇپ كەتكەنىدى. ھەربىر ۋەقە ئۆز نۆۋىتىدە بىزگە نۇرغۇن ئىشلارنى ئەسلىتەتتى. تارىخنىڭ قاراڭغۇ ئۆڭكۈرلىرىدىن نىتزىنىڭ «يۈكسەك ئادەم» ئوبرازىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ساداسىنى ھەر ۋاقىت ئاڭلىغىلى بولاتتى. شۇڭلاشقىمۇ، ياۋروپا يەنە بىر تەرەپتىن ھاياتىي كۈچىنى يوقاتمىغانىدى. بەلكىم بۇلارنىڭ ھەممىسىگە ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ تولىمۇ قەدىمىي سەلتەنىتى سەۋەبچى بولسا كېرەك. كىشىلەر ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتى، دەپ قارايدۇ. گەرچە قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتى كېيىنكى مەزگىللەردە خارابلاشقان بولسىمۇ، ئۆز تەسىرىنى ۋە سەلتەنىتىنى ياۋروپا غول ئېقىن مەدەنىيىتى جەريانىدا داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. ئەمىسە قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتى زادى قانداق ئىدى؟ بۇ دەل مەن ئىزدەنمەكچى بولغان سوئال. چۈنكى مەلۇم مەدەنىيەتنى تولۇقى بىلەن چۈشىنىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇنىڭ يىلتىزىنى ئىزدەش كېرەك. چۈنكى مەدەنىيەت تۇرغۇنلۇق ئەمەس، بەلكى بىر جەريان بولۇش سۈپىتى بىلەن قەۋمنىڭ ئۆلچەملەشكەن ھاياتلىق ئىدىيىلىرى ۋە قىممەت قاراشلىرىنىڭ بىرلىكىدۇر.

ئايروپىلان ئۇچماي كېچىكىۋەرگەنسېرى، كۈتۈش ئۆيىدىكى يولۇچىلار جىددىيلىشىشكە باشلىدى. ئەتراپىمدىكى يولۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چەت ئەللىكلەر ئىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ قايسى مىللەتكە تەۋە ئىكەنلىكىنى دەماللىققا بىلەلمىدىم. ئۇلارنىڭ پاراڭلىرىغا زەن سېلىپ باقتىم، ئىنگلىزچىگە ئوخشمايتتى. قارىغاندا

ئۇلار داچچە①سۆزلىشىۋاتسا كېرەك . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھېچنېمىگە پەرۋا قىلماي بەخىرامان پاراڭلىشىپ تۇراتتى . تەرتىپلىك تۇرمۇش رىتىمىغا كۆنگەن بۇ چەت ئەللىكلەر ئايروپىلاننىڭ كېچىكىشىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلىگە تولىمۇ سوغۇق قان مۇئامىلە قىلىۋاتاتتى . مەن ئۇنىۋېرستېتنىڭ چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلارنى كۈتۈۋېلىشقا مەسئۇل خادىمىغا ئىككى كۈن ئاۋۋال بېلگىيىگە ئۇچۇش ۋاقتىم توغرىسىدا فاكس سېلىۋەتكەچكە ، ئايروپىلاننىڭ كېچىكىشى مېنى خېلىلا جىددىيلەشتۈرۈپ قويۇۋاتاتتى . ئەگەر فاكسىمنى قوبۇل قىلغان خادىم ئايروپىلاننىڭ كېچىكىشىنى بىلمەي كېتىپ قالسا ، بېلگىيىدە تېنەپ قېلىشىم ئېنىق ئىدى . بۇ مېنىڭ چەت ئەلگە تۇنجى قېتىم چىقىشىم بولغاچقا ، بېلگىيىگە چۈشكەندىكى قىيىنچىلىقلارنى ئويلاپ بېشىم قېتىپ كەتتى . بۈگۈندىن باشلاپ ھەممە ئىشلىرىمنى ئۆزۈم يالغۇز بىر تەرەپ قىلىشىم كېرەك ئىدى . دۇنياغا تىغدەك يۈزلىنىش دېگەن شۇدە . ئەسلىدىمۇ ئادەمنىڭ بۇ دۇنيادىكى ھالىتى مېنىڭ ھازىرقى ھالىتىمنىڭ دەل ئۆزى ئىدى . بىز پەقەت رېئاللىقىمىزغا ئۆزىمىزنىڭ يېقىنلىرىنىڭ ۋە دوستلىرىمىزنىڭ مەدەنىيىتىنى كىرگۈزۈۋېلىپ ، ساختىنا قەسىر ئىچىگە كىرىۋېلىپ ، خاتىرجەملىك تۇيغۇسىغا ئېرىشىدىكەنمىز . ئەمەلىيەتتە ، ئالدىمىزدىكى ھەممە ئېھتىماللىق ۋە يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكلىرى بىزدىن تەنھا ھەرىكەت قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى . بۇ يەردە خام خىيالغا ئورۇن يوق ئىدى . قىيپالىڭاچ رېئاللىق ، بىلگىلى بولمايدىغان ئېھتىماللىق ۋە مۇزدەك كەلگۈسى .

تۇيۇقسىز پىسخىك ساپا توغرىسىدا ئويلاپ قالدىم .

① داچ (Dutch) — گوللاندىيە تىلىنى كۆرسىتىدۇ ، لېكىن بېلگىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى فلەمىش خەلقىمۇ بۇ تىلنى قوللىنىدۇ . بېلگىيىنىڭ دۆلەت تىلى داچ ۋە فرانسۇز تىللىرى بولۇپ ، بېلگىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمى فرانسۇز تىلى رايونى ، يەنى ۋاللونىيە دەپ ئاتىلىدۇ .

ئادەمنىڭ روھىنىڭ ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، روھ يات مۇھىتتا ئۆز تەنھالىقىغا يوشۇرۇنغان قۇدرەت ئارقىلىق ، ئادەمدە ئاۋۋالقى بىخەتەرلىك ۋە خاتىرجەملىك تۇيغۇسى ئاخىرلاشقان جايدىن يېڭى ماسلىشىش قابىلىيىتىنى ئاستا – ئاستا يېتىلدۈرۈپ چىقالايدۇ . يات مۇھىت ۋە بىلگىلى بولمايدىغان كەلگۈسىنىڭ ئالدىدا ئادەمدە روھنىڭ ئىچكىرىسىدىكى قۇدرەتكە تايانماقتىن باشقا ئامال يوق . پىسخىك ساپا شۇنىڭ ئۈچۈن مۇھىمكى ، ئادەم بارلىق تايانچىلىرىدىن ئايرىلغاندا ، ئۆزى يېتىلدۈرگەن ياشاش ئىقتىدارى ۋە ماسلىشىش قابىلىيىتى ئارقىلىقلا يېڭى ئۈمىدكە ئېرىشەلەيدۇ ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، تېخىمۇ مۇھىمى ئۆزىدە بار ۋە ئۆزىنى قۇتقۇزالايدىغان پىسخىك ساپانى دەڭسىيەلەيدۇ . ئۆزىنى تونۇش ئادەمنىڭ تىغدەك تەنھالىقىدىلا ئېنىقلىقىغا ئىگە بولىدۇ . چەكسىز ئېھتىماللىققا تولغان بۇ دۇنيادا ياشاشنىڭ پەلسەپىسى شۇكى ، ئادەم ئۆزىنىڭ پىسخىك ساپاسىغا قارىتا خام خىيالدا ۋە خاتا مۆلچەرلەشتە بولماسلىقى ، تېخىمۇ مۇھىمى روھىنىڭ قۇدرىتىنى ئەڭ ئېنىقلىقتا تۇيالىشى كېرەك .

گەرچە مەن پۈتۈنلەي ناتونۇش ئەلگە بارساممۇ ، لېكىن ئۇ يەرنىڭ تۇرمۇش شەكلىنىڭ ۋە كىشىلەرنىڭ كۆزقارىشىنىڭ مېنىڭكى بىلەن ئاسمان – زېمىن پەرق قىلىپ كېتىشى ناتايىن ئىدى . ئادەم بولۇش سۈپىتىم بىلەن پۈتۈن جىسمىمنى چىرماپ تۇرغان « ھازىر »نىڭ بويۇنتۇرۇقلىرىدىن بىر پەس قۇتۇلۇپ ، كەلگۈسۈمدە بولىدىغان ئىشلارنى كۆرەلمەيدىغان بولغاچقا ، مەندە كۈتمەكتىن باشقا ئىلاج يوق ئىدى . شۇڭا ، كەلگۈسىدە بىزنى كىمنىڭ ، قاچان ۋە قەيەردە قايسى خىل شەكىلدە كۈتۈۋالىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ قىيىن . ئەجەبا ، ھېچكىم كۈتۈۋالمايدىغان يېگانە سەپەر بەزى چاغلاردا قورقۇنچلۇق بولارمۇ ؟ بىر تامچە سۇنىڭ سۇغا قېتىلىپ يوقاپ كېتىشى بىلەن بىر ئادەمنىڭ يات ئەلگە ئۆزلىشىپ كېتىشى ئوتتۇرىسىدا زادى

قانچىلىك پەرق بار ؟ ئەگەر كەلگۈسىمدىكى ئىنىقسىزلىق ئۆت-
مۈشكە ئايلانغاندا ۋە خېلى ئۇزاقتىن كېيىن ، بەلكىم يەككە
شەخس بولۇش سۈپىتىم بىلەن خۇددى سۇغا ئوخشاش ھەر-
قانداق جايغا ھەرقانداق چاغدا سىڭىپ كېتىشىم مۇمكىن . لې-
كىن ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئۆزۈم تەۋە مەدەنىيەت ئاتا
قىلغان مەڭگۈ ئۆزگەرمەس سالاھىيەتكە ئىگە ئادەم بولۇش سۈ-
پىتىم بىلەن باشقا يات مەدەنىيەتكە پۈتۈنلەي ياكى ئىزسىز سى-
ڭىپ كېتىشىم مۇمكىن ئەمەس . چۈنكى مەن نەچچە مىڭ يىللىق
مەدەنىيەتنىڭ دەقىقىلىق ئەمەس ، بەلكى ئۇزاق يىللىق مەھسۇلى
ئىدىم . مېنىڭ تىنىقىم ، ئاۋازىم ۋە ئويلىرىمغا تەكلىماكان روھى
سىڭگەنىدى . مەن بۇنى كېيىنچە تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشەندىم .
ئايروپىلان ئاخىر ئۇچىدىغان بولدى ، لېكىن ئۇ توپتوغرا
توققۇز سائەت كېچىككەنىدى . مەن ئالدىمغا چىقىپ مېنى كۈ-
تۈۋالىدىغان ئادەمدىن ئۈمىدىمنى پۈتۈنلەي ئۈزۈشكە مەجبۇر
بولدۇم . چۈنكى ، بىز ئەتىسى ئەتىگەن سائەت تۆتلەردە
برىۇسسېل ئايرودرومىغا قوناتتۇق . دەل شۇ چاغدا ، ئۆزۈمنى
بەزلەيدىغان ۋە روھىمنى سەل ـ پەل كۆتۈرۈشكە ياردەم بېرى-
دىغان سۆز ئىزدەشكە باشلىدىم . شۇنىڭغا ئىشەنچىم كامىلكى ،
مەن ئىزدەۋاتقان سۆزنى مەندىن ئىلگىرى ياشىغان بىر ئۇيغۇر
بېشىغا كۈن چۈشكەندە دېگەن ۋە بۇنى يەنە بىر ئۇيغۇر تەكرار-
لىغان . دېمەك ، مەن ئىزدەۋاتقان سۆز ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدا
نۇرغۇن ـ نۇرغۇن قېتىم دېيىلگەن . ماھىيەتتە ، مەن ئىزدەۋاتقان
سۆز بىزنىڭ پىكىر قىلىش ئۇسۇلىمىزدۇر . ئۇ ، ئۈمىد ئۈزۈلگەن
زۇلمەتتە خۇددى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نەسلى
بولغان نىمجان بالىنى يېتىلەپ ، قۇياش پارلاپ تۇرغان بوشلۇققا
ئاچىققان كۆك بۆرىگە ئوخشايدۇ : « باشقا كەلگەننى كۆرەر-
مەن » . « باشقا كەلگەننى كۆرۈش » ئۆلمىگەن جاننىڭ ھايات-
لىق ئىستىكى قوزغىغان تاللاش ۋە كەلگۈسىنىڭ ئۆزىدە يوشۇر-

غان بارلىق ھىيلە ـ مىكىرلىرى ۋە پىسترمىلىرىغىچە يالغۇز يۈز-
لىنىش ۋە ئۇنى كۈتۈۋېلىشقا تەييارلىنىشتۇر . « باشقا كەلگەننى
كۆرۈش » كۆپ خىل تاللاش ئىچىدىكى بىر خىل تاللاش ئە-
مەس ، بەلكى ئۈمىد ۋە ئۈمىدسىزلىك بىزدىن مەجبۇرىي تاللاش
ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان رېئاللىق . يەنى بىز ياشىشىمىز
كېرەك بولغان كەلگۈسى ۋە تىرىكلىكنىڭ قانۇنىيىتى . دېمەك-
چىمەنكى ، مەن ھازىر كۆرۈنمەس كۈچنىڭ ـــ رېئاللىقنىڭ تە-
لىپى ۋە مەن باشتىن ئۆتكۈزۈشۈم كېرەك بولغان تەقدىرنىڭ
سايىسى ئاستىدا ھەرىكەت قىلىۋاتاتتىم . ئالدىمدىكى ھەممە ئېھ-
تىماللىقنى كونترول قىلالمايتتىم ، چۈنكى ، بىر مىنۇتتىن كېيىن
يۈز بېرىدىغان ئىشلارغىچە ، ماڭا تەۋە ۋە مۇناسىۋەتلىك ئىشلار-
نىڭ ھەممىسى تەسەۋۋۇرۇم بىلەن ئىدراكىمدىن ھالقىغىلىق
ئىدى .
ئايروپىلان قوزغالدى . ئۆز ئورنۇمغا جايلىشىۋالغاندىن
كېيىن ، كۆڭلۈم سەل جايىغا چۈشتى . ماڭا بۇ سەپەر مەڭگۈ
تۈگىمەيدىغاندەك ، كېيىنكى ھاياتىم سەپەر ئىچىدە ئۆتۈپ كې-
تىدىغاندەك بىلىنىپ كەتتى . بۇ غەلىتە خىيالنىڭ نەدىن كەل-
گەنلىكىنى بىلەلمىدىم . بەلكىم تۇنجىلىق تۇيغۇسى ماڭا ئا-
شۇنداق خام خىيالنى ئويلاتقۇزغان بولسا كېرەك ـــ تۇرۇپلا ،
ئالىي مەكتەپتىكى بىر ساۋاقدىشىمنىڭ كىتاب ئوقۇشقا يېڭىدىن
كىرىشكەندە ، ماڭا ئېيتقان مۇنۇ سۆزلىرى يادىمدىن كەچ-
تى . « ھاياتلىق بىر كىتاب بولسا ، ئۇنى بىر ئۆمۈر ئوقۇپ ئۆتۈپ
كەتسەم . » ئۇنى رېئاللىقتىن قاچقۇچى ، خىيالىي ، دەپ ئەيىبلە-
يەلمەيتتىم . ئۇ ئۆزى خالىغان بىر تۇرمۇش شەكلىنى تاللاۋا-
تاتتى . گەرچە ئۇنىڭ تاللىشى ئادەمگە رېئالسىزلىق تۇيغۇسى
بەرسىمۇ ، ئۇ دەل مۇشۇ رېئالسىزلىقنى بىردىنبىر رېئاللىق سۈپە-
تىدە قوبۇل قىلىۋاتاتتى . مەنچۇ ؟ مەن تاللاش بىلەن تاللىنىش
ئوتتۇرىسىدا توختاپ قالغانىدىم . مېنىڭ ھەربىر تاللىشىم مېنىڭ

تـەقدىرىم بولاتتى . مەن ھەم تاللايتتىم ھەم كۆرۈنمەس كەل-
گۈسى تەرىپىدىن تاللىناتتىم . تۇرۇپلا ، ناھايىتى مۇھىم بىر
ئىشقا ھاياتىمغا يېڭى بۇرۇلۇش ۋە مەنە ئېلىپ كېلىدىغان ھەرى-
كـەتكە تەۋەككۈل قىلىۋاتقاندەك ئويلاپ قالدىم . نېمىلا دېگەنبى-
لەن ، مېنىڭ رېئاللىق بىلەن كۈچۈمنىڭ بارىچە تەسەۋۋۇر قى-
لىشقا ئۇرۇنۇۋاتقان كەلگۈسۈم ئوتتۇرىسىدىكى تۇتۇق نۇقتىدا
تۇرۇۋاتقانلىقىم ئېنىق ئىدى . ھەتتا شاللىنىش خەۋپىگە دۇچ
كەلسەممۇ ، تۇرمۇشۇمنىڭ نورماللىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ-
رۇقتۇرما بىرخىللىقنى باشقىچە تاللاش ئارقىلىق بۇزۇۋشۇم ئېلىپ
كەلگەن قىممەت ھەرقانداق بەدەلگە تەييار ئىدى . مەن تەۋەك-
كۈلچىلىككە ئوخشاپ كېتىدىغان تاللاش ۋە ئۇرۇنۇش ئارقىلىق
ئۆزۈمـنى چۈشىنىپ بېقىشقا موھتاج ئىدىم . ئۆزۈمنى تونۇش
مېنى ئۆزۈم يېتىلگەن تەكلىماكان مەدەنىيىتىنىڭ زادى قانداق
سېھرىي كۈچكە ۋە قانچىلىك قۇدرەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بى-
لىشكە ئېلىپ باراتتى .

ئايروپىلان قوزغالدى . ئايروپىلان بۆلمىسىدىكى تېلېۋى-
زورلاردا ياۋروپا مەنزىرىلىرى ئارىلاپ - ئارىلاپ كۆرسىتىلىپ
تۇراتتى . چۆچەكلەر دۇنياسىدىكى ئاجايىپ - غارايىباتلار ماڭا
ئەمدى بىراقلا تەسەۋۋۇرغا ئايلانغاندەك بىلىنىپ كەتتى .
مۇنداقچە ئېيتقاندا ، چۆچەكلەر دۇنياسى ئاتا قىلغان قىزغىنلىق
بـارغانسېرى ئاجىزلاپ ، كىشىلەر ئۆز رېئاللىقىنى يېڭىچە تە-
سـەۋۋۇر ئارقىلىق قايتىدىن ئورۇنلاشتۇرىدىغان بولدى . بۈ-
گـۈنكى زاماندىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى مۇھىم دەپ قارى-
لىۋاتقان ۋە بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك مۇنداق ئىككى مەسىلە بۇ
نۇقـتـىـنى يېـتەرلىك ئىسپاتلىماقتا : ساياھەتچىلىك ۋە كۆچ-
مەنلىك .

دۇنيا پۈتۈنلەي ئۇچۇرلاشقان ۋە تورلاشقان ، مەدەنىيەت-
لـەر ئوتـتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ ئېچىۋېتىلىشكە يۈزلەن-

گەن بۈگۈنكى دۇنيادا ، مەدەنىيەت ئانتروپولوگلىرى تاشقى دۇن-
يادىن مۇتلەق ئايرىلغان يېگانە مەدەنىيەت كوللېكتىپىنىڭ ، تو-
پىنىڭ ۋە ئىپتىدائىي قەبىلىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىنى بارغان-
سېرى ئىنكار قىلىشقا باشلىدى . كلاسسىك ئانتروپولوگلارنى
قىزىقتۇرغان ئىپتىدائىي ھالىتىنى ساقلاپ قالغان مەدەنىيەت تىپ-
لىرى ئەمدىلىكتە باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ توسۇۋالغۇسىز تەسى-
رىدە ئۆزگىرىشكە ، يېـڭى مەدەنىيەت ئېلىپ كەلگەن تۈرلۈك
خىرىسلارنى كۈتۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى . مەدەنىيەتلەر ئوتتۇ-
رىسىدىكى ئۆزئارا ئالاقە ۋە بېرىش - كېلىش تارىختىكى ھەر-
قـانداق چاغدىكىدىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى . ئوخشىمى-
غان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگلار سىياسىي چېگرا ۋە
ئىدېئولوگىيە قورۇقلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ ، كىشىلەرگە يېڭىچە
ياشاش ئۇسۇلى ۋە تاللاش شەكلى ھەققىدە ئىزدىنىش تەخىرى-
سىزلىكىنى تونۇتتى . شۇڭا ، كەلگۈسىدىكى مەۋجۇتلۇق ۋە تە-
رەقـقىيات مەسىلىسىنى تار رايون دائىرىسىدىن ئىزدەش ۋە ئۆز
مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكى ئېنېرگىيىسىگە بىر تەرەپلىمە ھالدا تايى-
نىۋېلىش ھازىرقى دۇنيادا ئەھمىيەتسىز ئۇرۇنۇش سۈپىتىدە قا-
رىلىدىغان بولدى .

تېخىمۇ كەڭ ئالاقە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتى-
سادىي ۋە سىياسىي مەنپەئەتلىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ ۋە تەڭ-
شـەپلا قـالماي ، كىشىلەرنىڭ ياشاش ئېڭىغا تەۋەككۈلچىلىككە
ئوخشاپ كېتىدىغان تەسەۋۋۇر قۇدرىتىنى ۋە تاللاش مۇمكىنچى-
لـىكىنى ئاتا قىلدى . قەدىمدە كىشىلەر دۇنيانى ئەپسانە ۋە چۆ-
چەكلەر ئارقىلىق چۈشەنسە ، بۈگۈنكى دەۋردىكى كىشىلەر دۇن-
يانى تەسەۋۋۇر ئارقىلىق كۆزەتمەكتە . ئەڭ ئەمەلىي مەسىلە
شۇكى ، ھەربىر ئادەم ئۆز تۇرمۇشىنى تەسەۋۋۇرغا باغـلايـدىـغان
بـولـدى . بۇ ھەقتە پوست - مودېرنىزملىق مەدەنىيەت ئانترو-
پـولوگـىيـسـىـنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى بولـغان ئار-

جۇن ئاپپادۇراينىڭ مۇنۇ سۆزلىرى ۋەكىللىك ئەھمىيەتكە ئىگە : « تەسەۋۋۇر ھازىرقى ئىجتىمائىي ھاياتتىكى يەككە ھەم يېڭى كۈچ سۈپىتىدە قوبۇل قىلىندى . دراممىلاردا ، ناخشىلاردا ، فانتازىيىلەردە ، ئەپسانىلەردە ۋە ھېكايىلەردە ئىپادىلەنگەن تەسەۋۋۇر مەدەنىيەت جەھەتتىن تەشكىللەنگەن شەكىلدە ، ھەربىر جەمئىيەتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ كەلدى . » ①

كىنو ، تېلېۋىزور ۋە ھەرخىل ۋىدېئو (Video) تېخنىكىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى رولى بارغانسېرى ئېشىۋاتىدۇ ، بۇلار كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئىنتايىن مۇھىم كۆزنەككە ئايلانماقتا . دۇنيانىڭ مەلۇم قىسمىدا ئىلگىرى خىلمۇ خىل مەنىۋى بېكىنمىچىلىكتە ياشىغان كىشىلەر تېخىمۇ كەڭ ياشاش مۇھىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ھېس قىلماقتا ۋە بايقىماقتا . بۇنىڭدىكى مۇھىم ئامىل مېدىئا (Media) بولۇپ ، باي ، ئۆزگىرىشچان ھاياتلىق ئىمكانىيەتلىرىنى كىشىلەرگە تونۇتماقتا . مانا مۇشۇ تەسەۋۋۇر تۈركۈملىگەن جۇڭگولۇقلارنى ياش ھەم گۈللەنگەن قۇرۇقلۇق — ئامېرىكىغا جەلپ قىلماقتا . مانا مۇشۇ تەسەۋۋۇر نۇرغۇن ئافرىقىلىقلارنى ، ئاسىيالىقلارنى ۋە لاتىن ئامېرىكىلىقلارنى ياۋروپادىن ئىبارەت بۇ قەدىمىي ۋە مەدەنىيەتلىك قۇرۇقلۇققا كېلىشكە ئۈندىمەكتە . تېخىمۇ قىزىقارلىقى ، يېڭى قۇرۇقلۇقتا ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ كۆچمەنلىك تارىخىنى ئۇنتۇغان ئەۋلادلار مانا مۇشۇ تەسەۋۋۇرنىڭ تۈرتكىسىدە ، تارىخنىڭ ئۇزاق مۇساپىسىدە ئۇنتۇلغان ئەسلىمىلىرىنى — ئۆزلىرىنىڭ يىلتىزىنى ئىزدىمەكتە . كىشىلەرگە شۇ ئايان بولدىكى ، ئادەم گەرچە جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم مەنىسىدىكى چېگرىدىن ھالقىپ ،

① ئارجۇن ئاپپادۇراي : « يەنە بىر خىل زامانىۋىلىق ۋە ئېتنوگرافىك دۇنياۋىزم » (ئىنگلىزچە) ، كولومبىيە ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1991 - يىل نەشرى ، 53 - بەت .

يىراق - يىراقلارغا كەتكەن بىلەن ، ئۆزى تەۋە مەدەنىيەتنىڭ چېگرىسىدىن مەڭگۈ ھالقىيالمايدۇ . ئەگەر ھالقىدى دېيىلسە ، ئۇ ئادەم ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ۋە كوللېكتىپىنىڭ قەلب تارىخىغا مەڭگۈ قايتا كىرەلمەيدۇ .

تور ئارا — ئىنتېرنېت دۇنياۋى ئۇچۇر ئىمپېرىيىسىگە ئايلىنىۋاتقان ، ياشاش ۋە تەرەققىيات ئاساسىي مۇقام بولۇۋاتقان بۈگۈنكى كۆپ قۇتۇپلۇق دۇنيادا ، تەكلىماكاندىن كەلگەن مەندەك چۆل مەدەنىيىتى ئاپىرىدىسىنىڭ تەسەۋۋۇرى نېمىلەردىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن ؟ ئەلۋەتتە ، بىلىم ئېلىش كىشىلەرنىڭ قەدىمىي تەسەۋۋۇرلىرىدىن بىرى . ھېلىھەم ، دۇنيادىكى نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار تەرەققىي قىلغان ئەللەرنىڭ مائارىپىدىن بەھرىمەن بولۇشنى ، شۇ ئارقىلىق يېڭى مەدەنىيەتلەر بىلەن ئۇچرىشىشنى دۇنيا ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم يولى ، دەپ قارىماقتا . شۇنداقلا ، كىشىلەر ئۆز پائالىيەت دائىرىسىنىڭ مەلۇم دائىرىدە چەكلىنىپ قېلىشىنى خالىمايدىغان بولدى . يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى ، قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ گۈللەنگەن ئۆتەر يولىدىن ئىبارەت بولغان تەكلىماكان مەدەنىيىتى دۇنياۋى يۈزلىنىش — ئۇچۇرلاشقان دەۋردە يەنىلا ئۆز قەدىمىيلىكى ۋە سۈكۈتىنى ساقلاپ تۇرالمايدۇ . ئەمدىكى يۈزلىنىش ئېچىۋېتىلگەن بولۇپ ، كۆپ خىل ئۇچۇرلارنىڭ ئالمىشىشى ، مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەرخىل شەكىلدە ئۇچرىشىشى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماكان ۋە زامان ئۇقۇمىنى يېڭىلايدۇ .

ئايروپىلان ئۇچۇۋاتاتتى . ئون سائەتكە سوزۇلغان بۇ سەپەر ھاياتىمدىكى مۇھىم بۇرۇلۇش بولغاچقىمىكىن سەپەرنىڭ ھەربىر ئۇششاق جەريانلىرىغىچە ئىنچىكە كۆزىتەتتىم . كاللامدا خۇددى گارسىيا ماركوسچە ۋاقىت ئۇقۇمى لەيلەگىلىك ئىدى : بۇ سەپەرنى كېيىن چوقۇم ئىنتايىن ئەستايىدىل كەيپىياتتا ئەسلەيمەن . نەگە كەلگەنلىكىمنى كۆرمەكچى بولۇپ ، دېرىزىدىن

تۆۋەنگە قارىدىم ، لېكىن قاپقاراڭغۇدا ھېچنېمىنى كۆرەلمىدىم .
نەگە كەلگەنلىكىمىز ئايروپىلان بۆلمىسىدىكى تېلېۋىزورلاردا
خەرىتىلىك كۆرسىتىلىپ تۇرغاچقا ، كەلگەن يەرلەرنى كاللامدا
تەسەۋۋۇر قىلىپ ماڭدىم .

بىر دوستۇمنىڭ خوشلىشىش سۆزىدە : « مۇساپىر بولى-
دىغان بولدۇڭ » دېگىنىنى ئەسلەپ قالدىم . « مۇساپىر » سۆزى
سەپەر بىلەن باغلانغان بولۇپ ، ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ يىراق
جايلاردا ماڭغان ئادەم « مۇساپىر »دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇرلاردىكى
« مۇساپىر قوشاقلىرى » ئۇيغۇر تارىخىدىكى ھەربىر كۆچۈش ۋە
كۆچۈرۈلۈش ، ياقا يۇرتلاردىكى سەرسان ـ سەرگەردانلىق ۋە
سېغىنىشلارنىڭ تارىخي ئىپادىسى . بۇلاردىن مەلۇمكى ، ئەگەر
ھەرقانداق بىر ئۇيغۇر بۇ قوشاقلارنى ئوقۇسا ، سەپەر قىلىشتىن
يالتىيىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى . شۇڭلاشقىمۇ ، قەدىمدىن تار-
تىپ تەۋەككۇل قىلىپ ، يېڭى ياشاش ماكانى ئىزدەش كۆپىنچە
ھاللاردا ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى ئانچە رىغبەتلەندۈرەلمەي كەلدى .
پەقەت 840 ـ يىلىدىكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تۈرلۈك
ئىچكى ـ تاشقى سەۋەبلەر تۈپەيلى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى
چوڭ كۆچۈشى پۈتكۈل ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئىنتايىن مۇھىم ،
ئۆز نۆۋىتىدە يېگانە سەھىپە . قارىغاندا ، تەكلىماكانىنى چۆرى-
دەپ ، ئورتاق ياشاش ئىرادىسىنىڭ تۈرتكىسىدە ياشاپ كەلگەن
ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن ، ئىچكە يۈزلەنگەن توپلىنىپ تۇرمۇش
كەچۈرۈش ئادىتى ھەرقانداق شەكىلدىكى تەۋەككۈلچىلىكنى
بوغۇپ كەلگەن بولسا كېرەك . چۈنكى تەكلىماكاندىن ئىبارەت
« بارسا كەلمەس يول » جۇغراپىيىلىك ئاڭ جەھەتتىن ئۇي-
غۇرلارغا مەلۇم جەھەتتىن ئامالسىزلىق تۇيغۇسى ئاتا قىلغان .
شۇنداقتىمۇ ، تەكلىماكانىنى چۆرىدەپ ئېلىپ بېرىلغان يۇملاق
شەكىلدىكى ئىچكى ئالاقە ۋە يىپەك يولىنىڭ خاسىيىتى بىلەن
بارلىققا كەلگەن تۈز لىنىيىلىك سەپەر ھەرھالدا ئۇيغۇرلارغا

« مۇساپىر » بولۇپ بېقىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى ۋە قىزىقتۇرۇشى-
دىن بارلىققا كەلگەن تەسەۋۋۇرنى ئويغاتقان . شۇڭا ، تەكلىما-
كاندىن ئىبارەت مەركىزىي بوشلۇق كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىچكە
يۈزلەنگەن ھالدا توپلىشىپ ياشاش بىلەن ئاز ساندىكى كىشى-
لەرلا بەھرىمەن بولغان تاشقىرىغا ـــ باشقا ئەللەرگە سەپەر قى-
لىپ بېقىشتىن ئىبارەت ئىككى ئومۇمىي يۆتكىلىش ئۇيغۇر تارى-
خىدىكى ئاساسلىق ھەرىكەت پائالىيىتىنىڭ دائىرىسىنى بەلگىلەپ
كەلدى . ۋەھالەنكى ، يىپەك يولىنىڭ چۆلدەرىشى ئۇيغۇرلارنىڭ
سەپەر قىزغىنلىقىغا بېرىلگەن ئەڭ قاتتىق زەربە دېيىشكە بولىدۇ .
ئۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخ ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى ھاياتلىق ماكانى
ئىزدەش تەسەۋۋۇرىنى سەلبىي مەنىگە ئىگە قىلىپ قويدى .
گەرچە يىپەك يولىنىڭ خارابىلىشىشىدىن كېيىن ، ئۇيغۇر خەلقى
بەزىبىر كۆچۈش ھەرىكەتلىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بول-
سىمۇ ، بۇلارنىڭ ھەممىسى مەجبۇرىي خاراكتېردە بولغاچقا ،
ئۇيغۇرلار سەپەر ياكى مۇساپىرچىلىق ۋەدە قىلغان ھەرقانداق
كەلگۈسىگە پەقەت گۇمان بىلەن قارايدىغان بولدى . بۇ خىل
يۈزلىنىش ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كېيىنكى مەزگىللەردىكى ئۆز
مەدەنىيىتىنىڭ باشقىلاردا ـــ قوشنا ئەللەرگە ياكى يىراققا تەسىر
قوزغىيالماسلىقى بىلەن باشقا مەدەنىيەتلەرنى قوبۇل قىلالماسلىق-
نەك ئەجەللىك چېكىنىش دەۋرىگە ئېلىپ كىردى . 20 ـ ئەسىر-
نىڭ باشلىرىدا ياڭ زېڭشىن يۈرگۈزگەن « خەلقنى نادانلىقتا
قويۇش » سىياستى ئۇيغۇرلار ئەينى دەۋردە ئەڭ ئېھتىياجلىق
بولغان « دۇنيا كۆرگەن » زىيالىيلارنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئار-
قىغا سۈرۈۋەتتى . ۋەھالەنكى ، ئىچكى ـ تاشقى مەدەنىيەت تە-
رەققىياتى ئېلىپ كەلگەن پەرقنىڭ بارغانسېرى زورىيىشى ئۇيغۇر
جەمئىيىتىنىڭ ئويغانغان ياكى ئويغىنىۋاتقان قاتلىمىدا كۈچلۈك
قىزىقىش پەيدا قىلدى . بۇ ئەلۋەتتە ئۇچرىشىش ۋە سەپەرنى تە-
لەپ قىلاتتى . سوۋېت ئىنتىپاقىدىكى ئۆزگىرىشلەر مەدەنىيەت

ئۇچرىشىشىدىن مەھرۇم قالغان ئۇيغۇرلارغا ئاجايىپ يېڭىلىق
تۇيغۇسى ئېلىپ كەلدى . شۇنىڭ بىلەن ، 20 ـ ئەسىردىكى
تۇنجى تۈركۈم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى سەپەرگە ئاتلىنىشىنىڭ تە-
خىرسىزلىكىنى تونۇپ يەتتى . ئەمەلىيەتتە ، ئۇلارنىڭ يېڭى مە-
دەنىيەتتە كۆرگىنى ئەجدادلىرىنىڭ ماددىي جەھەتتىكى غېرىب-
لىقى ۋە ھېسسىيات سەرسانلىقىدىن تۇپتىن پەرقلىنەتتى . ئۇلار
تۇنجى قېتىم ئۆزىدىكى مەدەنىيەت غېرىبلىقىنى ئازابلىق كەيپ-
ياتتا ھېس قىلدى . مەنىۋى تېڭىرقاش ۋە روھىي « مۇساپىرچى-
لىق » ئۇلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى بولۇپ
قالدى . ئابدۇخالىق ئۇيغۇر دەل ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان تارىخىدا
مەيدانغا چىققان تۇنجى مەدەنىيەت سەيياھى ۋە ئۇيغۇر روھىي-
تىدىكى « مۇساپىر » بولۇپ قالدى . شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇ-
كى ، پەقەت سەپەر بىلەن بارلىققا كەلگەن ئىلمىي مۇساپىرلىق ۋە
روھىي جەھەتتىكى سەرگەردانلىق ئابدۇخالىق ئۇيغۇردىن
باشلانغان ھەقىقىي ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە يول
ئېچىپ بەردى .

ئۆزۈمنىڭ مۇساپىرچىلىقىنى ئويلاپ باقتىم . ھېچكىمىم
يوق بىر دۇنياغا ھەممە كىشىلىرىم قالغان دۇنيادىن مېڭىۋاتە-
مەن . كىچىكىمدىن تولا ئاڭلاپ يادا بولۇپ كەتكەن قاراش بو-
يىچە ئېيتقاندا ، مەن بارىدىغان شەھەر « ئاتام كۆرمىگەن ، ئانام
كۆرمىگەن شەھەر » ئىدى . ئۇ شەھەرنى « ئاتا ـ ئانامنىڭ كۆ-
رۈشى » مەن ئېيتقان « ساختا قەسىر » نىڭ ئۆزى . مەنىۋى
ساپانىڭ ئاجىزلىقى « ئاتا ـ ئانا » قۇرۇپ بەرگەن روھىي كاپا-
لەتنى ۋە ياشاشنىڭ تەلتۆكۈس مۇمكىنلىكىنى تەلەپ قىلاتتى .
ئەجەبا ، بىزگە ھەر ۋاقىت ئىرسىي ئىزچىللىق ئەكەلگەن مەنىۋى
كاپالەت ۋە تەجرىبىدىن ئۆتكەن ماكانىنىڭ خاتىرجەملىك تۇي-
غۇسى لازىممۇ ؟ مەن « ئاتا كۆرمىگەن شەھەر » گە تەۋەككۇل
قىلىپ ماڭغىنىم بىلەن مېنىڭ بالىلىرىم « ئاتىسى كۆرگەن شە-

ھەرلەر » گە مەندىن قالغان قانداشلىق خاتىرجەملىكى بىلەن
بارالارمۇ ؟ ئەنگلىيىلىك يازغۇچى ساموروسېت ماۋخام : « ئۆز
دۆلىتىڭنى چۈشىنەي دېسەڭ ، كەم دېگەندە ئۈچ ـ تۆت دۆلەتنى
ئايلىنىپ كۆرۈپ باق » دېگەنىكەن . ئۇنىڭ كۆزدە تۇتۇۋاتقىنى
ھېچقانداق ئالدىن كاپالەت ۋە مەنىۋى خاتىرجەملىك بولمىغان
ئەھۋال ئاستىدىكى « كۆرۈپ بېقىش » ۋە « سېلىشتۇرۇش ».
ئاخىرقى مەقسەت باشقىلارنىڭ ئەمەس ، مۇھىمى ، باشقىلار ئار-
قىلىق ئۆزىنى چۈشىنىش . تارىخ ئادەم ئىرادىسىنىڭ ئەۋلادمۇ
ئەۋلاد ئىزچىللىشىش جەريانى . ئويلاپ قالىمەن ، خۇددى مەن-
دەك يەنە بىر ئۇيغۇر بۈنىڭدىن ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى بىلىم
ئېلىش ئۈچۈن ياۋروپاغا بېرىپ باققان ياكى تەسەۋۋۇرىدىكى
ياشاش بوشلۇقىنى « باشقا كەلگەننى كۆرۈش » تەك تەۋەككۇل-
چىلىك بىلەن ئىزدەپ باققان بولسا ، ياۋروپامۇ بىزگە ھازىر « ئا-
تام كۆرمىگەن يەرلەر » بولماس بولغىيتتى . ياكى ئۇ ، ياۋروپادا
يەتكۈچە مۇساپىر بولۇپ قايتىپ كەلسە ، گەرچە مەكتەپ ئېچىپ
بىلىم تارقىتالمىسىمۇ ، بالىلىرىغا دۇنيادا « ياۋروپا » دەپ ئاتىل-
دىغان بىر ئاجايىپ گۈزەل ۋە سېھرىي كۈچكە تولغان ئەلنىڭ
بارلىقىنى ھېكايە قىلىپ بېرىپ ، ئۇلاردىمۇ ياشاپ بېقىش ۋە تە-
ۋەككۇل قىلىش ئىشتىياقىنى قوزغىغان بولاتتى . ھەتتا ئۇ قايتىپ
كېلەلمەي ، ياۋروپادا كۆز يۇمسا ، ئۇنىڭ بالىلىرى ئۇ كەتكەن
يىراق ۋە يات ئەلنىڭ نىشانىغا ئىگە بولاتتى . بۇنداق بولغاندا ،
ئۇلار « ياۋروپا » دېگەن تولىمۇ مەۋھۇم بىر ئۇقۇمغا ئېرىشەتتى .
« ياۋروپا » دېگەن چۈشەنچىنىڭ ئۇلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىغا
قېتىلىشى ھېچبولمىسا بىرخىل مەۋجۇتلۇقنىڭ تەسەۋۋۇرىنى
قوزغايتتى .

تۇنجى ئەنگلىيىلىكلەر ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىغا قەدەم باس-
قاندا ، ئۇلار كوللىكتىپ غېرىب ـ مۇساپىرلار ئىدى . ئۇلار ئۆز
كۈچىگە تايىنىپ ، بۇ يېڭى قۇرۇقلۇقتا ئادەمنىڭ ئىمشەنگۈسى

كەلمەيدىغان سۈرئەتتە بۈگۈنكى زاماندىكى قۇدرەتلىك ئامېرىكىنى قۇرۇپ چىقتى. گەرچە ئۇلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى شىمالدىكى كىچىككىنە ئارال مەدەنىيىتى — ئىنگلىز مەدەنىيىتىنىڭ كۆچمەنلەر بىلەن ئامېرىكىغا كېڭىيىشى ۋە يەرلىك ئىندىئانلار مەدەنىيىتىنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشىدىن ئايرىپ قارىيالمىساقمۇ، يېڭى رېئاللىق ئۇلاردا ئەجدادلىرىنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان تەرەققىيات ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامېرىكا باشقا مەدەنىيەتكە تەۋە تەۋەككۈلچىلەرنى ۋە مۇساپىرلارنى قىزىقتۇرىدىغان ھاياتىي كۈچكە باي قۇرۇقلۇق بولۇپ قالدى. كۆپ خىل مەدەنىيەتنىڭ توقۇنۇشى، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى ۋە سىڭىشىشى ئامېرىكا مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ خىللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماي، مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئېسىل تەركىبلەرنىڭ يىغىلىشىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ خىل يۈزلىنىش ئېلاستىك مەدەنىيەت ئېگى — ئامېرىكا چۈشىنى ئاپىرىدە قىلدى. چۈنكى مەدەنىيەت ھەرگىز تۇرغۇن ھالەت بولماستىن، بەلكى ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىش، قوبۇل قىلىش، كېڭىيىش ۋە تەسىر كۆرسىتىش جەريانىدۇر. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، مۇساپىرچىلىق مەدەنىيەتنىڭ بىر خىل كۆچۈش شەكلى بولۇپ، ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇچرىشىشى كوللېكتىپنىڭ ۋە شەخسنىڭ مۇساپىرچىلىقىغا باغلانغان. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنىمۇ قىستۇرۇپ ئۆتۈش زۆرۈركى، سەيياھلىق مەقسەتدارلىقى ئېنىق «مۇساپىرچىلىق» بولۇپ، تەرەققىي قىلغان ئەللەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۆزىدىن سەيياھ چىقمىغان ياكى سەيياھنىڭ چىقىشىنى رىغبەتلەندۈرمىگەن مەدەنىيەت، بېكىنمە مەدەنىيەت تىپىغا كىرىدۇ.

مۇساپىرچىلىقنىڭ توختىماي ئايلىنىش، ماكانسىزلىق، سالاھىيەتسىزلىك ۋە تەۋەككۈلچىلىك مۇساپىرنى ئۆزىنىڭ

مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە ئويلاندۇرۇشتىن تاشقىرى، مۇساپىرچىلىقنىڭ ئىنسانلار قۇتۇلالمايدىغان تەقدىر ۋە مەۋجۇتلۇق ھالىتى ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرىدۇ. مۇساپىرچىلىقنىڭ سەرگۈزەشتىلەر ئۆزى كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ ۋەزنىنى تېخىمۇ چۈشىنىش بىلەن يېڭى مەدەنىيەت تەرىپىدىن يوقىلىش ئارقىسىدا، مۇساپىردا نوقۇل ھالدىكى يۇرتىنى سېغىنىش ئىستىكىدىن ھالقىغان يېڭى چۈشەنچىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا « مەن كىم » دېگەن سوئال ياشاش ئارزۇسىنىڭ نېگىزىگە ئايلىنىدۇ. ئۆتمۈش بىلەن بۈگۈن، ئۆز مەدەنىيەت بىلەن يات مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدا تېڭىرقاۋاتقان، تىركىشىۋاتقان مۇساپىر ئىنساننى ۋە ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇق ھالىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىدۇ. بۇ بىزگە بۈگۈنكى زامان ئامېرىكا مەدەنىيەت تەنقىدچىلىك ساھەسىدىكى ئەڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك شەخسلەردىن بىرى بولغان ئېدۋارد سەئىدنىڭ مۇنۇ سۆزلىرىنى ئەسلىتىدۇ: « سۈرگۈندى ۋە مۇساپىر نەرسىلەرنى نېمىلەرنىڭ ئارقىدا قالغانلىقى ۋە نېمىلەرنىڭ مۇشۇ يەردە، ھازىر يۈز بېرىۋاتقانلىقى بىلەن كۆرگەچكە، بۇ يەردە بىر - بىرىدىن ئايرىلمايدىغان قوش كۆرۈش نۇقتىسى بار. » ① ئەمدىلا باشلانغان مۇساپىرچىلىق ئۆتمۈشكە بولغان سېغىنىشىمنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەچكە، كاللامدىكى ئۆتمۈش، ھازىر ۋە خىرە كەلگۈسىنىڭ تەرتىپى تېخىمۇ ئىنچىكە پەرق ھاسىل قىلىشقا باشلىدى. ماڭا ئۇچراۋاتقان ھەربىر ئۆزگىرىشنى ئىككى ئۆلچەمدە كۆرۈۋاتاتتىم. بىر ئۆلچەمدە كۆرۈۋاتقىنىم ئۆزۈم ئارقىمدا قالدۇرغان نەرسىلەر — ئۆزۈم تەۋە مەدەنىيەتنىڭ قەلبىمدە قالدۇرغان ئۇنتۇلغۇسىز تەسىراتلىرى، يەنە بىر ئۆلچەمدە كۆرۈۋاتقىنىم مەن ھازىر ئۇچرىتىۋاتقان نەرسىلەر. بۇلارنىڭ كېسىشىش نۇقتىسىدا، ياشاشتىن ئىبارەت پۈتكۈل

① ئېدۋارد سەئىد، « زىيالىيلىكنىڭ ئىپادىلىرى » (ئىنگلىزچە)، ۋىنتىج كىتابلىرى نەشرىياتى، 1996 - يىل نەشرى، 60 - بەت.

ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەل ۋە ئىزگۈ ئارزۇسى ياتاتتى . ھەربىر ئاۋاز ،
رەڭ ، شەكىل ۋە ھەتتاكى ئىدىيە مېنى ئۆتمۈشۈمگە ــــ مەن ئا-
پىرىدە بولغان مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ مۇڭلۇق ئاۋازىغا ، جۇلالىق
رەڭگىگە ، نازۇك شەكلىگە قايتۇرۇپ كېتەتتى . مېنىڭ نەزەرىمدە
ھازىر ھېچنەرسە يەككە ــ يېگانە ياكى توختاپ قالغان ھازىر
سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى . ھەتتا ، ئۆزۈممۇ خۇددى
سانسىز « مەن » لەردىن تەركىب تاپـقانـدەك تۇيـغۇغا كېلىپ
قالدىم .

كـەلگۈسۈم توغرىسىدا ئويلاپ قالدىم . ئاشۇ ناتونۇش
ئەلـدە كەلگۈسۈم زادى قانداق بولۇشى مۇمكىن ، بۇنى قىياس
قىلغىلى بولارمۇ ؟ ئېنىقكى ، مەن ھازىر ئۆتمۈش بىلەن كەلگۈ-
سىنىڭ ئوتتۇرىسىدا توختاپ قالغانىدىم . « توختاپ قېلىش »
ئېنىقسىزلىقنىڭ دالالەت بېرەتتى . ئۆزۈم تەۋە مەدەنىيەتنىڭ ﻓە-
زىـكىلىق ئۈچرىشىشتىن ئايرىلغان ھالدا يېڭى مەدەنىيەتكە ئۇچ-
رىششقا كېتىۋاتىمەن . ئىككى مەدەنىيەتنىڭ ئوتتۇرىسىغا كۆچ-
لۈك ئېنىقسىزلىق سېزىمى قىستۇرۇلغانىدى . ئوتتۇرىلىق ئۇقۇمى
پـەلسەپە ۋە مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىدىكى مۇھىم ئاتالغۇ بو-
لـۇپ ، مېنىڭ ھازىرقى روھىي ھالىتىمگە بەكمۇ ماس كېلەتتى .
مـەن ھازىر ئوتتۇرىلىقتا توختاپ قالغان ئادەم ئىدىم ؛ يەنى ئۆت-
مۈشۈمگە قايتالمايتتىم ، كەلگۈسۈمنى ھەم ئېنىق مۆلچەرلىيەل-
مەيتتىم . ئۆتمۈش بىلەن كەلگۈسى ئوتتۇرىسىدا ياتقان مۇشۇ
ھـالەت ئېنىقسىز ۋە سىرلىق ئىدى . مېنىڭ ھالىتىم خۇددى مەن
كېيىن تونۇشقان ۋە دەرس ئالغان ئوقۇتقۇچۇم ــــ پروفېسسور
ۋىلىيام دېزموندنىڭ مۇنۇ سۆزىگە تولىمۇ ئوخشايتتى : « سىرلىق
ئېنىقـسىزلىق ئوتـتۇرىـلىقنىڭ روي بېرىشىگە يىلتىز تارت-
قـان . » ①ئىككى چېگرا ئوتتۇرىسىدا سوزۇلغان ئېنىقسىز ھالەت

---

① ۋىلىيام دېزموند ، « پەلـسەپە ۋە ئۇنىڭ باشقا مەسـىلىلىرى » (ئىنگ-
لىزچە) ، سۇنى نەشرىياتى ، 1991 ـ يىل نەشرى ، 75 ـ بەت .

خۇددى مۇراسىملارغا ئوخشايتتى . مۇراسىم ئوتتۇرا نۇقتىدىكى
ھـالـەت بولۇپ ، قاتناشقۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئىجتىما-
ئىي ھالىتىدىن ۋە سالاھىيىتىدىن ۋاقىتلىق ئايرىلىپ ، مۇراسىم-
دىن ئىبارەت ئېنىق بولمىغان ، كەلگۈسىگە پۈتۈنلەي تەۋە بول-
مىغان ھالەتتە تۇرىدۇ . مۇراسىم ئاخىرلاشقاندا ، ئۇلار ئەسلى-
دىكى ھالىتىگە قايتىدۇ ياكى يېڭى ئىجتىمائىي سالاھىيەتكە ئىگە
بولىدۇ .

مەن كەلگۈسىنى توختىماي ئويلاشقا ، قىياس قىلىشقا ۋە
ئەڭ ئاخىرىدا كۈتۈشكە مەجبۇر . ئوتتۇرىلىق ھالىتىدە بۇنىڭدىن
ئارتۇق ئىشلارنى قىلالمايتتىم . لېكىن ، نېمىلا دېگەنبىلەن ، ئوت-
تـۇرىلىق ئادەمنى جىددىيلەشتۈرۈپ قويغانىنىڭ ئۈستىگە ، ئۆزى-
دىكى سىرلىق تىمتاسلىق بىلەن ئادەمنى تاقەتسىز قىلىۋېتەتتى .
ئەلـۋەتـتە ، كەلگۈسى ھەققىدە ھېچقانداق شەپىسىز ياشاش ئا-
دەمنى قورقۇنچقا سالىدۇ . گەرچە كەلگۈسىنى بەزىدە قىياس
قـىلالمىساقمۇ ، لېكىن ئىنسان بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن ، كەل-
گۈسى ھەققىدە ئاز ــ تولا ئېنىقلىققا موھتاج . ماڭا غەلىتە بىلى-
نىۋاتقىنى شۇ بولۇۋاتاتتىكى ، بىز كۆپ ھاللاردا باشقىلارغا مەلۇم
ئىش توغرىسىدا (ئەمەلىيەتتە كەلگۈسى ھەققىدە) ۋەدە بېرى-
مىز . بىز ھېچبولمىغاندا ئۆزىمىزنىڭ ئاشۇ ۋەدە قىلىنغان كەل-
گۈسىگىچە ساق ــ سالامەت ياشىيالايدىغانلىقىمىزغا ئىشەنچ باغ-
لىغان . ۋەدە بېرىش ۋاقتىنىڭ ئېنىقسىزلىقى ئادەملەر ئوتتۇرى-
سىدىكى ئىشەنچ ئارقىلىق يېڭىش ئۇسۇلى ياكى ھاياتتىكى ئې-
نىقسىزلىققا ئامالنىڭ بارىچە ئېنىقلىق تۈسى بېرىشكە ئۇرۇنۇش ۋە
ياكى ئۇنىڭدىن ئۆزىنى ئېلىپ قېچىش . لېكىن ، مەندىكى بۇ
ئىشەنچ قېنى ؟ مەن نېمە ئۈچۈن ئايروپىلاندا ئولتۇرۇپ ، ئۆزۈمـ-
نىڭ كەلگۈسى توغرىسىدا ئۆزۈمگە ۋەدە بېرەلمەيمەن ؟ لېكىن ،
ھايات ھەرگىزمۇ بىرىنىڭ يەنە بىرىگە بەرگەن ۋەدىسى ئەمەس
ياكى ئۇ ئىنسان تەسەۋۋۇرىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلغان يەككە ـ

يېگانە ھالەتمۇ ئەمەس ، بەلكى بىز ياشاۋاتقان ۋە ياشىماقچى بولغان رېئاللىق . شۇندىمۇ ، كەلگۈسىگە يوشۇرۇنغان سىزلىق ئېنىقسىزلىق ئادەمنى تۈگىمەس خىياللارغا ، غەم - ئەندىشىگە ۋە ئىزتىراپقا دۇچار قىلاتتى ، چۈنكى بۇلار بىزنىڭ رېئاللىقىمىزنىڭ ئومۇمىي مەنىسى ئىدى .

ئايروپىلان ئاخىر برىيۇسسېل ھاۋا بوشلۇقىغا كىردى .

ئايروپىلان دېرىزىسىدىن تۆۋەنگە قارىدىم . سانسىز چىراغ چاراقلاپ يېنىپ تۇرغان بۇ شەھەر كۆزۈمگە بۆلەكچە ئىسسىق كۆرۈندى . « كېچە بولماس شەھەر » دېگەن نامىغا يارىشا ، بۇ شەھەر ھاۋا بوشلۇقىدىن قارىغاندا ، ھەربىر بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە يورۇتۇلغاندەك تۇيغۇ بېرەتتى . بۇ چىراغلار خۇددى كەلگۈسى ھەققىدىكى پۈتكۈل قاراڭغۇلۇقنى ئامالىنىڭ بارىچە ھەيدەۋاتقاندەك ئىدى . چۈنكى ، يورۇقلۇق چۈشەنچىسى قەدىمدىن تارتىپ ئىنسانلارنىڭ ئۈمىدى ۋە ھاياتىغا ئۆز سايىسىنى قوغلىغۇچى ياخشىلىقنىڭ ۋە غەلىبىنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلدى . شۇڭلاشقا ، ئىنسانلاردا قاراڭغۇلۇققا قارىتا تۇغما ۋەھىم ۋە يىرگىنىش مەۋجۇت .

— برىيۇسسېلغا كەلدۇق ، چۈشۈشكە تەييارلىنىڭلار !

ئايروپىلان خادىمىنىڭ ئاڭلىتىشى ھەممىمىزنى ئالدىرىتىپ قويدى . تۇيۇقسىز مەندىكى جىددىيلىشىش پەسىيىپ ، كۆڭلۈمنى غەلىتە خاتىرجەملىك ئىگىلەشكە باشلىدى ، نامەلۇم رېئاللىققا قەدەم بېسىش ئالدىدىكى خاتىرجەملىك مېنى قايمۇقتۇرۇپ قويدى ، ئاشۇ قىسقا دەقىقە ئىچىدە بېشىمغا قانداق قىسمەتلەرنىڭ كېلىشىدىن قەتئىينەزەر ، بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ بىردەمدىن كېيىنلا ئۆتمۈشكە ئايلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم . دېمەك ، مەن ھەممىنى كۈتۈۋېلىشقا ھازىرلىنىۋاتاتتىم .

ئەتىگەن سائەت تۆت بولغاچقىمۇ ، برىيۇسسېل ئايرودرومىدا بىزدىن بۆلەك يولۇچىلار يوق ئىدى . ئەتراپ جىمجىت .

بېلگىيە ئاۋئاتسىيىسىنىڭ چېگرا تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئىككى چېگرا ئوتتۇرىسىدىكى ئېنىقسىز ھالەتنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى ، يېڭى ھەم ناتونۇش ئەلگە رەسمىي قەدەم باسقانلىقىمنى جەزم قىلدىم . يۈك - تاقلىرىمنى ئالغاندىن كېيىن ، قاياققا مېڭىشنى بىلمەي تۇرۇپ كەتتىم . مېنى كۈتۈۋېلىشقا چىقىدىغان خادىم كۆرۈنمەيتتى . ئۇنىڭ ئايرودرومغا كەلگەن - كەلمىگەنلىكىنى بىلمەيتتىم . ئەمدى ھەممە ئىشنى ئۆزۈم بىر تەرەپ قىلىشىم كېرەك ئىدى . مەن بارىدىغان شەھەرنىڭ ئىسمى لېۋېن بولۇپ ، برىيۇسسېل ئايرودرومىدىن قىرىق مىنۇتچە يول ئىدى . مۇساپە قىسقا بولغىنى بىلەن ، لېۋېنغا بالدۇرراق بېرىۋېلىپ جايلىشىۋېلىش بىر گەپ ئىدى . لېكىن ، نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئازراق ئارام ئېلىۋېلىپ ئاندىن مېڭىش ئويىغا كەلدىم . چۈنكى ، ئايروپىلاندىكى تۈگىمەس خىياللار مېنى يەتكۈچە ھاردۇرۇۋەتكەنىدى .

ئۇزۇن ئورۇندۇققا يۈك - تاقلىرىمنى قويۇپ ، كۆزۈمنى يۇمغىنىمچە يەنە خىيالغا كەتتىم . ئەتراپىمدىكى پۈتكۈل يېڭىلىقلار ۋە ناتونۇشلۇقلار كاللامغا بىراقلا سىغدالدى . ھەربىر ئۆزگىچىلىك ۋە دىققىتىمنى تارتىۋاتقان ھادىسە مېنى ئانا يۇرتۇمدىكى باراۋەر ھادىسە ۋە ھالەتكە سېلىشتۇرما قىلىشقا مەجبۇرلايتتى .

— ئەپەندى ، ياردەم قىلسىڭىز .

بۇ ئاۋازدىن چۆچۈپ كۆزۈمنى ئاچسام ، ئالدىمدا يېشى يەتمىشلەردە ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن بىر چال تۇراتتى . ئۇنىڭ تۇرقىدىن دىۋانىلىقى چىقىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ ئۆمتۈلگەن كۆزلىرى مەندەك بىر ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن ۋە خىيالغا غەرق يولۇچىدىن ياردەم سوراۋاتاتتى . دەماللىققا نېمە قىلارىمنى بىلەلمەي جىددىيلىشىپ كەتتىم . بۇ ماڭا پۈتۈنلەي تاسادىپىيلىق بىلىندى . مەن پۇللىرىمنى تېخى بېلگىيە فرانكىغا ئالماشتۇرمى-

غاچقا ، ئۇنىڭغا ياردەم قىلالمايتتىم . شۇڭا ، ئەھۋالىمنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ كەچۈرۈم سورىدىم . ئۇ كەتتى .

دىۋانىلەر ئادەمگە ھاياتنىڭ بېسىمىنى ھېس قىلدۇرىدۇ . بەزىلەر گەرچە دىۋانىلەر ئارقىلىق ئۆز تۇرمۇشىغا نىسبەتەن قانائەتلىنىش تۇيغۇسىغا ئېرىشكىنى بىلەن دىۋانىلەر ئادەمگە ھاياتنىڭ يەنە بىر قاراڭغۇ يۈزىنىڭ بىز بىلەن ھەرۋاقىت ئارىلىشىپ ياشاۋاتقانلىقىنى بىلدۈرۈپ تۇرىدۇ . بېلگىيىدە تۇنجى پاراڭلاشقان ئادىمىمنىڭ دىۋانى بولۇپ چىقىشى مېنى راستتىنلا گاڭگىرىتىپ قويدى . ئۇ مەندىن پۇل ياكى ئىنسانىي ياردەم تىلەپ ئالدىمغا كەلگەنىدى ، ئەمىسە مەن بۇ يەرگە نېمە « تىلەپ » شۇنچە يىراقتىن كەلدىم ؟

پۇللىرىمنىڭ ئاز بىر قىسمىنى ئايرودروم بانكىسىدىن بېلگىيە فرانكىغا ئالماشتۇردۇم . ھېلىقى دىۋانىگە ئازراق ياردەم قىلىپ قويۇش مەقسىتىدە ئۇنى ئىزلىدىم ، لېكىن ئۇ كۆرۈنمەيتتى . ئايرودروم خىزمەتچىسىدىن لېۋېنگە بارىدىغان پويىز يولىنى ۋە ئۇنىڭ ۋاقتىنى تەپسىلىي سوراۋالغاندىن كېيىن ، يۈك - تاقلىرىمنى كۆتۈرۈپ ، ئاستىنقى قەۋەتتىكى پويىز كۈتۈش زالىغا ماڭدىم .

پويىز كەلدى . تېخى ئەتىگەن بولغاچقا ، پويىزدا ئادەملەر شالاڭ ئىدى . يولدا ماڭغاچ ، يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى قويۇق ئوتتۇرا ئەسىر ئۇسلۇبىدىكى بىنالارنى تاماشا قىلدىم . 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ، بېلگىيە گېرمانىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا ئانچە قارشىلىق كۆرسەتمەيلا تەسلىم بولغاچقا ، نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدىن ساقلىنىپ قالغانىدى .

بىريۇسسېلدىن لېۋېنگە بارىدىغان پويىزغا ئالماشتىم . بۇ مۇساپە پەقەت يىگىرمە مىنۇتلۇق ئىدى . لېۋېن بېكىتىدە چۈشۈپ قېلىپ ، شەھەر تەرەپكە قاراپ ماڭدىم . كوچىدا ئىنس - جىن كۆرۈنمەيتتى . بۇ تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلىغان چاغ بولۇپ ، بى-

نالارنى ئىلغا قىلغىلى بولاتتى . شەھەرنىڭ سوغۇقىدا قەدىمىي ۋە ھەيۋەت بىنالار كىمدۇر بىرى ئېيتقان : « ئىمارەتلەر مۇزلىغان مۇزىكا » سۈپەت جىممىدە تۇراتتى . ھەممىنى ئۇنتۇپ ، بۇ سەنئەت ئەسەرلىرىدىن ھۇزۇرلىنىشقا باشلىدىم . لېۋېن كىچىك شەھەر بولۇپ ، يوللىرى تار ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇسلۇبىنى ساقلىغانىدى . مەن خۇددى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپاغا قايتىپ كەتكەندەك تۇيغۇغا كەپقالدىم . چۈنكى ، ئەگەر كوچا چىراغلىرى ۋە ماگىزىنلارنى كېچىسىمۇ يورۇتۇپ تۇرغان چىراغلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، بۇ شەھەرگە تۇنجى كەلگەن ئادەم ۋاقىتنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىن ئۈزلۈكسىز ئۆتكەنلىكىدىن گۇمان قىلىپ قالاتتى .

ئىككى - ئۈچ قەۋەتلا قىلىپ سېلىنغان نەقىشلىك بىنالار يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا ئۇزاق ئۆتمۈشنى سۆزلەۋاتقان مويسىپىتلاردەك ئىككى سەپ بولۇپ تۇراتتى . قەدىمىيلىك زامانىۋىلىقنىڭ شاۋقۇن - سۈرەنلىرى ، ئالا - يېشىل چىراغلار يورۇتۇۋەتكەن رەڭلەر ۋە مودېرنىزملىق شەكىللەر ئىچىدە يەنىلا ئۆز سالتەنىتىنى ، سېھرىي كۈچىنى ۋە قەدىمىي سۈكۈتىنى ساقلاپ تۇراتتى . ئۆمرۈمدە قىلچە سەنئەت زوقى بېرەلمەيدىغان سەرەڭگە قېپىغا ئوخشايدىغان بىنالارنى تولا كۆرۈپ كەتكەچكىمۇ ، بۇ ئىمارەتلەر ماڭا « ياۋروپا » نىڭ تۇنجى تۇيغۇسىنى بېرىۋاتاتتى . كۆز ئالدىمدىكى قەدىمىي مەدەنىيەت مېنى تەكلىماكاندىكى قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزلىرىغا ئېلىپ كەتتى . قۇم باسقان شەھەرلەر ، مەدەنىيەت خارابىلىرىدىكى مۇكەممەللىك ۋە سەلتەنەت ، تەكلىماكاننىڭ ئەتراپىدىكى قۇم ھىدى كېلىپ تۇرىدىغان قەدىمىي ۋە كونا ئۆيلەر ... دېمەك ، ئادەمدە قەدىمىيلىككە بولغان بالىلارچە ئىنتىلىش بار ، ئۇلار بۇ ئارقىلىق ئۆز رېئاللىقىنى تارىخىي جەريان سۈپىتىدە كۆرۈشكە ئادەتلەنگەن .

دوقمۇشقا كېلىپ توختىدىم . قاياققا مېڭىشىمنى بىلمەيت-

تىم . يولدا ئۆتكەن ـ كەچكەنلەرمۇ بولمىغاچقا ، بىرەرسىدىن يول سوراشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى . دەل شۇ ۋاقىتتا ، قاغىلارنىڭ غاقىلدىغان ئاۋازى سەھەرنىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزدى . ئەندىكىپ كەتتىم . كۆڭلۈم غەش بولۇپ قالدى . ئاتا ـ بوۋىلىرىمدىن قالغان ئۇدۇم نۇقتىنىسىدىن ئېيتقاندا ، قاغىنىڭ غاقىلدىشى شۇملۇقنىڭ بېشارىتى ئىدى . دوقمۇشتا گاڭگىراپ قاياققا مېڭىشىنى بىلەلمەيۋاتقان مەن ئۈچۈن بۇ ئاۋاز كۆڭۈلسىز كەلگۈسىنىڭ بېشارىتىدەك بىلىنىپ كەتتى . قاچانلاردىدۇر بىر ۋاقىتتا كۆرگەن ئىرلاندىيە فىلىمىدىكى مۇنداق كۆرۈنۈشنى ئەسلەپ قالدىم : چەكسىز كەتكەن ۋە ئاسمىنى قاغىلار قاپلىغان تاقىر دالادا بىر كىچىك بالا جان ـ جەھلى بىلەن قېچىۋاتاتتى . « مەنمۇ قېچىۋاتامدىمەن نېمە ؟! » ئەتراپىمغا ئالاق ـ جالاق بولۇپ قارىدىم . ھېچكىم يوق ، ئەتراپ خۇددى زامانىنىڭ قاراڭغۇ ئۆڭكۈرلىرىدەك تىمتاس . تەكلىماكاننىڭ ئەسىرلەردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇدۇملىرى مەندە زاھىر بولۇۋاتاتتى . مەن قاغىلارنىڭ ئاۋازىنى مەڭگۈ ئۇنتۇيالمايتتىم . چۈنكى ، بۇ جىمجىت سەھەرنى ئەرۋاھلار يوقلىغانىدى .

تۇيۇقسىز يىراقتىن بىر تاكسى كۆرۈندى . قولۇمنى كۆتۈرۈپ ئۇنىڭغا ئىشارەت قىلدىم . تاكسى شوپۇرىنىڭ ئىشارىتىمنى كۆرگەن ـ كۆرمىگەنلىكىنى جەزم قىلالمىدىم . بىر ھازادىن كېيىن ، تاكسى يېنىمغا كېلىپ توختىدى .

— مەن يېڭى كەلگەن ئوقۇغۇچى . مەن ئوقۇغۇچىلار ياتىقىغا ئالدىن تىزىملىتىپ قويغان ، مېنى شۇ يەرگە ئاپىرىپ قويالامسىز ؟ — دېدىم تاكسى شوپۇرىغا .

— كەچۈرۈڭ ، بۈگۈن يەكشەنبە ، ھەممە يەر ئېچىلمايدۇ . ئەرزان مېھمانخانىلار بولسا قانداق ؟

— بولىدۇ ، — دېدىم ئالدىراپ . چۈنكى ، مەن بىر ئۆيگە — تۆت ئەتراپى تام بىلەن قورشالغان « ئۆيگە » بەكمۇ

موھتاج ئىدىم . ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن تېنىم بىلەن روھىم ئارام ئېلىشنىلا ئىزدەيتتى . شۇنچە كەڭ يەر شارىدىن كىچىككىنە تېنىمنى قوغدىغۇدەك جاينىڭ بولۇشى ھازىرنىڭ ئۆزىدە مەن ئۈچۈن ياشاشنىڭ ئەڭ زۆرۈر شەرتى بولۇپ قالغانىدى .

ياتاققا ئورۇنلىشىپ ، ئۇيقۇغا باش قويغىنىمدا ، بۇ يېڭى زېمىن كاللامدا تۇتۇقلىشىشقا ، ئۇنىڭ تەسىراتلىرى ۋە قىزغىنلىقلىرى ئاجىزلىشىشقا باشلىدى . مەن چۈش قوينىغا كىرىپ كەتتىم ...

سەن كىم ؟

ئۇلار سىنىڭ كىم ئىكەنلىكىڭنى بىلمەيدۇ .

— جامېس بالدۋىن

ئەگەر سىن ئازابلارنى ھېكايە قىلىپ ئېيتماقچى بولساڭ ، ئەنە شۇ يەردىن يېڭى ئازابلار تۇغۇلىدۇ .

— ئىساك دىنېسېن

ئەتىسى ئەتىگەن ئالدىنئالا كېلىشىپ قويغان ياتاققا ۋاقتىنچە ئورۇنلىشىۋالدىم . بۇ ياتاق پەقەت يېڭى كەلگەن چەتئەللىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇقىم ياتاق تاپقۇچە يېتىپ تۇرۇشى ئۈچۈن ھازىرلانغان بولغاچقا ، ئۆزۈمگە تەۋە ياتاقنى تېپىشىم كېرەك ئىدى . شۇڭا ، ياتاق باشقۇرۇشقا مەسئۇل خادىمنى ئىزدەپ تاپتىم .

— بىز سىنىڭ فاكسىڭىزدىكى ۋاقىتقا ئاساسەن ئايرودرومغا ئادەم ئەۋەتكەنىدۇق ، لېكىن ئۇ سىنى تاپالماپتۇ ، — دېدى ئۇ سەل نارازى بولغان ئاھاڭدا ، — بۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەمسەن ؟

مەن ئۇنىڭغا كېچىكىپ قېلىشىمنىڭ سەۋەبىنى تەپسىلىي ئېيتتىم .

ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ :

— سەن ئاۋۋال ئىنستىتۇتقا بېرىپ كەلگەنلىكىڭنى خەۋەر قىلىۋەت . ياتاقنى ئەتە ئىزدىسەڭمۇ بولىدۇ . لېكىن ، ساڭا ئەسكەرتىپ قوياي ، بېلگىيىنىڭ مائارىپ قانۇنىدا ھەربىر ئوقۇغۇچى ئايرىم ياتاقتا يېتىشى كېرەك . بىزدە كوللېكتىپ ياتاق دەيدىغان نەرسە يوق ، سەن بەكلا كېچىكىپ كەپسەن ، مەن بۇ

شەھەردىن ساڭا ياتاق چىقىشىغا ھازىرچە بىر نېمە دېيەلمەيمەن . بوش ياتاقلارنى سەن ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئىنتېرنېت تورىدىن ئىزدەپ تاپالايسەن . مانا بۇ تور ئادرېسى ، بۇنىڭدىن ئۆزۈڭگە كېرەكلىك ھەرقانداق ئۇچۇرنى ئىزدەپ تاپالايسەن ، — دېدى .

— رەھمەت ، — دېدىم مەن قايتىشقا تەمشىلىپ .

— ئەگەر ياتاقنى پەقەت تاپالمىساڭ ، مېنى ئىزدە ، — دېدى ئۇ ئاخىرىدا .

ئاۋۋال پەلسەپە ئىنستىتۇتىغا بېرىش قارارىغا كەلدىم . سوراشتۇرۇپ يۈرۈپ ، لېۋېن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پەلسەپە ئىنستىتۇتىنى تاپتىم ، لېكىن ئىنستىتۇت دەرۋازىسى ئالدىدا بىر ھازاغىچە تۇرۇپ كەتتىم . كونا بىنالار بىلەن قورشالغان ۋە ئوتتۇرىسىدا كىچىككىنە گۈللۈكى بار بۇ ئىنستىتۇت خۇددى پەيلاسوپلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئېغىرلىق ۋە قەدىمىي ۋەزمىن بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى . سۈرلۈك كۆرۈنىدىغان بىنالار مېنى كىرىشتىن دەماللىققا توسۇپ قويدى . بەلكىم بۇ مېنىڭ پەلسەپىگە زىيادە سىرلىق نەزەردە قارىۋالغانلىقىمدىن پەيدا بولغان تۇيغۇ بولۇشى مۇمكىن ئىدى . ئەجەبا ، پەلسەپە بىلەن بۇ بىنالار ئوتتۇرىسىدا ئادەم چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدىغان باغلىنىش مەۋجۇتمىدۇ ؟

ئاخىر ھويلىغا كىردىم . ھويلا جىمجىت ئىدى . ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قاياققا مېڭىشىمنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدىم . يات ئەل كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاخىرى كۆرۈنمەس تېڭىرقاشلارغا كۆنۈپ قېلىشقا باشلىغانىدىم . ۋەھالەنكى ، ھەربىر تېڭىرقاش مەندىن ھۆكۈم قىلىش ياكى رەت قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى . شۇڭا ، ئۇدۇلدىكى چوڭ ئىشىكنى كۆزلەپ ماڭدىم . قىياسىمدا ، ئىنسانلارنىڭ ياشاش ئادىتىدە مەركىزىي ئىشىك چوقۇم ئۆينىڭ مەركىزىي قىسمىغا تۇتىشاتتى . ئىشىكنى ئېچىشىمغىلا ، پروفېسسور سۈپەت بىر ئادەم ئۇچراپ قالدى .

— مەن ئىنستىتۇت كاتىپى بىلەن كۆرۈشمەكچى ئىدىم.

ئۇ ئادەم ئەدەپ بىلەن:

— ئىككىنچى قەۋەتكە چىقىڭ، ئىشىككە يېزىقلىق، ئاسانلا تاپالايسىز، — دېدى.

دېگەندەك، كاتىپ ئىشخانىسىنى تاپتىمۇ، كاتىپنى تاپالمىدىم. ئۇ ئىشخانىسىدا يوق ئىدى. ساقلاشقا مەجبۇر بولدۇم. كاتىپ ئىشخانىسىنىڭ يېنىدىكى ئۆيدە تىزىقلىق ماتېرىياللارنى كۆرگەچ ئۇنى ساقلاشقا باشلىدىم. شۇ ئەسنادا، كاتىپ ئىشخانىسىغا بىر قارا تەنلىك ئوقۇغۇچى كىرىپ كەلدى.

— كاتىپ بارمىكەن؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

قارىغاندا ئۇ ئافرىقىلىق بولسا كېرەك، ئىنگلىزچە تەلەپپۇزى سەل غەيرى ئىدى.

— يوقكەن، مەنمۇ ساقلاۋاتىمەن، — دېدىم ئۇنىڭغا جاۋابەن.

— يېڭى كەلگەن ئوقۇغۇچى ئوخشىمامسەن؟ — سورىدى ئۇ ماڭا قىزىقسىنىپ.

— ھەئە.

ئۇ مەن بېلگىيىگە كېلىپ تۇنجى قېتىم ئەركىن - ئازادە ۋە دوستانە پاراڭلاشقان ئادەم بولغاچقىمۇ، كۆڭلۈم سەل كۆتۈرۈلۈپ قالدى.

— نەدىن كەلدىڭ؟ — سورىدى ئۇ.

— جۇڭگودىن.

— ھەئە ... لېكىن سەن ...

ئۇنىڭ مەقسىتىنى چۈشەندىم. ئۇ مېنىڭ چىرايىمنى باشقا جۇڭگولۇقلارغا ئوخشىتالمايۋاتاتتى.

— مېنىڭ ئىككى - ئۈچ جۇڭگولۇق دوستلىرىم بار، لېكىن سېنىڭ گەپ - سۆزلىرىڭ ۋە چىرايىڭ ئۇلارغا پەقەت ئوخشىمايدىكەن، — ئۇ مەقسىتىنى ئۇدۇللا ئېيتتى.

— مەن ئۇيغۇر، جۇڭگونىڭ شىنجاڭ دېگەن يېرىدىن كەلدىم.

ئۇ ھېچنېمىنى چۈشەنمەي ھاڭۋېقىپ قاراپلا قالدى. ئۇ ئۆمرىدە تۇنجى قېتىم ئاڭلاۋاتقان بۇ «يوچۇن» مىللەت نامىنى ئەسلەشكە تىرىشىپ بىر ھازا جىمىپ كەتتى. ئاخىر بۇنىڭدىن ۋاز كەچتى بولغاي:

— مېنىڭ ئىسمىم پېتېر، نىگېرىيىلىكمەن، — دېدى ئۇ ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ.

مەن ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلىشىش ئارقىلىق ئۆز سالاھىيىتىمنى تونۇشتۇرۇشنىڭ قىيىنلىقىنى تۇنجى قېتىم ھېس قىلدىم.

— ياتاق تاپتىڭمۇ؟ — دېدى ئۇ كۆيۈنگەن تەلەپپۇزدا، — بۇ يەردە ئەڭ مۇھىمى ئالدى بىلەن كۆڭۈلدىكىدەك ۋە مۇۋاپىق ئۆي تېپىش. مېنىڭ تەجرىبەمدىن ئېيتقاندا، سەن ھەممىنى قويۇپ تۇرۇپ، ياتاق تېپىشىڭ كېرەك. مەندەك بولۇپ قالما، ... — ئۇ گېپىنىڭ ئاخىرىنى يۇتۇۋەتتى.

مەن ھەيران قالغان ھالدا:

— گېپىڭنى چۈشىنەلمىدىم، — دېدىم.

ئۇ بىر ھازا تۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن سۆزىنى باشلىدى، قارىغاندا ئۇنىڭمۇ ھېكايىسى باردەك قىلاتتى:

مەن ياتاق تېپىشتا قاتتىق قىينالغان. ئۈچ - تۆت ئۆينى ئۇقۇشۇپ، ياتاقنى كۆرگىلى بارغىنىمدا، ئۆي ئىگىسى مېنى كۆرۈپلا: «نېگىرلارغا ياتاق ئىجارە بەرمەيمەن» دەپ ئىشىكنى قوپاللىق بىلەن يېپىپ كىرىپ كەتكەن ... دەرس ۋاقتى توشۇپ قاپتۇ، كۆرۈشكىچە خەير.

ئۇنىڭ ئاق تەنلىكلەر جەمئىيىتىدىكى سەرگۈزەشتىسى مېنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. پېتېرنى رەت قىلغان ئاق تەنلىكلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا ئاق تەنلىكلەر ئۈستۈنلۈكىدىن ئىبارەت نەچچە يۈز يىلدىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئىچكى ۋە ئورتاق

پىسخىك ئامىل ھۆكۈمران ئىدى . مەدەنىيەت گەرچە كىشىلەر- نىڭ ھەرىكىتىنى ۋە ئىدىيىسىنى تەكشەپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئىجتىمائىي مېخانىزم بولسىمۇ ، ئۇنىڭ كۈچلۈك مىللىي ئالاھىدى- لىكى پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق ئەخلاقىي مىزانىنى شەكىل- لەندۈرۈشدە يېتەرلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇشنى مۇمكىنسىز- لىككە ئايلاندۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ . كوگزى نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى غەرب بىلەن شەرقنىڭ ئورتاق ئەخلاق ئىدىيىسىگە ۋە ئېتىكاشۇناسلىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن مۇنداق مەشھۇر ئەقلىيىسىنى قالدۇرغان : باشقىلارغا خۇددى ئۆزۈڭ باشقىلاردىن كۈتكەندەك مۇئامىلە قىل . بۇ خۇددى ئۇيغۇرلارنىڭ ماقالىدا ئېيتىلغاندەك : « پىچاقنى ئاۋۋال ئۆزۈڭگە سال ، ئاغرىمىسا خەققە » ئېيتىكىسىدۇر . مەدەنىيەتلەشكەن ئەقىل ۋە قېرىنداشلىق مېھىر دېگەندەك گۈزەل غايىلەر ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى نوقۇل تېرە رەڭگىدىن ھالقىپ كەتكەن چوڭقۇر ھاڭنى يوقىتالمىدى . لېكىن ، قارا تەنلىكلەرنىڭ ئاق تەنلىكلەر جەمئىيىتىدە ئۇچراتقان ئىرقىي كەمسىتىشلىرى ۋە خورلىنىش تەجرىبىلىرى ئۇلاردا ئاق تەنلىكلەرنىڭ ياشاش ئۆلچىمىگە قارىتا ھۆرمەت قوزغىيالمايدۇ . گەرچە ئۇلار ئاق تەنلىكلەرنىڭ قىممەت ئۆلچىمى ھاكىم جەمئى- يەتتە ياشاشقا مەجبۇر بولسىمۇ .

ئامېرىكىلىق قارا تەنلىك مەشھۇر يازغۇچى جامېس بالد- ۋىن دەل قارا تەنلىكلەرنىڭ قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىكى قورقۇش ، ئۆچمەنلىك ۋە ئۈمىدنى سەزگۈچى . توققۇز يېشىدا ئاق تەنلىك ساقچىلار تەرىپىدىن خورلانغان بالدۋىن ئۆزىنىڭ قىممىتىنىڭ بۇ جەمئىيەتتە دېموكراتىك ئەنئەنە ۋە ئەمەلىيىتىگە ئىگە دەپ قارىلىدىغان دۆلەتتە ـــ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ . ئۈمىدسىزلىك ۋە نامراتلىق قاپلىغان رايوندا چوڭ بولغان بالدۋىن « دەۋر ، ئىنساندىكى ئازاب ۋە ئىنسانىيەتنىڭ تىرىشچانلىقىغا قارىتا غەلىتە كۆرۈش نۇقتىسىغا ئىگە بولىدۇ »

دەيدۇ . ئۇ ئۆزىنىڭ غەربتە تەسىر قوزغىغان كىتابى « كېيىن- كىسى ئوت » نىڭ كىرىش سۆزىدە جىيەنىگە يازغان خېتىنى ئەسلەپ ئۆتىدۇ : « ئاق تەنلىكلەر نەچچە مىڭلىغان قارا تەنلىك- لەرنىڭ ھاياتىنى ۋەيران قىلدى ۋە قىلىۋاتىدۇ . لېكىن ئۇلار بۇنى بىلمەيدۇ ھەم ئۇنى بىلىشنى خالىمايدۇ ... جامېس ، ئېسىڭدە بولسۇن ، ئۇلارنىڭ نېمىگە ئىشىنىدىغانلىقى ۋە نېمىلەرنى قىلغان- لىقى سېنىڭ تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىڭنى ئىسپاتلىمايدۇ ، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىنسانىيلىقتىن ياتلاشقانلىقىنى ۋە قورقۇنچىنى ئىسپاتلايدۇ ... جامېس ، ئەتىگەندە ئورنىڭدىن تۇرغاندا قۇياش- نىڭ نۇر چېچىپ ۋە پۈتۈن يۇلتۇزلارنىڭ يېنىپ تۇرغانلىقىنى بايقىغىنىڭدا ، قانداق ئويدا بولىدىغانلىقىڭنى قىياس قىلىپ باق . سەن چوقۇم ۋەھىمىگە چۆمىسەن ، چۈنكى بۇلار نورماللىقتىن ھالقىپ كەتكەن ھادىسىلەردۇر . كائىناتتىكى ئۆزگىرىش قور- قۇنچلۇق ، چۈنكى ئۇ ئادەمنىڭ ئۆز رېئاللىقى ھەققىدىكى تۇي- غۇسىغا زەربە بېرىدۇ ... سەن ۋە مەن بۇ دۆلەتنىڭ يۈز يىللىق ئەركىنلىك تارىخىنى تەبرىكلەشكە ئاز قالغانلىقىنى بىلىمىز . ئۇلار ئەركىن بولمىغۇچە بىز ئەركىن بولالمايمىز . » ①

جامېس بالدۋىن كېيىن خرىستىئان دىنى ئارقىلىق قارا تەنلىكلەرنىڭ تەقدىرى ۋە رېئاللىقىنىڭ سىرى ھەققىدە ئىزدىنىش مەقسىتىدە ، چېركاۋدا ئىشلەيدۇ . لېكىن ئۇنىڭ دىنىي ھاياتى ئۇنى تېخىمۇ ئۈمىدسىزلىككە دۇچار قىلىدۇ . چۈنكى ، ئۇنىڭغا نىسبەتەن چېركاۋ « خام خىيالغا ۋە ساختا سېزىمگە » ② تولغا- نىدى . ئۇ ئاخىر شۇنى بايقايدۇكى ، « خۇدامۇ ئاق تەنلىك ئىدى » . ③ ئۇ مۇنداق ئازابلىق سوئالنى چېركاۋنىڭ مەسئۇل- دىن سورايدۇ : « سىلەر ئېيتىۋاتقان ۋە خرىستىئان دىنىدا ۋەدە

① جامېس بالدۋىن : « كېيىنكىسى ئوت » (ئىنگلىزچە) ، « مايكېل جو- سېپ نەشرىياتى ، 1968 ـ يىل نەشرى ، 17 ـ ، 19 ـ ، 20 ـ ۋە 21 ـ بەتلەر .
② ③ يۇقىرىقى ئەسەردىن ئېلىندى .

قىلىنغان جەننەتنىڭ قارا تەنلىكلەر ياشاۋاتقان نامراتلار مەھەللىسىدىن ياخشى ئىكەنلىكىنى قانداق ئىسپاتلىيالايسىز ؟ » . جاۋاب ئەلۋەتتە جامېس بالدۋىننى قانائەتلەندۈرەلمەيتتى . ئاخىر ئۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىدىكى قىستۇرما كۈي — ئۆز نۆۋىتىدە مەغلۇپ بولغان روھىي قۇتقۇزۇلۇش تەرىقىسىدىكى دىنىي ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ . ئۇنىڭچە ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەرقانداق شەكىلدىكى مېھىر - مۇھەببەت بىر ئىرقنىڭ تەقدىرىنى ئۆزگەرتىشكە قادىر ئەمەس ئىدى ...

خېلى ئۇزاقتىن كېيىن كاتىپ كىرىپ كەلدى . ئۇنىڭغا تونۇشلۇق بەردىم . مېنىڭ ئىسمىم ئۇنىڭ ئېسىدە بولسا كېرەك ، ئۇ مېنىڭ كېچىكىپ كېلىشىمنىڭ سەۋەبىنى سورىدى ۋە ئاخىرىدا :

— سەن بۇ مەۋسۇملۇق ئوقۇشقا ئۈچ ئايغا يېقىن كېچىكتىڭ . دېمەكچىمەنكى ، ئەسلى قائىدە بويىچە ئېيتقاندا ئوقۇغۇچىلار دەرسكە بىر يېرىم ئاي كېچىكىپ قاتناشسا بولىدۇ . لېكىن سېنىڭ ئەھۋالىڭ ئالاھىدە بولدى . مەن بۇنىڭغا كېسىپ بىر نەرسە دېيەلمەيمەن . سەن ئەڭ ياخشىسى بىزنىڭ چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلار باشقارمىسىنىڭ مەسئۇلى — پروفېسسور ۋىليام دېزموند بىلەن كۆرۈشۈپ باق . ئەگەر ئۇ دەرسلەرگە قاتنىشىۋەر دېسە ، دەرسلەرگە قاتنىشىۋەرسەڭ بولىدۇ . بۇنىڭدا مەسىلە يوق .

كاتىپنىڭ قارارى مېنى جىددىيلەشتۈرۈپ قويدى . چۈنكى بۇ ئۇنىۋېرسىتېت دۇنيادىكى باشقا ئۇنىۋېرسىتېتلارغا ئوخشاش ئەتىياز پەسلىدىمۇ يېڭى ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلمايتتى . ئەگەر مەن كۆرۈشمەكچى بولغان پروفېسسور كېلەر يىلى كۈزدە ئوقۇشنى باشلا ، دېسە بۇ شەھەردە بىر يىلغا يېقىن لاغايلاپ يۈرمەكتىن باشقا ئامال يوق ئىدى .

پروفېسسورنىڭ ئىشخانىسىنى تېپىپ ئىشىكنى چەككىنىمدە ، ئىچىدىن « كىرىڭ » دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى . ئىشىكنى ئېچىپ كىردىم ، كۆردۈمكى ، ئالدىمدا ئەللىك ياشلاردىن ئاشقان « پروفېسسور سۈپەت » ئادەم تۇراتتى . ئۇ « نېمە ئىش » دېگەندەك ماڭا قاراپ تۇراتتى . مەن ئۆزۈمنىڭ يېڭى كەلگەن ئوقۇغۇچى ئىكەنلىكىمنى ئېيتتىم .

— كاتىپ بىلەن كۆرۈشتۈڭمۇ ؟ — سورىدى ئۇ .

مەن كاتىپنىڭ نېمىلەرنى دېگەنلىكىنى ئۇنىڭغا قىسقىچە دېدىم .

— كاتىپ دېگەندەك بۇ يىللىق ئوقۇش ئاللىبۇرۇن باشلىنىپ كەتتى . مەن سېنىڭ دەرسلەرگە يېتىشەلەش - يېتىشەلمەسلىكىڭگە ھۆكۈم قىلالمايمەن . سېنىڭ ئۆزۈڭدىن سوراپ باقاي ، دەرسلەرگە يېتىشەلەمسەن ياكى ... — پروفېسسور سۆزىنى توختىتىپ قويدى . دېمەك ، ئۇمۇ دېلىغۇل بولۇۋاتاتتى . مەنمۇ ئۆتۈلگەن ۋە ئۆتۈلمەكچى بولغان دەرسلەرنىڭ سالمىقىنى دەڭسىيەلمىگەچكە ، دەماللىققا جاۋاب بېرەلمەي تۇرۇپ كەتتىم . نېمىلا دېگەنبىلەن ، بۇ يەرگە كەلگەنىكەنمەن ، چوقۇم ئوقۇشۇم كېرەك ئىدى . شۇڭا قەتئىي تەلەپپۇز بىلەن :

— دەرسلەرگە يېتىشەلەيمەن ، — دېدىم .

ئارىمىزدا لەيلەپ تۇرغان جىددىي كەيپىيات سەل بوشىدى . ئۆزۈممۇ ئازادىلىنىپ قالغاندەك ھېس قىلىشقا باشلىدىم . ئوخشىمايدىغان مۇھىت ، ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت ، ئوخشىمايدىغان ئادەملەر دۇنياسى نېمىلا دېگەنبىلەن بىر چۈشتەك مېنى لەيلەتمەكتە ، خىيالىم چىگىش ، مۇرەككەپ ئىدى . مېنىڭ پروفېسسور بىلەن ئازراق پاراڭلاشقۇم بار ئىدى . ئەمەلىيەتتە ، مېنىڭ مەقسىتىم ئاز - تولا ئۇچۇر ئىگىلەش ئىدى .

— قايسى دۆلەتتىن كەلدىڭ ؟ — سورىدى پروفېسسور قىزىقسىنىپ .

— جۇڭگودىن .

— مەن جۇڭگوغا بېيجىڭ ئۇنىۋېرستېتىدا لېكسىيە سۆزلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۈچ قېتىم باردىم ھەم جۇڭگونىڭ كۆپ قىسمىنى ئايلىنىپ چىقتىم. سەن جۇڭگونىڭ قايسى قىسمىدىن كەلدىڭ؟

— جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى شىنجاڭدىن، مىللىتىم ئۇيغۇر.

— ئۇيغۇر؟! — پروفېسسور ھېچنېمىنى ئاڭقىرالماي تۇرۇپ كەتتى. مەن نەچچە مىڭ يىل ئاۋۋالقى ئەجدادلىرىمىزنى ئەسلىدىم. ئۇلار ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا زېمىنىنى تىترەتكەن چاغلاردا ئەۋلادلىرىنىڭ بۈگۈنكىدەك ئۇنتۇلۇش گىردابىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئويلىغان بولغىيمىدى؟ پروفېسسور دۇنيادا سەككىز مىليوندىن ئارتۇق نوپۇسى بار خەلقنى — تارىختا ئەڭ دەسلەپ مەدەنىيەتلىشىش دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىغا ئۆز ھەسسىسىنى قوشقان ئۇيغۇردىن ئىبارەت بۇ مىللەت نامىنى بىلمەيۋاتاتتى. قارىغاندا، ئۇنىڭغا نىسبەتەن يىراق قۇرۇقلۇقتىكى بىرەر ئۆسۈملۈكنىڭ نامىنى ئەستە ساقلاش زۆرۈر بولمىغاندەك، يىراق تەكلىماكان مەدەنىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ خەلقىنى ئەستە ساقلاش زۆرۈر بولمىسا كېرەك. كىشىلەر مەدەنىيەتنىڭ قەدىمىيلىكىگە قىزىقىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ داۋامى سۈپىتىدىكى ھازىرقى ئەھۋالىغىمۇ قىزىقىدۇ. ئەگەر مەلۇم مەدەنىيەت پەقەت قەدىمىي تەرەققىياتى بىلەن كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدىن ئورۇن ئالسا، ئۇنىڭ ھازىرى ئادەمنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىدۇ ياكى ئۇ ئەھمىيەتسىز تېمىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. چۈنكى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات جەريانى بىر ئىزىدىلا توختاپ قېلىش ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى، ھازىرنىڭ ئۆزىدىمۇ ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادىلەش — كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدىن ئورۇن ئېلىش، مەلۇم ئاتالغۇنىڭ ئۇنتۇلۇشى ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك پۈتكۈل ئامىللارنىڭ يوقالغانلىقىنىڭ ئىپادىسى.

— ماڭا مىللىتىڭ ھەققىدە سۆزلەپ بېرەلەمسەن؟ چۈنكى بىز ئىرلاندىيىلىكلەر دۇنيا خەلقلىرىگە بەكمۇ قىزىقىمىز، — دېدى پروفېسسور قايتىدىن قىزىقسىنىپ.

مەن ئۇنىڭغا ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقىچە سۆزلەپ بەردىم.

ئۇ تۇيۇقسىز:

— سىلەردىن پەيلاسوپ چىققانمۇ؟ — دەپ سوراپ قالدى.

شۇ ھامان يۈسۈپ خاس ھاجىپ يادىمغا كەلدى. بىراق، يۈسۈپ خاس ھاجىپنى بۇ پروفېسسورنىڭ بىلىشى ئېھتىمالدىن تولىمۇ يىراق ئىدى. چۈنكى «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نامنى بىلمىگەن بىر پەلسەپە پروفېسسورى ئەلۋەتتە ئۇنىڭ مەشھۇر پەيلاسوپلىرىنى بىلەتتى ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن ئىبارەت ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىكى گىگانت پەيلاسوپنى بىلگەن ئادەم ھېچبولمىغاندا، ئۇنىڭ مىللىتىنى بىلمەي قالمايتتى. تارىخىي تەرەققىيات نۇقتىسىدىن ئالغاندا، مىللەت ھەرگىزمۇ ئۆزلۈكىدىن مەشھۇر ياكى باشقىلارغا تونۇشلۇق بولۇپ قالمايدۇ، بەلكى ئۇنى باشقىلارغا تونۇتىدىغىنى ئۇنىڭدىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر شەخسلەردۇر. يىگانە ئارالدەك كۆرۈنىدىغان ئەنگلىيە مەدەنىيىتى بىر كېچىدىلا كىشىلەرگە تونۇشلۇق بولۇپ قالغىنى يوق، بەلكى ئۇ نۇرغۇن مەشھۇر زاتلارنىڭ كۆپ خىل ساھەدىكى تىرىشچانلىقىنىڭ ئۆزلۈكسىز مەيدانغا كېلىشىنىڭ مەھسۇلى.

— بىزنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىمىزنى ۋە بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىمىزنى قەدىمكى گرېكلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. لېكىن، ئۇيغۇر قەدىمدىن تارتىپ ھاياتلىق ھەققىدە ئويلىنىشنى مەنىۋى ھاياتىنىڭ مۇھىم قىسمىغا ئايلاندۇرۇپ كەلگەن ۋە بۇ ئىزدىنىش ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللە-

ىنشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان . فارابىغا كەلگەندە ئۇيـ
غۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان باشقا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ
پەلسەپە تەتقىقاتىدا يېڭى يۈكسىلىش بارلىققا كەلگەن . كېيىنكى
تەرەققىياتلاردىن مەلۇمكى ، فارابى ئۇيغۇر پەيلاسوپلىرىغا پەلسەپە
سىستېمىسى تۇرغۇزۇش زۆرۈرلۈكىنى تونۇتقان .

— دەرۋەقە ، ئەل فارابى بۈيۈك شەرق پەيلاسوپلىرىنىڭ
بىرى . ۋەھالەنكى غەرب ئىلىم ساھەسى ئەل فارابىنى پارسىي ۋە
ئەرەب مەدەنىيىتىگە تەۋە دەپ قارايدۇ ، — دېدى پروفېسسور .

دېمەك ، ھازىر مەن بىلەن پروفېسسور ئوتتۇرىسىدا تا-
رىختىن بېرى داۋاملىشىۋاتقان كونا دەتالاش — فارابىنىڭ مىل-
لەت ۋە مەدەنىيەت تەۋەلىكى مەسىلىسى قايتا ئۆرۈلۈۋاتاتتى .

— بىز ئۇيغۇرلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي
مىللەتلەر ئەل فارابىنى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ مەنىۋى داھىيسى
دەپ قارايمىز ، بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئىزچىللىقى بولىدۇ .
فارابىدىن كېيىنمۇ بىزدە نۇرغۇن پەيلاسوپلار يېتىشىپ چىققان .
فارابىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىن چىققان يەنە بىر مەشھۇر
پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ . فارابى بىلەن ئۇنىڭ ئوتتۇ-
رىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىنتايىن يېقىن ، مۇنداقچە ئېيتقاندا ،
يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەل فارابىنىڭ مەلۇم تەسىرىنى قوبۇل
قىلغان .

پروفېسسور بىردەم ئويلىنىپ تۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن ،
سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— سەن ھازىر نامىنى ئېيتقان پەيلاسوپنى مەن بىلمەي-
دىكەنمەن . شۇ نەرسە ئېنىقكى ، ئەل فارابىدا ئارىستوتىلنىڭ
تەسىرى ئىنتايىن كۈچلۈك . ئەپلاتوننىڭ تەسىرىمۇ بار ، لېكىن
ئارىستوتېلنىڭكىگە يەتمەيدۇ . غەربلىكلەر بولۇپمۇ غەربتىكى
پەيلاسوپلار ۋە پەلسەپە تارىخچىلىرى ئەل فارابىدىن باشقا يەنە
ئىككى بۈيۈك ئىسلام پەيلاسوپىنى ئىنتايىن يۇقىرى ئورۇنغا قو-

يىدۇ . ئۇلار ئىبنى سىنا (لاتىنچە ئاتىلىشى Avicenna) ۋە ئىبنى
رۇشـىد (لاتىنچە ئاتىلىشى Averroes) . ئىبنى سىنا ئىسلام دۇن-
ياسىدا ھەقىقىي پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ ياراتقۇچىسىدۇر . ئىبنى
رۇشدنى ئىبنى سىنانىڭ رادىكاللاشقان ئىپادىسى دېسەكمۇ
بولىدۇ .

— غەرب پەيلاسوپلىرى نېمە ئۈچۈن بۇ ئىسلام پەيلا-
سوپلىرىغا شۇنچە قىزىققان ؟

— مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ، ئوتتۇرا ئەسىردە ئىسلام
پەلسەپىسى ئارىستوتىل ئىدىيىسىنىڭ غەربكە تولۇقى بىلەن تو-
نۇشتۇرۇلۇشىدىكى كانال بولۇپ قالغان . ئىبنى سىنا بىلەن ئى-
بنى رۇشدنى ئارىستوتىل ئىدىيىسىنىڭ نوقۇل شەرھىشۇناسلى-
رى ، دېيىش ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس . ئۇلار ئۆز نۆۋىتىدە ئارىس-
توتىلىزمنى ئىسلام ئىدىيىسىگە ۋە ئېتىقادىغا ماس ھالدا تەرەققىي
قىلدۇردى ۋە بېيىتتى . غەرب تاكى 12 ـ ئەسىرگىچە ئارىستوتىل
بىلەن ھەقىقىي رەۋىشتە تونۇشمىدى ، دېسەك خاتا بولمايدۇ .
ئوتتۇرا ئەسىر غەرب پەلسەپىسىدە ئەپلاتون بىلەن ئارىستوتىل-
نىڭ تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر ، ھەتتا ھازىرمۇ ئۇلارنىڭ تە-
سىرىنى ھېس قىلالايمىز . لېكىن ، ئارىستوتېلنىڭ تەسىرى پە-
قەت ئىسلام پەيلاسوپلىرىنىڭ تەرجىمىسى ، شەرھى ۋە راۋاجى
ئارقىلىق ، غەرب بىلەن تولىمۇ كېچىكىپ يۈز كۆرۈشتى .
شۇنداقلا ، يۇقىرىقى پەيلاسوپلارنىڭ ئىزدىنىشى غەرب پەلسەپە-
سىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇھىم تۆھپە قوشتى . بۇنىڭ مىسالى ، تو-
ماس ئاكۇيناستۇر . [1]بۇلارنى ئىككىنچى مەۋسۇمدىكى « ئوتتۇرا
ئەسىر پەلسەپىسى » دېگەن دەرستە ئۆگىنىسەن .

---

[1] توماس ئاكۇيناس (1206 — 1274) ، ئوتتۇرا ئەسىر غەرب پەلسەپىسىنىڭ
سىستېما قۇرغۇچىسى ، ئارىستوتىل ئىدىيىسىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان . ئۇ
ئوتتۇرا ئەسىر غەرب پەلسەپىسىنىڭ پەلسەپە پىلانىنى غەلىبىلىك تاماملىغۇچى ،
دەپ قارىلىدۇ .

ئارىنى بىر پەس سۈكۈت باستى . يۈسۈپ خاس ھاجىپ ،
ئەل فارابي بىلەن قەدىمكى گرېك پەلسەپىسىنىڭ مۇناسىۋىتى
خىيالىمنى تارىخنىڭ قاراڭغۇ قوينىغا ئېلىپ كەتتى . يۈسۈپ
خاس ھاجىپ باكوندىن نەچچە يۈز يىل ئاۋۋاللا ئىنسان ھاياتىدا
بىلىمنىڭ ئەھمىيىتىنى تەكىتلىگەن . لېكىن بۇ ئىدىيىنىڭ تۇنجى
تەشەببۇسچىسى يەنىلا سوقرات . سوقراتنىڭ قارىشىچە ، ئەقىلـ
نىڭ ئەخلاقىي ئۆلچەملىك ئالاھىدىلىكى بار . ئەگەر ئىنسان ئۆ-
زىدىكى ئەقىلنى يېتەرلىك جارى قىلدۇرسا ، ئۇ ئۆز مەۋجۇدىيە-
تىنىڭ مۇكەممەللىكىگە ئېرىشەلەيدۇ . سوقرات ئىنسانغا بەخت
كەلتۈرىدىغان نەرسىنىڭ بىلىم ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان .
ئۇنىڭ قارىشىچە ، بەختلىك ھايات ئەقىلگە بويسۇنغان ھاياتتۇر ،
شۇڭا بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇكى ، پەيلا-
سوپلارنىڭ ھاياتى ئەڭ بەختلىك ھاياتتۇر . يۈسۈپ خاس ھا-
جىپمۇ مەسىلىگە دەل سوقراتتەك قارىغان ، ئۇنى سوقراتنىڭ ۋە
ئەل فارابىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان دېيىشكە بولىدۇ . لېكىن ،
مەسىلىنىڭ ئەڭ سەزگۈر نۇقتىسى شۇكى ، يۈسۈپ خاس ھا-
جىپ سوقراتنىڭ تار دائىرىدىكى بىلىمىنىڭ ئەخلاقىي ئۆلچەم
بولۇشىدەك قارىشىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ ، بىلىمنىڭ ئىدېئال
دۆلەتنىڭ (يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەزەرىدىكى ئىدېئال دۆلەت
چۈشەنچىسى قويۇق شەرقچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، بىزگە
ئەپلاتوننىڭ « غايىۋى دۆلەت » ئىدىيىسىنىڭ بەزى تەسىرلىرىنى
ئەسلىتىدۇ . ئەمەلىيەتتە ، « غايىۋى دۆلەت » ياكى ئوتوپىيەنى
تەشەببۇس قىلغان مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئىچىدە ئەپلاتوننىڭ تە-
سىرىگە ئۇچرىمىغانلىرى يوق دېيەرلىك) سىياسىي ، ئىقتىساد ،
قانۇن ۋە ھەربىي ئىشلاردىكى رولىنى تولۇق ئېپادىلىگەن .

— ئاخىرىدا ، — دېدى پروفېسسور خىيالىمنى بۆ-
لۈپ ، — ئېسىڭدە بولسۇن ، سەن تاللىغان بۇ كەسىپ ئىنتايىن
قىيىن ۋە مۇرەككەپ . بەلكىم بۇلارنى كېيىن ئۆزۈڭمۇ ھېس قىـ

لىشىڭ مۇمكىن . قانداق قىيىنچىلىقلىق بولسا مېنى ياكى كاتىپنى
ئىزدە . بىزنىڭ كاتىپ خۇددى پەرىشتىگە ئوخشايدۇ . سەن ئۆ-
نىڭدىن خالىغان سوئالنى سورىساڭ بولىدۇ ، مەسىلەن ، بۇ شە-
ھەرنىڭ قەيىرىدە ئەڭ ئەرزان ۋە سۈپەتلىك كوكا - كولا سېتى-
لىدۇ ، دېگەندەك . مەن سېنىڭ سىپىمىزگە قېتىلغىنىڭنى
قارشى ئالىمەن .

كۆڭلۈم كۆتۈرۈلۈپ كەتتى . مېنى قىيناپ تۇرۇۋاتقان
ئازابلىق سوئال — « سەن كىم ؟ » سەل بوشىنىش تاپتى . بۇ
سوئالنىڭ جاۋابىنىڭ يېرىمى تەكلىماكاننىڭ چاڭ - توزان باس-
قان ئاشۇ قاراڭغۇ تارىخىنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقانىدى . مەن
قەدىمكى يىپەك يولى ئېلىپ كەلگەن ئىدىيە ئالمىشىش ھەرىكى-
تىنىڭ تەكلىماكاندىكى راۋاجىنى كۆرگەندەك بولدۇم .

— رەھمەت سىزگە ، پروفېسسور ، — دېدىم مەن قايتـ
ماقچى بولۇپ .

ئۇ مېنى بىرمۇنچە رىغبەت سۆزلىرى بىلەن ئۇزىتىپ
قويدى . بۇ قىممەتلىك ئەھمىيەتلىك سۆھبەت مېنىڭ ئۆزۈم تەۋە
بولغان تەكلىماكان مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا
چۈشىنىشىمگە يول ئاچتى . كېيىن غەرب ئوتتۇرا ئەسىر پەلسەپە
تارىخىنى ئۆگىنىش جەريانىدا ، ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ غەرب
ئوتتۇرا ئەسىر پەلسەپىسىنىڭ ئەپلاتوننىڭ ئىزىدىن ماڭغان
مەشھۇر پەيلاسوپ ئاگۇستىندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن بىر
مەزگىللىك تۇرغۇنلۇق ھالىتىنى بۇزۇپ تاشلاشتا ئوينىغان رولى
بىلەن تونۇشۇپ چىقتىم . دەرۋەقە ، بۇ تەسىر مۇناسىۋىتىدە يە-
نىلا ئەل فارابى ، ئىبنى سىنا ۋە ئىبنى رۇشدلار ئارىستوتېلىزمـ
نىڭ غەربكە تەسىر كۆرسىتىشىدە ئۆچمەس تۆھپە قوشقانىدى .
بۇ ئۇچ كاتتا ئىسلام پەيلاسوپلىرىنىڭ پەلسەپە نەتىجىلىرى
ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ مىستىتىزمدىن خالىي ئەقلىي سىستېمىدا
تەرەققىي قىلىشىدا ۋە پەلسەپىنىڭ مۇھىم بىر ئىلىم سۈپىتىدە

ئىسلام دۇنياسىدا يىلتىز تارتىشىدا ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە
ئىگە .
ئەل فارابى باغداد ئېقىمىغا تەۋە بولۇپ ، مىلادى 950 ـ
يىلى ۋاپات بولغان . ئۇ ئىسلام دۇنياسىغا ئارىستوتىل لوگىكـ
سىنى تونۇشتۇرغان ۋە تۈرلەرگە ئايرىش شەكلى ئارقىلىق پەلـ
سەپە بىلەن تېئولوگىيىنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە پەرقلىرىنى كەڭ داـ
ئىرىدە بايان قىلغان . شۇنداقلا ، پەلسەپىنى تېئولوگىيىدىن ئايـ
رىپ چىقىپ ، مۇستەقىل ئىلىم سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلغان . لېـ
كىن ، ئۇ بۇنىڭلىق بىلەن ئىسلام تېئولوگىيىسىنىڭ ئورنىنى تۆـ
ۋەنلەتمىگەن . ئۇ ئىسلام پەلسەپە تارىخىدا تۇنجى بولۇپ ، ئادەم
بىلەن خۇدا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى پەلسەپە نۇقتىسىدىن
چۈشەندۈرگەن ، ئۇنىڭ قارىشىچە ، بۇ دۇنيادىكى بارلىق شەيئىـ
لەرنىڭ ھەممىسى زۆرۈرىيەت سۈپىتىدە ئەمەس ، بەلكى تاسادىـ
پىيلىق سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ : ئۇلارنىڭ ماھىيىتى
مەۋجۇتلۇقىغا باغلانمىغان . بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسە كېلىپ
چىقىدۇكى ، ئۇلار ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى قوبۇل قىلىدۇ . شۇڭا ئادەم
ئەڭ ئاخىرىدا خۇدانىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ ماھىيەت ۋە زۆرۈرىيەت
سۈپىتىدە مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چوقۇم ئېتىراپ قىلىشى كېرەك .
خۇدا بارلىق تاسادىپىي مەۋجۇدىيەتلەرنىڭ سەۋەبىياتىدۇر .
ئۇنىڭ يەنە بىر پەلسەپىۋى سىستېمىسى ۋەھدەتتۇر .
ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسى شەرق سوپىزم ئىدىيىسى بىلەن زىچ باغلانـ
غان بولۇپ ، ئۇنىڭ پەلسەپىسى قويۇق دىنىي تۈسكە ئىگە . ئۇـ
نىڭ قارىشىچە ، ئىنساننىڭ ئەڭ ئالىي ۋەزىپىسى خۇدانى توـ
نۇش . ئالەمنىڭ ئومۇمىي جەريانى خۇدادىن باشلىنىپ ، خۇداغا
قايتىدۇ . شۇڭا ، ئادەم خۇدانىڭ ياراتمىشى بولۇش سۈپىتى بىـ
لەن خۇداغا قايتىشنى ئىرادە قىلغان .
يەنە بىر ئۇلۇغ ئىسلام پەيلاسوپى ئىبنى سىنادۇر
(980 ــ 1037) . ئۇ كۆپ قىسىم ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا

يازغان . تۇغما ئەقىللىق بولۇش سۈپىتى بىلەن ، ئىبنى سىنا
كىچىكىدىلا قۇرئان كەرىم ، ئەرەب ئەدەبىياتى ، گېئومېتىرىيە ،
قانۇن ۋە لوگىكىلارنى سىستېمىلىق ئۆگەنگەن . ئۇنىڭدىن
سىرت ، ئۇ تېئولوگىيە ، فىزىكا ، ماتېماتىكا ۋە مېدىتسىنالارنى
ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگەن ، شۇنداقلا ئون ئالتە يېشىدىلا تونۇلغان
تېۋىپ بولۇپ قالغان . ئۇ بىر يېرىم يىل سەرپ قىلىپ ، پەلسەپە
ۋە لوگىكا ئۆگەنگەن . ئۇ پەقەت ئەل فارابىنىڭ شەرھلىرى ئارـ
قىلىقلا ئارىستوتېلنىڭ مېتافىزىكىسىنى تەلتۆكۈس چۈشىنىشكە
مۇۋەپپەق بولغان . ئۇ ئارىستوتېلنىڭ بەزى ئەسەرلىرىنى ئەللىك
قېتىم ئوقۇپ ، ئاندىن چۈشەنگەنلىكىنى يازغان .
ئىبنى سىنانىڭ ھاياتى تولىمۇ ئەگرى ـ توقايلىقتا ئۆتـ
كەن . ئۇ بىر نەچچە خانلىقتا ۋەزىر بولغان ، تېبابەتچىلىك بىـ
لەن ئىزچىل شۇغۇللانغان . پەيلاسوپ بولۇش سۈپىتى بىلەن
ئەسەرلىرىنى ئاتنىڭ ئۈستىدە ۋە تۈرمىلەردە يازغان . ئۇ ئەللىك
ئالتە يېشىدا ھەمەداندا ۋاپات بولغان . ۋاپات بولۇش ئالدىدا پۈـ
تۈن مىراسلىرىنى كىشىلەرگە بۆلۈپ بەرگەن ۋە ئارىستوتېلغا
ئوخشاش بارلىق قۇللىرىنى ئازاد قىلىۋەتكەن . ئۇنىڭ پەلسەپىۋى
ئەسەرلىرى ياۋروپا تىللىرىغا كۆپلەپ تەرجىمە قىلىنىپ يۈكسەك
تەسىر قازانغان .
ئىبنى سىنانىڭ نەزىرىدە ، زۆرۈرىيەت قارىشى بىرىنچى
ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم قاراشتۇر . ئۇنىڭچە ، بارلىق مەۋـ
جۇداتلار زۆرۈرىيەتتىندۇر . ئۇ ئىككى خىل زۆرۈرىيەتنى ئوتـ
تۇرىغا قويغان ۋە ئۇلارنى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈرگەن . ئۇـ
نىڭ قارىشىچە ، بۇ دۇنيادىكى ئالاھىدە ئوبيېكت ئۆز ـ ئۆزىدىن
زۆرۈر ئەمەس ، ئۇنىڭ ماھىيىتى مەۋجۇتلۇقىغا زۆرۈرىيەت سۈـ
پىتىدە باغلانمايدۇ . ئۇ شۇنىڭ ئۈچۈن زۆرۈرىيەتكى ، ئۇنىڭ
مەۋجۇتلۇقى ئۆزىدىن سىرت بولغان زۆرۈر ھەرىكەت تەرىپىدىن
بەلگىلەنگەن . ئىبنى سىنا ئۈچۈن تاسادىپىي مەۋجۇدات مۇنداق

مەنىگە ئىگە ، يەنى تاسادىپىي مەۋجۇداتنىڭ مەۋجۇتلۇقى مەۋجۇداتنىڭ ماھىيىتى سەۋەبىدىن ئەمەس ، بەلكى تاشقى سەۋەبنىڭ زۆرۈر ھەرىكىتى داۋامىدا ھاسىل بولىدۇ . بۇ خىلدىكى مەۋجۇداتلار ئەلۋەتتە سەۋەبلەنگەن ، شۇڭا تاسادىپىيدۇر . ئىبنى سىنا بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسىگە كەلگەنكى ، سەۋەبىيات چەكسىز داۋاملاشمايدۇ . بۇ يەردە چوقۇم تاشقى سەۋەبنىيات تەرىپىدىن سەۋەبلەنمىگەن بىرىنچى سەۋەبىيات مەۋجۇت بولۇشى كېرەك . بۇ سەۋەبلەنمىگەن ئىلاھىي مەۋجۇدات ماھىيىتى ۋە مەۋجۇتلۇقىنى باشقا مەۋجۇداتلاردىن قوبۇل قىلمايدۇ ، بەلكى ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقى دەل ئۇنىڭ ماھىيىتىدۇر . بۇ زۆرۈر ۋە ئاداققى مەۋجۇدات ئۆز – ئۆزىدىن زۆرۈر . ۋەھالەنكى ، تاسادىپىي مەۋجۇداتلار ئۆز – ئۆزىدىن زۆرۈر ئەمەس . بۇ ئاداققى ھەم زۆرۈر مەۋجۇدات خۇدادۇر .

بىز ئىبنى سىنانىڭ يۇقىرىقى قاراشلىرىدىن ئارىستوتىلنىڭ روشەن تەسىرىنى كۆرۈۋالالايمىز . لېكىن ، ئۇ ئارىستوتىلنىڭ ئىسلام ئىدىيىسىگە ماس كەلمەيدىغان قىسمىنى چىقىرىپ تاشلاپ ۋە بەزىلىرىنى ئۆزگەرتىپ ، ئىسلام پەلسەپىسىنى ياراتقان . ئۇ تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا خۇدانىڭ سۈپەتلىرىنى ھەقىقەت ، ئىزگۈلۈك ، ئىشق ۋە ھاياتقا يىغىنچاقلىغان . ئۇنىڭ قارىشىچە خۇدا مۇتلەق ئىزگۈلۈكتۇر ، ئۇ ئۆز ئىزگۈلۈكلىرىنى زۆرۈرىيەت شەكلىدە تارقىتىدۇ ، بۇنىڭ مەنىسى شۇكى ، خۇدا مەۋجۇداتلارنى زۆرۈرىيەت بىلەن ياراتقان . خۇدا زۆرۈر مەۋجۇدات بولغاچقا ، ئۇنىڭ سۈپەتلىرىمۇ چوقۇم زۆرۈرىيەت بولۇشى كېرەك .①

شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن تۇنجى سائەتلىك دەرسكە

① ئەل فارابى ۋە ئىبىن سىنانىڭ پەلسەپە ئىدىيىلىرى ھەققىدىكى بىلىملەر فرېدرىك كوپلېستىننىڭ « پەلسەپە تارىخى » (ئىنگلىزچە) دېگەن ئەسىرىنىڭ 2 – تومىدىن ئېلىندى .

قاتناشتىم . كېچىكىپ كەلگەچكىمىكىن ، ئۆتۈلۈۋاتقان مەزمۇنلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىنقى بۆلەك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىش ھەقىقەتەن تەسكە چۈشتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ يەردە « ئۆلچەملەشكەن دەرسلىك كىتاب » دېگەن ئۇقۇم بولمىغاچقا ، ئۆتۈلگەن ھەربىر مەزمۇننىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىنى باشقا ئالاقىدار كىتابلاردىن كۆرۈش كېرەك ئىدى . ياخشى يېرى ، ھەربىر دەرس باشلىنىپ ، تۇنجى سائىتىدىلا ، پروفېسسورلار ئۆز دەرسىگە مۇناسىۋەتلىك كىتابلارنىڭ ، ماقالىلەرنىڭ تىزىملىكىنى ۋە دەرسنىڭ ئۆتۈلۈش ۋاقىت جەدۋىلىنى تارقىتىپ بېرىدىكەن . بۇنداق بولغاندا ، ئۆزۈمنىڭ دەرسلەردە قانچىلىك ئارقىدا قالغانلىقىم ۋە قانداق يېتىشىۋېلىشىم ھەققىدە كۆڭلۈمدە ئېنىق سان بولاتتى .

پۈتۈن شەھەرنى ئىككى كۈن قاتراپ يۈرۈپ ، مىڭبىر تەستە ئۆزى كىچىك بولسىمۇ ، ھاۋالىق جايغا جايلاشقان ياتاق ئۆي تېپىۋالدىم . ئەمدىكى مەسىلە ، پۈتۈن كۈچۈم بىلەن دەرسلەرگە يېتىشىۋېلىش ئىدى . شۇنىسى ، ئۆتۈلۈۋاتقان دەرسلەردىن ئىنگلىزچە خاتىرە قالدۇرۇپ مېڭىش ۋە ھەربىر دەرسلىك ئۈچۈن كىچىك – كىچىك ماقالىلەرنى يېزىپ تۇرۇش ماڭا دەسلەپتە قىيىن بىلىندى . ئىنگلىز تىلىنىڭ مۇھىملىقى بارغانسېرى بىلىنىشكە باشلىدى . ھەرھالدا ، دەرسلەرگە ئاستا – ئاستا كىرىشىشكە باشلىدىم .

ھەر دەم ئېلىش سائىتى توشقاندا ، بەزى ساۋاقداشلىرىم « يولدا قوشۇلغان ھەمراھ » قا — ماڭا قىزىقسىنىپ ، نەدىن كەلگەنلىكىم ۋە كىم ئىكەنلىكىم ھەققىدە سوئاللارنى سورايتتى . مەن بىر قاتار چۈشەندۈرۈشلەردىن كېيىن ، « مەن ئۇيغۇر » دېسەم ، كۆزلىرىنى پارقىراتقىنىچە خۇددى يەر شارىدا يېڭىدىن بايقالغان قۇرۇقلۇقنىڭ نامىنى ئاڭلاۋاتقاندەك ھەيرانۇ ھەس بولۇپ قاراپ قالاتتى . ئۇلارغا ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ھەققىدە

قىسقىچە چۈشەنچە بەرسەم، «ھە، مۇنداقكەندە» دەپ قويۇشاتتىيۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تۇرقىدىن يەنىلا چۈشەنمەيۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى.

شەخسنىڭ مەدەنىيەت سالاھىيىتى ئابستراكت نەرسە ئەمەس، ياكى ئۇنى قەغەز، ھۆججەت ۋە تامغىلار بىلەن چۈشەندۈرۈپ بولغىلى بولمايدۇ، ئۇ بىر قەۋمنىڭ ھاياتىي كۈچىنىڭ — بىر مىللىي مەدەنىيەتنىڭ شۇ مەدەنىيەت ئەزالىرىدا ۋە باشقا مەدەنىيەت ئەزالىرىدا ئېتىراپ قىلىنىش ۋە بىلىش جەريانىدۇر. ھېچقانداق ئادەم يەككە - يېگانە مەدەنىيەت سالاھىيىتىگە ئىگە بولالمايدۇ. دەل شەخس تەۋە مەدەنىيەت ئۇنىڭ پۈتكۈل پائالىيەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئاساسى، شۇنداقلا ئۇ ئاشۇ مەدەنىيەت مۇھىتى ئىچىدە كۆزىتىلىدۇ. قىممەت تۇرغۇزۇلىدۇ ۋە تونۇلىدۇ. شەخسنىڭ مەدەنىيەت سالاھىيىتى ئۇنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە رېئاللىقىغا چەمبەرچاس باغلانغان.

— مەن ئىتالىيان، — دېدى بىر ئوغۇل بالا ئۆزىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن تونۇشتۇرۇپ.

ئۆزلۈك سالاھىيىتىنىڭ بۇ خىل ئاشكارىلىنىشى ۋە مەندە بىلىش جەريانىنى بارلىققا كەلتۈرۈشى خىيالىمنى دۇنياغا مەشھۇر بولغان قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋاقىت تەرىپىدىن ئۆچۈرۈلۈشكە ئۇلگۈرمىگەن ئەسلىملىرىگە ئېلىپ كەتتى. تۇرۇپلا سالۋادور كاشمودونىڭ ئىنسانىيەتنىڭ مۇقەددەس ئۈمىدى — ئەركىنلىكنى كۈيلىگەن شېئىرلىرىنى ئەسلەپ قالدىم. ئىتالىيانلار مەدەنىيەتتىكى مەلۇم ماكان ۋە زاماندا ئۆز تەرەققىياتىنى باشتىن كەچۈرۈپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قەۋمدۇر، ئۇ شۇ كوللېكتىپنىڭ ھازىرقى مەھسۇلى ئىدى. ئۇ تارىخنىڭ مەلۇم پەيتىدە ۋە ھېچكىم ئالدىن ھۆكۈم قىلالمايدىغان مەلۇم بىر يېرىدە مەندەك بىر تەكلىماكانلىق ناتونۇش ئادەم بىلەن تۇنجى

قېتىم ئۇچرىشىۋاتاتتى. مەن ئۇ كەلگەن مەدەنىيەتنى ئازدۇر - كۆپتۇر بىلەتتىم، لېكىن ئۇ مەن كەلگەن مەدەنىيەتتىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىدى.

ئەگەر ئىنسانلار ئارىسىدا مەدەنىيەتتىن ھالقىغان ئورتاقلىق بار دېيىلسە، ئۇ شەكسىزكى ھاياتلىققا ۋە ياشاشقا بولغان ئارزۇنىڭ ئوخشاشلىقىدۇر. كىشىلەر مەيلى قايسى خىل مەدەنىيەتكە تەۋە بولمىسۇن، مەدەنىيەت ئادەملەرنىڭ ھاياتلىق پائالىيەتلىرىنىڭ قىممەت شەكلى سۈپىتىدە ئىپادىلىنىشى. بۇنىڭدىن شۇنداق يەكۈن كېلىپ چىقىدۇكى، مەدەنىيەت قانداقتۇر ساماۋى دەستۇرلار ئەمەس، بەلكى ئادەمنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ رېئال ۋە ماھىيەتلىك ئىنتىلىشى ۋە تىرىشچانلىقىنىڭ مەھسۇلى — ياشاش، بىر نان، بىر ئۆي ۋە ئائىلە قەدىمدىن تارتىپ ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت يارىتىش ھەققىدىكى بارلىق تىرىشچانلىقلىرىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولۇپ كەلدى. بۇلار ئۆز نۆۋىتىدە ياشاشنىڭ — ئىنسانلارنىڭ ئۈزۈلۈپ قالماي داۋاملىشىپ كېلىشىنىڭ شەكلەن ئالاھىدىلىكى سۈپىتىدە ئىپادىلەندى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئافرىقىنىڭ يىراق قىرغاقلىرىدا، تۈرلۈك مۇراسىملار ئارقىلىق ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس مەنىۋى ھاياتىي كۈچىدىن بەھرە ئېلىپ ياشاۋاتقان ئافرىقىلىقلار ياشاش ئېڭى بىلەن غەربلىكلەرنىڭ روك مۇزىكا كېچىلىكىگە قاتنىشىپ، تۇرمۇشنىڭ بېسىمىنى كۈچلۈك قوزغاتقۇچ شەكىلدىكى رىتىم ئارقىلىق ئۇنتۇشقا ۋە بىر خىل روھىي ئەسەبكە ئېرىشىشى ئوتتۇرىسىدا شەكىل جەھەتتىن مەلۇم پەرق بولغانلىقى بىلەن مەزمۇن جەھەتتىن ياكى مۇددىئا نۇقتىسىدىن ھېچقانداق پەرق يوق. چۈنكى مەدەنىيەت ئۆز كوللېكتىپىغا ھاياتىي كۈچىنى، روھنىڭ ئازادىلىكى ۋە تىنچلىقىنى، شۇنداقلا ھاياتنىڭ مەنىسىنى ھېس قىلدۇرىدۇ.

غەربلىكلەر خۇددى دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخ-

شاشلا ئۆز مەدەنىيىتىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشىۋاتىدۇ. ئۇلارغا شۇ نەرسە ئايانكى، مەدەنىيەت شەخستىكى يېگانىلىك تۇيغۇسىنى يوقىتىشتىكى ۋە شەخسنى مەدەنىيەتتىن ئىبارەت كوللېكتىپنى ئۇيۇشتۇرۇش رولىغا ئىگە قىلىشتىكى ئىجتىمائىي ئالاقە تورى ئىچىدە ئۆزىنى خۇددى باشقا مەدەنىيەت ئەزالىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيۇشۇشچانلىققا ئىگە مەدەنىيەت جامائەسىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتىكى ئەڭ ئەھمىيەتلىك پائالىيەت ۋە جەريان. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرغان مۇراسىملار ۋە «ئون ئىككى مۇقام» تەكلىماكان مەدەنىيەت ئېڭىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتىكى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتىكى ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلەردۇر. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باي مۇراسىم شەكىللىرىدە هاياتلىقنىڭ ئىنساندىن تەلەپ قىلىدىغان تۈپكى پائالىيەتلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشلىرى، «ئون ئىككى مۇقام» دا هاياتلىقنىڭ قەدىمىي ئاۋازى بار. تەكلىماكانىنى چۆرىدەپ ياشاش پېشانىسىگە پۈتۈلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈمىد ۋە ئۈمىدسىزلىك ئارىلىشىپ كەتكەن ئۇزاق تارىخى بارلىققا كەلتۈرگەن «تەكلىماكان مەدەنىيىتى» مانا هازىر «سەن كىم؟» دېگەن ئەجەللىك سوئالغا دۇچ كەلدى. چۈنكى، تاشقى پلانېتتىن ياكى چەكسىز كائىناتتىن قارىغاندا، خۇددى كىچىككىنە چاڭ ـ توزانچىلىك كېلىدىغان يەر شارىدا ياشاۋاتقان ئادەملەر بىر تەرەپتىن ئىقتىسادنىڭ دۇنياۋىلىشىشى ئارقىسىدا بارلىققا كېلىدىغان «ئورتاق يەر شارى مەدەنىيىتى يېزىسى» نى خام خىيال قىلىش بىلەن بىرگە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆز مەدەنىيىتىنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ، باشقىلاردىن «سەن كىم؟» دېگەن قەدىمىي سوئالنى سوراشنى ئۇنتۇپ قالغىنى يوق. قارىغاندا ئىنسانلار ئورتاق بىر زېمىندا — يەر شارىدا ياشاۋاتقىنى بىلەن مەدەنىيەتلەرنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە كۆپ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئارىلىشىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى

ئەقلىي سىستېما دەپ قارىسا كېرەك. گەرچە مەلۇم مەدەنىيەتكە تەۋە بولۇش سۈپىتى بىلەن، هەر بىر ئادەم بۇ سوئالغا تارىخنى شېپى كەلتۈرۈپ، ئۇزاق ئىزاهلاشنى بېرەلمىسىمۇ، ئادەم بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن — يەرشارىدا ياشاۋاتقان، ئەقلىي جەھەتتە يۈكسەلگەن جانلىق بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن بۇ سوئالغا قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرىش ئۇنچە ئاسان ئەمەس. «سەن كىم؟» بۈگۈن سەندىن سورالغان بولسا، كەلگۈسىدە ئوخشاش ئۇسۇل بويىچە سېنىڭ بالىلىرىڭدىن سورىلىدۇ.

غەرب مەدەنىيىتى، تەكلىماكان ۋە باشقىلار

ئەگەر ماڭا بىر تايىنىش نۇقتىسى بېرىلسە، يەر شارىنى ئورنىدىن يۆتكىيەلەيمەن.

— ئارخىمىد

كۈنلىرىم ئالدىراشچىلىقتا ئۆتۈشكە باشلىدى. ئۆتۈلۈۋاتقان دەرسلەرگە يېتىشىپ مېڭىش ۋە ئۆتۈلۈپ بولغانلىرىنى تەكرارلاش كۆپ كۈچ سەرپ قىلاتتى. شۇنداقتىمۇ ھەممىنى قۇدرىتىمنىڭ يېتىشىچە بىر تەرەپ قىلىپ ماڭدىم. ھاياتىمدىكى ئەڭ قىزغىن ۋە ئەھمىيەتلىك چاغ باشلانغانىدى. قەدىمكى شەرق ۋە غەرب مۇتەپەككۇرلىرى بىلىمنىڭ ئادەمگە خۇشاللىق ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن. بىلمەسلىكتىن بىلىشكە، بىلىشتىن تېخىمۇ چوڭقۇر بىلىشكە ئۆتۈش ئادەمگە خۇددى بىلىم زېمىنىنىڭ بارغانسېرى ئېچىلىۋاتقاندەك، مۇنداقچە ئېيتقاندا، «كاللاڭ يورۇۋاتقاندەك» تۇيغۇ بېرىدۇ. بەزى چاغلاردا بىلمەيدىغان نەرسىلىرىمنىڭ شۇنچە كۆپلۈكىنى ئويلىسام، ئىشنى نەدىن باشلاشنى بىلمەي بېشىم قېتىپ كېتەتتى. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ سەلتەنەتلىك مۆۋەپپەقىيەتلىرى ماڭا ھاياتىمدىكى ئەڭ مۇھىم خىرىسنى ھېس قىلدۇردى. بۇ خىرىسنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن قوبۇل قىلىش ۋە ئۇنى ئاكتىپ پۇرسەتكە ئايلاندۇرۇش ئېيتىلماققا ئاسان بولغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە زور تىرىشچانلىق تەلەپ قىلاتتى. تۇنجى قېتىم پەلسەپە كۇتۇپخانىسىغا كىرگىنىمدە كىتابلارنىڭ تۈرى، سانى ۋە تېمىلىرىنىڭ كۆپلۈكىلا ماڭا «بىلىم» دېگەن بۇ قەدىمىي ئاتالغۇنىڭ ناھايىتى ئېغىر ۋەزنىنى ھېس قىلدۇردى.

مەن دەسلەپ يولۇققان مەسىلىلەرنىڭ بىرى تىل بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋەت مەسىلىسى بولدى. گەرچە ئىنگلىز تىلى ئورتاق دەرسلىك تىلى بولسىمۇ، لېكىن ھەربىر ئاتالغۇنىڭ ئىنچىكە مەنىلىرىگە كەلگەندە مەن ئۆز چۈشەنچەمنىڭ بەزىدە باشقىلارنىڭكىدىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى بايقىدىم. چۈنكى، مەن ھەربىر ئاتالغۇنى يەنىلا مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۆزۈم يېتىلگەن مەدەنىيەت كونتېكىس دائىرىسىدە چۈشىنەتتىم. دېمەك غەربلىكلەرنىڭ تىلنىڭ ياردىمى ئارقىلىق دۇنيانى چۈشىنىش ۋە شەرھلىشى بىلەن مېنىڭ دۇنيانى چۈشىنىشىم ۋە شەرھلىشىم ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى نازۇك پەرق بار ئىدى. گەرچە بىز ئورتاق ئاتالغۇنى ئىشلەتسەكمۇ، تەجرىبىمىز، تەسىراتىمىز، تۇيغۇمىز ۋە تەپەككۇرىمىز ئوخشاش بولمايتتى.

بولۇپمۇ، بەزى ئاتالغۇلارنىڭ مەن تەۋە مەدەنىيەتكە تەۋە بولماسلىقى مېنى بەزى چاغلاردا ئاشۇ ئاتالغۇنى تەلتۆكۈس چۈشىنىشتىن مەھرۇم قالدۇراتتى. چۈنكى مەلۇم ئاتالغۇنىڭ مەلۇم تىلدا بولۇشى شۇ ئاتالغۇغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق مەزمۇنلارنىڭ شۇ مەدەنىيەتتىن تېپىلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. تىل بىلەن تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن قارىغىنىمىزدا، سۆزلۈكلەرگە باي تىلنىڭ ئەزالىرى تىل ئارقىلىق ئارتقۇلىدىغان باي تەپەككۇرگە ئىگە بولالايتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىبنى رۇشد ئارىستوتېلنىڭ پۈتۈن ئەسەرلىرىگە شەرھ يېزىش داۋامىدا، «تراگېدىيە» بىلەن «كومېدىيە» دىن ئىبارەت ئىككى ئاتالغۇنىڭ شەرھىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسىگە يولۇققانىكەن. چۈنكى بۇ ئىككى ئاتالغۇ ئىبنى رۇشدتىن ئىبارەت يېتۈك ئىسلام پەيلاسوپىغا پۈتۈنلەي يات بولۇپ، ئىلىم ئەخلاقى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەرەب مەدەنىيىتىگە «يات» بۇ ئاتالغۇلار ئىبنى رۇشدنى ئۆز مەنىسى ھەققىدە توختىماي ئويلىنىشقا مەجبۇر

قىپتۇ . بىر كۈنى ئىبنى رۇشدنىڭ كۆزى پەستە ئويناۋاتقان يالىڭاچ باللارغا چۈشۈپتۇ . دەل شۇ چاغدا باللار دەل مەسچىتتىكى مەزىننى ۋە نامازخانلارنى دوراپ ئويناۋاتقانىكەن . بۇ ئىبنى رۇشدنى خۇددى گرېكلار ۋە لاتىنلار ئېيتقان « دراما » نى ئەسلىتىپتۇ ، لېكىن ئۇ بۇنىڭدىن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن جاۋابقا ئېرىشەلمەپتۇ . ئۇ ئۆزىنىڭ ئىزدىنىشىنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىپتۇ .

بىر كۈنى ، ئىبنى رۇشد ئوبۇلقاسىم ئىسىملىك بىر سەيياھنىڭ ئۆيىگە مېهماندارچىلىققا بېرىپتۇ . سورۇندا ئوبۇلقاسىم ئۆزىنىڭ يىراق ئەلدىكى ساياھىتىنى مېهمانلارغا سۆزلەپ بېرىپتۇ .

بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن ، سىنكالان شەھىرىدىكى مۇسۇلمان سودىگەرلەر مىنى بىر غەلىتە ئۆيگە باشلاپ ئاپاردى . بۇ ئۆينى تەسۋىرلەش ھەقىقەتەن قىيىن ، چۈنكى بۇ كىچىكلا ئۆي بولۇپ ، ئوتتۇرىسىدا بىر پەلەمپەيلىك سەينا بار ئىدى . ئۇنىڭدا نىقابلانغان كىشىلەر غەلىتە ئىشلارنى قىلىپ يۈرەتتى . ئۇلارنىڭ بىرى تۈيۈقسىز باغلاندى ، لېكىن ھېچكىم بۇ سەينادا زىنداننى كۆرمىدى . ئۇلار ئاتلىق سەپەر قىلدى ، لېكىن ھېچكىم ئاتلارنى كۆرمىدى . ئۇلار قىلىچلاشتى ھەم بەزىلىرى ئۆلدى ، لېكىن ئۆلگەنلىرى بىردەمدىن كېيىنلا ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ كەتتى .

سورۇن ئەھلى قايمۇقۇپ قاپتۇ ۋە ئاخىرىدا « سىن كالانلىقلار ساراڭ بوپتۇ » دەپ يەكۈن چىقىرىپتۇ ، لېكىن ئىبنى رۇشد كەچتە ئۆيىگە قايتقاندا ، ئۆزىنى ئۇزاقتىن بېرى قىيناپ كېلىۋاتقان مەسىلىنىڭ جاۋابىنى تاپقانلىقىنى جەزم قىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ قولىيازمىسىغا ناھايىتى ئېهتىياتچانلىق بىلەن مۇنۇ قۇرلارنى پۈتۈپتۇ : « ئارىستوتېل قەسىدىگە تراگېدىيە ، كومېدىيىگە ساتىرا دەپ نام بېرىدۇ » .

بۇنىڭدىن مەدەنىيەتنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە ئۇلار ئوتتۇ-

رىسىدىكى پەرقلەرنىڭ ئىنسانلارنىڭ بىر - بىرىنى چۈشىنىشىگە قانچىلىك زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . غەربتىكى پسىخولوگلار نۇرغۇنلىغان خەلقلەرنىڭ تىلىدىكى ئاساسىي رەڭ ئاتالغۇلىرىنى سېلىشتۇرۇپ مۇنداق يەكۈنگە ئېرىشكەن : يەر شارىدىكى ئىنسانلار ئورتاق رەڭ چۈشەنچىسىگە ئىگە . ۋەھالەنكى ، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار بۇ يەكۈننىڭ پۇت تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان . بۇ يەردە مەدەنىيەتنىڭ دۇنياۋى ئۇنىۋېرسال ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇنىڭ كۆپ خىللىقى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق مەسىلىسى بار . لېكىن كىشىلەر بۇنىڭلىق بىلەن دۇنيا تىلى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىدىن ۋاز كەچكىنى يوق . چۈنكى مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئۆز نۆۋىتىدە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ۋە چۈشىنىشنى چەتكە قاقمايدۇ . شۇڭلاشقا ، شۇ نەرسە ئېنىقكى ، باشقا مەدەنىيەتلەردىن پۈتۈنلەي « ئايرىلغان » مەدەنىيەتنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس ، دەيدىغان قاراش توغرا ئەمەس . ئەگەر بۇ قاراش توغرا بولسا ، بىز قانداقسىگە ئۇلارنىڭمۇ ئىنسان ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز ؟

ئۇنىۋېرساللىق بىلەن كۆپ خىللىقنىڭ زىددىيىتى مېنىڭمۇ كۈندىلىك پائالىيىتىمگە تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى . مەن كېيىنچە شۇنداق خۇلاسىگە كەلدىمكى ، مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا روشەن پەرق مەۋجۇت ، لېكىن بىز بىر - بىرىمىزنى ئۆزئارا چۈشىنەلمەيمىز . چۈنكى بۇ يەردە مۇنداق بىر ئالدىنقى شەرت بار : *مەدەنىيەت ئىنسانلار تويىنىڭ مۇستەقىللىق پائالىيەتلىرىنىڭ ئىپادىسى* . غەرب مەدەنىيىتى مەندە نۇرغۇن چۈشىنىكسىزلىكلەرنى ۋە قايمۇقۇشلارنى پەيدا قىلغان بولسىمۇ ، بۇ مەدەنىيەتنى چۈشىنىپ بېقىش قىزغىنلىقىمنى سۇسلاشتۇرالمىدى . شۇڭا مەن ئالدى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى — ئۇنىڭ مەدەنىيەت يىلتىزىنى ئىزدەپ بېقىشنىڭ ئەقلىي جەھەتتىكى زۆ-

رۇرلۇكىنى ھېس قىلدىم .

غەرب جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ، مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد جەھەتتىن ئېيتقاندا غەربىي ياۋروپا ، شىمالىي ئامېرىكىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بېلگىيە غەربىي ياۋروپاغا جايلاشقان بولۇپ ، تىپىك ياۋروپا دۆلىتى ئىدى . ھېس قىلىشىمچە ، بېلگىيىدىن ياۋروپاغا خاس ھەممە ئالاھىدىلىك تېپىلاتتى . گەرچە مېنىڭ غەربكە بولغان چۈشىنىشىم مۇشۇ كىچىك دۆلەت بىلەن چەكلىنىپ قالغان بولسىمۇ ، خۇددى بىر تامچە سۇدىمۇ قۇياشنىڭ شولىسىنى كۆرگىلى بولغىنىدەك ، بۇ دۆلەت ئارقىلىق غەرب توغرىسىدا دەسلەپكى قەدەمدە ھېسسىي چۈشەنچىگە ئىگە بولغىلى بولاتتى .

كۆز ئالدىمغا ئالدى بىلەن تاشلانغىنى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى بولدى . بۇ غەربكە تۇنجى قەدەم باسقان ھەرقانداق ئادەمنى ئۆزىگە تارتىدىغان جەلپكار ئامىل ئىدى . ئالاھىدە ئاسرىلىۋاتقان قەدىمىي ئىمارەتلەر ، شەھەر قۇرۇلۇش مۇئەسسەسەلىرى ، قۇلاي قاتناش - ترانسپورت ، كىشىلەرنىڭ مەدەنىي يۈرۈش - تۇرۇشى ، توخۇ سۈتىدىن باشقا ھەممە نەرسە تېپىلىدىغان ئەلۋەك بازار ، يېمەكلىك ، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ، مەدەنىي ۋە ئىلمىي ئاتموسفېرا ... مانا بۇلار مېنىڭ دەسلەپتە قىزىقىشىمنى قوزغىغان ئامىللار بولدى . ئۇزاق يىللىق مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئارقا كۆرۈنۈشىدە دۇنيانىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرىدىغان ئالىي مائارىپتىن بەھرىمەن بولۇۋاتقان غەربلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ ياشاش مۇھىتىنى ئەقلىي شەكىلدە يەنى ئىنساننىڭ پۈتكۈل ھاجىتىدىن چىقالىغۇدەك قۇرۇلمىدا قۇرۇپ چىققانىدى . غەربكە تۇنجى بارغان ئادەم تۇرمۇشنىڭ قۇلايلىقى ، ماددىي باياشاتچىلىقنى ناھايىتى ئاسانلا ھېس قىلالايدۇ ، ئەگەر بۇ ماددىي مەئىشەتلەرنى بىر ئېغىز سۆزگە يىغىنچاقلاشقا توغرا كەلسە ، غەرب جەمئىيىتى يۈكسەك ئەقلىي قۇرۇلمىغا ئىگە ، دېيىش

مۇمكىن .

غەربلىكلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا نەزەر سالغىنىمىزدا ، يۈكسەك جەھەتتە تەرەققىي قىلغان ماددىي سىستېمىنىڭ كەينىدىكى ئادەمنىڭ تەنھالىقى ۋە غېرىبلىقىنى بايقىۋېلىش تەس ئەمەس . گەرچە كېيىنكى سانائەت ئىنقىلابى غەربلىكلەرنىڭ قىممەت قارىشىغا غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنى ياتلىشىش تەقدىرىدىن قۇتقۇزالمىغان . كىشىلەر بارغانسېرى ئۆزلىرى ئىگە بولۇۋاتقان ماددىي بۇيۇملارنىڭ قورشاۋىدا قېلىپ ، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش - كېلىش ئېلىپ كېلىدىغان مېھىر - مۇھەببەتتىن مەھرۇم قېلىۋاتىدۇ .

ماڭا دەسلەپتە بېلگىيىلىكلەرنىڭ ئىت بېقىش ھەۋىسى قاتتىق تەسىر قىلدى . شەنبە ۋە يەكشەنبىدە كوچىلاردا ھەرخىل ئېسىل نەسىللىك كۈچۈكلەرنى ۋە ئىتلارنى يېتىلىۋالغان كىشىلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ . ئۇلار كۈچۈكلەرنى ۋە ئىتلارنى يېتىلەپ ، كوچىلاردا بىخىرامان سەيلە قىلىشىدۇ . بولۇپمۇ بۇ ھادىسە ياشانغانلاردا تېخىمۇ ئومۇميۈزلۈك . قارىغاندا ئۇلار ئاخىرقى ئۆمرىنى ۋە ھاياتىنىڭ ئاخىرقى پەيتلىرىدىكى تەنھالىقىنى ئادەم بىلەن ئەمەس ، بەلكى گەپ قىلالمىسىمۇ ، « دۇشمەنلىك قىلىش » قولىدىن كەلمەيدىغان رايىش ھايۋان ئىت بىلەن ئۆتكۈزۈشنى خالىسا كېرەك .

ۋەھالەنكى ، كىشىلەرنىڭ بىر - بىرىدىن ياتلىشىشى ۋە تۇرمۇشتىكى يەككە - يېگانىلىق ھادىسىسى غەربلىكلەرنىڭ ئومۇمىي گەۋدە سۈپىتىدىكى پائالىيىتىنى توسالمىسا كېرەك . شۇڭا ، ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ زۆرۈرلۈكى بارغانسېرى كۆپ خىل پەنلەرنىڭ تەتقىقات تېمىسىغا ئايلانماقتا . ئۇلار خىلمۇخىل شەكىللەر ئارقىلىق ئۆزلىرى قۇرۇۋالغان كىچىككىنە « جەننەت » لىرىدىن سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ ، ئادەمگە ھاياتىي كۈچىنى ھېس

قىلدۇرىدىغان كوللېكتىپ مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىگە قاتنىششقا رىغبەتلەندۈرۈلمەكتە .

ئارىستوتېل ئادەمگە ئادەم ئىجتىمائىي ھايۋاندۇر ، دەپ تەبىر بەرگەن . ئادەمنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ يەككە – يېگانىلىقى ئەمەس ، بەلكى ئىجتىمائىيلىقىدۇر . غەربنىڭ پۈتكۈل ماددىي قۇرۇلمىسى دەل ئادەمنىڭ مانا مۇشۇ خىل ئىجتىمائىيلىقىنى چىقىش قىلغان بولۇپ ، « ئومۇمنىڭ بەخت – سائادىتى » چۈشەنچىسى ھۆكۈمەتتىن تارتىپ ئاددىي پۇقراغىچە ھەممىنىڭ غەرب جەمئىيىتىدىن تەلەپ قىلىدىغان سىياسىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئۆلچىمىگە ئايلانغان . قىزىقارلىق يېرى شۇكى ، « ئومۇمنىڭ بەخت – سائادىتى » ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان پۈتكۈل تىرىشچانلىقلار ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن ماددىي مەئىشەت ئەڭ ئاخىرىدا يەككە شەخسنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتۈش بىلەن ئۆزىنىڭ سەپىرىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، « ئومۇمنىڭ بەخت – سائادىتى » ئارقىسىدىن بارلىققا كېلىدىغىنى قانداقتۇر ئابستراكت گۈللىنىش بولماستىن ، بەلكى شەخسنى بارغانسېرى ئوراپ ، ئۇنىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلايدىغان چىرايلىق بېزەلگەن ئۆيدۇر . شۇنداقتىمۇ ، غەربتىكى ھەربىر شەخس جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ تەقسىملىنىشىدە ئادىللىقنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىپ كەلدى . « ئومۇمنىڭ بەخت – سائادىتى » مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا كىشىلەرگە ئىجتىمائىي ھەققانىيەت تۇيغۇسى ۋە ياشاش ھوقۇقى ئەۋزەللىكىنى ئاتا قىلىدۇ . بۇ يەردە بىز ئەنگلىيە يۇتىلىتارىئانىزمچىلاردىن جېرومې بېنتام بىلەن ج . س مىلنىڭ ئىدىيەلىرىنى ئەسلەپ قالىمىز . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ، يۇتىلىتارىئانىزم توغرۇلۇق ۋە ئادالەت ھەققىدىكى نەزەرىيىدۇر . ئۇلار ئىجتىمائىي پاراۋانلىققا ئىنتايىن مۇھىم ئامىل سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىدۇ ھەمدە مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ،

سىياسىي ئىدىيىسى ، تەشەببۇسلىرى ۋە پەلسەپۋى قاراشلىرىنى پاراۋانلىق ئۇقۇمىنى مەركەز قىلغان ، دېيىشكىمۇ بولىدۇ .

ئۇلارنىڭ قارىشىچە ، پاراۋانلىق چوقۇم كېڭەيتىلىشى كېرەك ، يەنى شەخسنىڭ پاراۋانلىقى بىلەن ئومۇمنىڭ پاراۋانلىقى تەڭشىلىشى كېرەك . بېنتامنىڭ ئىدىيىسى مىقدار (سان) ئۆزگىرىشى خاراكتېرىدە بولۇپ ، ئۇ ئەڭ كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ بەختىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويغان . ئۇنىڭ تۈپكى سىياسىي قارىشى شۇكى ، ھەرقانداق سىياسىي كۈچ ئەڭ كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ بەخت – سائادىتىنى ئۆزىنىڭ پۈتكۈل سىياسىي پائالىيەتلىرىنىڭ ۋە ئىسلاھاتلىرىنىڭ چىقىش نۇقتىسى قىلىشى كېرەك . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئەڭ كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ بەخت – سائادىتى ھەرقانداق جەمئىيەتنىڭ پۈتكۈل ئەخلاقىي ، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي كۈنتەرتىپىنىڭ ئويلىنىش مەركىزىگە ئايلىنىشى كېرەك . گەرچە غەربتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئەھۋالى ۋە بۇ ھەقتىكى قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلىرى بىر – بىرىدىن پەرقلەنسىمۇ ، مۇنداق بىر نۇقتا ئېنىقكى ، ئۇلارنىڭ پۈتكۈل سىياسىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ھەرىكەتلىرى ئومۇمنىڭ بەخت – سائادىتىنى چىقىش قىلغان . غەربىي ياۋروپادىكى كۆپ قىسىم دۆلەتلەردە مائارىپنىڭ ئاساسەن دېگۈدەك ھەقسىزلىكى داۋالىنىش ھەققىنىڭ شەخسلەرنىڭ كۆتۈرۈش دائىرىسىدە بولۇشى ، ئىش ھەققىنىڭ يۇقىرىلىقى ، ئىشسىزلىق ياردەم پۇلى قاتارلىقلار مۇشۇ خىل ئومۇمنىڭ بەخت – سائادىتىنى كۆزلەش ئىدىيىسىنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرىدۇر . شۇڭا ، غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدە باج ئومۇميۈزلۈك يۇقىرى بولسىمۇ ، كىشىلەر ئاڭلىقلىق بىلەن باج تاپشۇرىدۇ . چۈنكى ، بۇ يەردە ھۆكۈمەت بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قانۇن ئارقىلىق نازارەت قىلىنىدۇ ۋە ئىشەنچ ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ ، كىشىلەر تاپشۇرۇلغان باجنىڭ يەنە ئايلىنىپ

ئۆزلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئومۇمنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن قايتا ئىشلىتىلىدىغانلىقىغا ۋە ئاكتىپ ئىقتىسادىي ئايلىنىشنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا چوڭقۇر ئىشەنچ باغلىغان.

لېكىن، يۇقىرىقىلار يەنىلا غەرب مەدەنىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ شەرق مەدەنىيىتى بىلەن بولغان پەرقىنى قانائەتلىنەرلىك جاۋابلار بىلەن تەمىنلىيەلمەيدۇ. بۇ يەردىكى ئاچقۇچلۇق مەسىلە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ قانداقلىقى ئەمەس، بەلكى غەرب مەدەنىيىتىنى چۈشىنىش ئۈچۈن زادى قايسى دەۋردىن قول سېلىش ۋە قايسى خىل مەدەنىيەت تەسىرىگە مۇراجىئەت قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ بىزدىن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ يىلتىزىنى ئىزدەپ تېپىشنى تەلەپ قىلىدۇ. گەرچە تارىختىن بېرى غەربتىكى بەزى دۆلەتلەر، مەسىلەن گرېتسىيە، ئىتالىيە ۋە ئىسپانىيىلەر شەرق بىلەن مەدەنىيەت ئالمىشىش پائالىيىتى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن ئەنگلىيە ۋە شىمالىي ياۋروپا دۆلەتلىرى شەرقنىڭ تەسىرىدىن نىسبىي مۇستەسنا ھالدا تەرەققىي قىلغان. ھېچبولمىغاندا بۇ تەرەققىيات ياكى بۇ دۆلەتلەرنىڭ شەرققە مۇستەملىكە يۈرۈش ئېلىپ بېرىشىغىچە شۇنداق بولۇپ كەلگەن. بۇنىڭدىن شۇنداق يەكۈن كېلىپ چىقىدۇكى، غەرب بولۇپمۇ غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرى ئورتاق ياۋروپا ئېكى ئارقىسىدا ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ياراتقان. گەرچە كەڭ مەنىدىكى غەربىي ياۋروپا مەدەنىيىتى دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەر بويىچە بىر - بىرىدىن پەرقلەنسىمۇ، لېكىن شۇ نۇقتا ئېنىقكى، بۇ يەككە مىللىي مەدەنىيەتلەر بىر - بىرىگە تارىختىن بېرى باغلىنىپ كەلگەن. ئۇلارنى ئايرىم مەدەنىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىش شەكسىزكى خاتالىققا باشلايدۇ.

شۇڭا، غەرب مەدەنىيىتىنى چۈشىنىشتىكى ئەڭ ئىدېئال ۋە ئەقىلگە مۇۋاپىق ئۇسۇل مەدەنىيەت يىلتىزىنى تېپىش. دەرۋەقە، بىزنىڭ بۇ خىزمىتىمىز دەل گرېك دەۋرىدىن باشلىنىشى

كېرەك. بىز ئېيتىۋاتقان غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتىدۇر. بۇ مەڭگۈ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقەتتۇر. خۇددى ئەنگلىيە پەيلاسوپى بېرتراند رۇسسېل كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتىنىڭ بىراقلا باش كۆتۈرۈپ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغانلىقىدىنمۇ سىرلىق مەدەنىيەت ھادىسىسى بولمىسا كېرەك. نۇرغۇن ئارخېئولوگلار، تارىخچىلار، ئانتروپولوگلار (ئىنسانشۇناسلار) ۋە سوتسىئولوگلار (جەمئىيەتشۇناسلار) قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشىنى خىلمۇخىل نۇقتىدىن كۆپ خىل ئامىللارنى باغلاپ چۈشەندۈرۈپ باقتى. ھەتتا بەزىلەر بۇنى گرېكلاردا تەبىئەتكە بولغان توسۇۋالغۇسىز قىزىقىش ۋە ئۇنى ئىنساننىڭ چۈشىنىش دائىرىسىدە ئەقلىي شەكىلدە ئىپادىلەش مىللىي خۇسۇسىيەت ئالاھىدىلىكىنى ھازىرلىغان، دەپ ئىزاھلىدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇ خىل مىللىي خاراكتېر باشقا مىللەتلەردە كەم كۆرۈلىدۇ. ۋەھالەنكى، بۇ يەنىلا سىر پېتى قېلىۋەردى.

پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەننى گرېكلار ئىجاد قىلدى، دېسەكمۇ بولىدۇ. قىسقىغىنا ئىككى ئەسىرلىك ۋاقىت ئىچىدە گرېكلار سەنئەت، ئەدەبىيات، ئىلىم - پەن ۋە پەلسەپىدە ئالەمشۇمۇل نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. بۇ نەتىجىلەر غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئۆلچىمى بولۇپ قالدى. ئالدى بىلەن گرېكلارنىڭ ھەل قىلىشقا تىرىشقىنى ئۆزگىرىشچان كائىنات ۋە ئىنساندىن سىرت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان چۈشىنىكسىز ھادىسىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىرىدىن بىر ئومۇمىي ئۆلچەمنى تېپىپ چىقىش بولدى. چۈنكى، ئۆزگىرىشچان ھادىسىلەرنى شەرھلەشتىكى نەزەرىيىۋى تايىنىش نۇقتىسى چوقۇم ئۆزگەرمەس بولۇشى كېرەك ئىدى. شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئۇلارنى چۈشەندۈرۈش ئەلۋەتتە قەدىمكى

گرېكلار قوللىنالايدىغان بىردىنبىر ئەقەللىي ئۇسۇل ئىدى . ئاتوم
قارىشىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى دەل كۆپ خىل پەرقلىق شەيئى-
لەرنى ئىزاھلاشتا ۋە چۈشەندۈرۈشتە ئۇلار مۇۋەپپەقىيەتلىك
هالدا هەل قىلغان مۇهىم نەزەرىيىۋى تايىنىش نۇقتىسى بولدى .
شۇڭا ، ئاتوم قارىشىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى شەيئىلەرنى سە-
ۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدە چۈشەندۈرۈشنىڭ قۇرۇلمىسىنى
بارلىققا كەلتۈردى .

قەدىمكى گرېكلارنىڭ ماتېماتىكا ۋە لوگىكا جەھەتلەردە
بارلىققا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىمۇ غەرب ئىلىم - پېنىنىڭ كې-
يىنكى ئەسىرلەردە گۈللىنىشىگە ئاساس سالغان . ھەتتا ئارىستو-
تىلنىڭ ئۈچ ھۆكۈملۈك لوگىكىلىق قۇرۇلمىسى تاكى 19 - ئە-
سىرگىچە ئىنسانلارنىڭ تۈپكى تەپەككۇرىنىڭ قۇرۇلمىسى دەپ
قارىلىپ كەلدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، لوگىكا بىلەن ما-
تېماتىكا غەربلىكلەرنىڭ نەزەرىيىۋى تەپەككۇرىنىڭ قېلىپلىشىشى
ۋە ئىلمىيلىشىشىدە غايەت زور رول ئوينىدى . ئەپلاتون-
نىڭ « ئوتوپىيە » ئىدىيىسى غەربتە كېيىن بارلىققا كەلگەن
سوتسىئولوگلار ۋە سىياسىيونلارنى مۇكەممەل جەمئىيەت ئۈس-
تىدە ئىزدىنىشكە مەجبۇر قىلدى . گەرچە بۇ ئىزدىنىشلەرنىڭ
مۇتلەق كۆپ قىسمى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان بولسىمۇ ،
كىشىلەر « ئوتوپىيە » ئىدىيىسىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىزدىنىش نىشانى
ۋە جەمئىيەت ھەققىدە ئويلىنىشىنىڭ ، ئۇنى باھالاشنىڭ ئۆلچىمى
قىلدى .

ئىتالىيىدە بارلىققا كەلگەن ئەدەبىيات - سەنئەت قايتا
گۈللىنىش ھەرىكىتى غەربنىڭ گرېك مەدەنىيىتى خارابىلاشقان-
دىن كېيىنكى قەدىمىي سەلتەنىتىنىڭ يېڭىۋاشتىن باش كۆتۈ-
رۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . غەربنىڭ تەرەققىياتى مانا مۇشۇ ھە-
رىكەت داۋامىدا كۈچلۈك بۇرۇلۇش ياسىدى . گالىلېينىڭ ئە-
سىرلەر داۋامىدىكى مۇتلەق نوپۇزلۇق قاراش — « يەر مەركەز

تەلىماتى » نى ئىلمىي پاكىتلار ئارقىلىق ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ،
« قۇياش مەركەز تەلىماتى » نى ئوتتۇرىغا قويۇشى (ئەمەلىيەتتە
بەزى قەدىمكى گرېك ئاسترونوملىرى ۋە پەيلاسوپلىرى بۇ كۆز
قاراشنى ئاللىبۇرۇن ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ ، كىشىلەرنىڭ
دىققىتىگە سازاۋەر بولمىغانىدى .) ئىنسانلارنىڭ « ئالەمنىڭ
گۈلتاجى » بولۇشتەك چۈشىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىدى .
لېكىن كىشىلەر مۇنداق بىر ھەقىقەتنى ئاستا - ئاستا تونۇپ يې-
تىشكە باشلىدى : ئىنسانلارنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بول-
دىغان تۈپكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ئىدىيىسىدىن كۆرە ،
ئىنسانىيەتنىڭ توختاۋسىز ھەرىكىتى . چۈنكى ، ئىنساننىڭ تە-
بىئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ھەممىسى جەريان كا-
تېگورىيىسىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ .

تېلېسكوپنىڭ ئىجاد قىلىنىشى غەربلىكلەرنىڭ ئۆزى يا-
شاۋاتقان يەر شارى توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىنى تېخىمۇ ئىلگ-
رىلەتتى ۋە ئىلمىيلەشتۈردى . غەربلىكلەر قەدىمدىن بېرىقى يەر
شارىغا باغلىنىپ قېلىشتىن قۇتۇلۇپ ، نەزەر دائىرىسىنى تېخىمۇ
يىراق بوشلۇققا تىكىشكە باشلىدى . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئۇلار-
نىڭ ھەقىقىي بوشلۇق تەسەۋۋۇرى يەر شارىغىلا باغلىنىپ قې-
لىشتىن قۇتۇلۇپ ، كائىنات چۈشەنچىسىنى ئېلىشقا باشلىدى .
كومپاسنىڭ دېڭىز سەپىرىدە كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىشى ئۇلارنى
ياۋروپادىن ئىبارەت قەدىمىي قۇرۇقلۇقتىن ئۇلارنى نامەلۇم بولغان
تېخىمۇ يىراق جايلارنى كۆرۈش ۋە يەر شارىنىڭ ئومۇمىي بوش-
لۇق چۈشەنچىسىگە ئىگە بولۇش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلىدى ،
شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتۈش كېرەككى ، دەل تېلېسكوپ بىلەن
كومپاس غەربلىكلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنى مىسلىسىز كېڭەيتكەن
چاغ ، شەرقنىڭ پۈتۈنلەي چۈشكۈنلەشكەن ۋاقتىغا توغرا كې-
لىدۇ . قەدىمكى يىپەك يولى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سىرلىق تەرزدە
تارىخ سەھنىسىدىن يوقىلىشقا باشلىدى .

غەربنىڭ 16 ـ ئەسىردىكى ئىلىم ـ پەن مۇۋەپپەقىيەت-
لىرى ياۋروپادا ئەقىلچىلىك ئىدىيىۋى ئېقىمىنىڭ بارلىققا كېلى-
شىگە تۈرتكە بولدى. رېنې دېكارت دەل ئاشۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر
ۋەكىلى. رېنې دېكارتنىڭ پەلسەپىۋى ھۆكمى بولمىش:
«ئويلايمەن، شۇڭا مەن مەۋجۇت» ياۋروپا ئوتتۇرا ئەسىر ئى-
دېئولوگىيىسىنىڭ ئاخىرلىشىپ، ھازىرقى زامان دەۋرىگە كىر-
گەنلىكىنىڭ نىشانى بولۇپ قالدى. دېكارتنىڭ بۇ ھۆكمىدە ئۇ-
نىڭ «ئالۋاستىلار» نىڭ ئېزىقتۇرۇشىغا تولغان ئېنىقسىز دۇنيادا
ئىنسانلارنىڭ ماتېماتىكىلىق ھەقىقەتلەردە ئەكس ئەتكەن ئېنىق-
لىققا بولغان ئىنتىلىشى ۋە ئىرىشچانلىقلىرى ئىپادىلەنگەن. رېنې
دېكارتتىن باشلانغان ئىلىم ـ پەن ئىدىيىسىنىڭ قويۇق ئەقلىي
ئالاھىدىلىكتە بولۇش تەشەببۇسى غەرب ئىلىم ـ پېننىڭ يول
كۆرسەتكۈچىسى بولۇپ قالدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئارىستوتىلدىن باشلانغان تەبىئەت-
نىڭ مەقسەتدارلىقى قارىشى① تېخىمۇ دىققەت قىلىشقا سازاۋەر
بولدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ كۆزقاراش تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ
ئەقلىي قۇرۇلمىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان بو-
لۇپ، كىشىلەرنى تەبىئەتنىڭ ئۇنىۋېرسال قانۇنىيەتلىرىنى تې-
پىپ چىقىشقا رىغبەتلەندۈرەتتى. ئەگەر ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەردە
تەبىئەتتىكى ھادىسىلەرنىڭ سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدە
بىر ـ بىرىگە باغلانغانلىقىدەك پاكىتقا قارىتا ھېچقانداق چۈشەنچە
ھازىرلانمىغان بولسا، تەبىئەت دۇنياسى ئۇلارنىڭ ئالدىدا قالاي-

① تەبىئەتتىكى ھەربىر شەيئى سەۋەب ـ نەتىجە زەنجىرى بىلەن باشقا شەي-
ئىلەرگە باغلانغان. سەۋەب بار يەردە چوقۇم نەتىجە بولىدۇ، مەلۇم سەۋەب مۇ-
قەررەر ھالدا ئۆزىگە مۇناسىپ مەلۇم نەتىجىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. تەبىئەتتىكى
ھەممە شەيئى مەلۇم مەقسەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، دېگەن قاراش كۆزدە تۇتۇ-
لىدۇ. كېيىن گېرمانىيىنىڭ بۈيۈك پەيلاسوپى ئىممانۇئېل كانت بۇ كۆزقاراشنى
تېخىمۇ سىستېمىلاشتۇرغان.

مىقان ۋە رېتىمسىز ھەرىكەتلەرنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان غايەت
زور جىسىمغىلا ئوخشاپ قالاتتى، خالاس.

نيۇتوننىڭ ئالەملىك تارتىشىش كۈچى قانۇنىيىتى ئاس-
مان جىسىملىرى ھەرىكىتىنىڭ ئۇنىۋېرسال ۋە مەڭگۈلۈك سە-
ۋەب ـ نەتىجە قانۇنىيىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بايقىلىشى بولدى.
نيۇتون يۈكسەك ئەقلىي ماھارەت بىلەن ئاسترونومىيە بىلەن فى-
زىكىنى بىرلەشتۈردى ۋە ئۇنى يېڭى پەللىگە كۆتۈردى: بۇ يەردە
ئوخشاش ئۇنىۋېرسال تەڭلىك ئاسمان جىسىملىرى ھەرىكىتى
بىلەن يەر شارىدىكى جىسىملارنىڭ ھەرىكىتىنى ئۆز ئىچىگە
ئالاتتى. ئىنسانلار شۇنىڭدىن باشلاپ، نەزەر دائىرىسىنىڭ يەر
شارىغىلا باغلىنىپ قېلىشىدىن قۇتۇلۇپ، خۇددى قەدىمكى گ-
رېك مۇتەپەككۇرى ئارخىمېد ئېيتقان ئالەم بوشلۇقىدا تۇرۇپ،
يەر شارىنى كۆزىتىشتىن ئىبارەت يېڭى پايدىلىنىش سىستېمىسىغا
ۋە تۇرۇش پەللىسىگە ئېرىشتى. ئالەملىك تارتىشىش كۈچى قا-
نۇنىيىتىنىڭ ئۇنىۋېرسال تەدبىقلىنىشى كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ يا-
شاش بوشلۇقى ھەققىدە مۆلچەرلىگۈسىز ئېنىقلىق تۇيغۇسى بى-
لەن تەمىن ئەتتى. بۇ يەردە شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتۈش كېرەك-
كى، 20 ـ ئەسىردە ئاسترونومىيە بىلەن ئالەم فىزىكىسىنىڭ تە-
رەققىياتى قۇياشنىڭمۇ مەركەز ئەمەسلىكىنى ئىلگىرىلىگەن ھالدا
ئىسپاتلىدى. دېمەك چەكسىز كەتكەن كائىناتتا ئالەمنىڭ مەر-
كەزنى تېپىش ۋە ئۇنىڭ دائىرىسىنى ئېنىقلىقى بىلەن بىلىش
تېخىمۇ مۇشكۈل ئىدى. ۋەھالەنكى، ئىنسانلار مەركەز ۋە دائى-
رىدىن ئىبارەت ئەقلىي قۇرۇلما ئارقىلىق ئۆزى ياشاۋاتقان چەك-
سىز كائىنات ھەققىدە ئېنىقلىققا ئېرىشىشكە موھتاج.

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ماتېماتىكا ھازىرقى
زاماندىكى ئاۋانگارت پەن بولۇپ قالدى. بۇ ئەلۋەتتە ئەپلاتوننىڭ
قارىشى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. ئەپلاتوننىڭ قارىشىچە، ماتېماتىكا
پەقەت پەلسەپىنىڭ ئارقىسىدىلا تۇرىدىغان «ئېسىلزادە» پەن.

ئەپلاتونغا نىسبەتەن ، « ئىدىيە » چۈشەنچىسى بىلەن تونۇشماي
تۇرۇپ ، ماتېماتىكىنىڭ ماھىيىتىنى بىلگىلى بولمايدۇ . ① مەسى-
لەن ، « بىر » ئەپلاتوننىڭ نەزەرىدە « ئىدىيە » ھالىتىدىكى سان
بولۇپ ، بۇ « ئىدىيە » بىزنىڭ تەجرىبە دۇنيايىمىزدىن پۈتۈنلەي
پەرقلىق ھالدا مەڭگۈ ، ئۆزگەرمەس ، مۇكەممەل ، ساپ ، مۇستە-
قىل ۋە ئەقلىي ھالەتتە مەۋجۇت . « بىر » تەجرىبە دۇنيايىمىزغا
قاتناشقاندىلا ، مەلۇم ماكانغا ۋە زامانغا ئىگە بولالايدۇ . مەسى-
لەن ، بىر ئادەم ، بىر نان ، ۋەھاكازالار . « ئىدىيە » ھالىتىدىكى
چەمبەر بىلەن سەزگۈ ئەزالىرىمىزنىڭ ئوبيېكتى سۈپىتىدىكى
چەمبەرلەرنىڭ (يۇملاق تەخسە) ئاسمان ـ زېمىن پەرقى بار .
شۇڭلاشقا ، ماتېماتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى سۈپىتىدىكى
چەمبەر سەزگۈ ئەزالىرىمىز ئۇچراشقان چەمبەرلەرسىزمۇ مەۋ-
جۇت بولۇپ تۇرالايدۇ . بۇنىڭدىن شۇنداق لوگىكىلىق خۇلاسە
كېلىپ چىقىدۇكى ، ئىنسان بىلىمىنىڭ ئوبيېكتى ئەقىل يېتەك-
چىلىكىدىكى « ئىدىيە » بولۇپ ، بۇ ھەرگىزمۇ سەزگۈ رېئاللى-
قىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ . دېمەك ، ئەپلاتونچە « ئىدىيە » ئالىمى

---

① ئەپلاتوننىڭ « ئىدىيە » چۈشەنچىسى ئۇنىڭ پەلسەپىنى چۈشىنىشتىكى
ھالقىلىق ئامىلدۇر . چۈنكى « ئىدىيە » چۈشەنچىسى بىلەن تونۇشماي تۇرۇپ ،
غەرب مەدەنىيىتىنى جۈملىدىن غەرب پەلسەپسىنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ . لوگىكا
نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئالاھىدە ئوبيېكتلار بىلەن ئۇلارنىڭ نامىنى ئاتاشتا
قوللىنىلىدىغان تۈردەش ئۇقۇم ئوتتۇرىسىدا پەرق بار . شۇڭلاشقا ، تۈردەش ئۇقۇم
« ئات » ئۇ ئاتنى ياكى بۇ ئاتنى كۆرسەتمەستىن ، بەلكى ھەرقانداق ئاتنى
كۆرسىتىدۇ . تۈردەش ئۇقۇم « ئات » ماكاندىمۇ ، زاماندىمۇ مەۋجۇت ئەمەس ،
بەلكى ئۇ مەڭگۈلۈكتۇر . مېتافىزىكا نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، بۇ نەزەرىيە مە-
لۇم ياكى باشقا بىر جايدا « ئىدېئال » ئاتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ
« ئات » ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، بىردىنبىر ۋە ئۆزگەرمەستۇر . ئالاھىدە
ياكى تەجرىبىدىكى ئات شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتكى ، ئۇ مانا مۇشۇ « ئىدېئال » ئاتقا
تەۋە .

بىلەن سەزگۈ ئالىمى بىر ـ بىرىدىن تامامەن ئايرىلغان ھالدا
مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ .

ماتېماتىكا ئىنسانلار ھازىرقى زامان دەۋرىگە قەدەم قويۇ-
غاندىن تارتىپ ، ئۆز مەزمۇنىنى ئىنساننىڭ كۆزى ۋە قەلبىدە
كۈنسېرى كېڭىيىۋاتقان ئالەمنىڭ سانلىق مۇناسىۋەتلىرىگە
لايىقلاشتۇرۇپلا قالماستىن ، بەلكى تېخىمۇ ئەھمىيەتلىكى ، ئىن-
سان مېڭىسىنىڭ قۇرۇلمىسى ھەققىدىكى پەنگە ئايلاندى .
مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئىنسانلار ئۆز مېڭىسىدىكى مىقدارلىق ۋە رې-
ئاللىقتىكى مىقدارلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئەڭ زور مۇمكىنچىلىكتە
ئۇچراشتۇردى .

غەربتىكى يەنە بىر مۇھىم ئىلىم ـ پەن مۆجىزىسى سۈپە-
تىدە ۋاتنىڭ ئىجادىيىتىدىكى پار ماشىنىسىنى تىلغا ئېلىش مۇم-
كىن . ئەنە شۇنىڭدىن تارتىپ ، ئىنسانلارنىڭ ئېنېرگىيە چۈ-
شەنچىسى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى . گەرچە پار ئۇقۇمى قەدىمدىن
تارتىپ كىشىلەرگە تونۇشلۇق بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ ، دەل
ۋات ئۇنىڭ بىر جەريانىنى ـ ھەرىكەت ھالىتىنى بارلىققا كەلتۈ-
رەلەيدىغانلىقىنى بايقىدى . دېمەك ، ئېنېرگىيە بىلەن ھەرىكەت
ئۇقۇملىرى بىر ـ بىرىدىن ئايرىلماس فىزىكىلىق ئاتالغۇلاردىن
بولۇپ قالدى . ۋاتنىڭ بايقىشى غەربنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ۋە ئۇنى-
ۋېرسال تەرەققىياتىنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى . سانا-
ئەت ئىنقىلابى غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى تەرەققىياتنىڭ
پەرقىنى تېخىمۇ زورايتىۋەتتى . غەربلىكلەر ئىلىم ـ پەن ئارقىلىق
ئۆزلىرىنىڭ ياشاش مۇھىتى ۋە ئۆلچىمىنى جىددىي ئۆزگەر-
تىۋاتقان ، ياخشىلاۋاتقان دەۋردە شەرق تېخىچىلا ئوتتۇرا ئە-
سىرچە ئىگىلىك ھالىتىدە ئىدى . كىشىلەر شۇنى ئاسان باي-
قىۋالالايدۇكى ، سانائەت ئىنقىلابىدىن باشلانغان غەرب ۋە
شەرقنىڭ تېخنىكا ۋە ئىلىم ـ پەن تەرەققىياتى جەھەتتىكى
پەرقى تاكى ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كۆرسىتىپ تۇرماقتا .

سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىنكى چاقماق تېزلىكىدىكى تەرەققىيات بەلكىم ھەممىمىزنىڭ ئېسىدە بولسا كېرەك : پويىز ۋە ئاپتوموبىللارنىڭ ئىجاد قىلىنىشى كىشىلەرنىڭ ماكان قارىشىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتتى . غەربلىكلەر ئالدى بىلەن ماكان جەھەتتە ھېچقانداق سېھىرىيلىكى قالمىغان ۋە پۈتۈنلەي مېخانىكىلاشقان دەۋرنى كۈتۈۋالدى . دېمەك ، تارىخ شۇنى ئېنىق كۆرسەتتىكى ، ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل تەرەققىياتى پۈتۈنلەي ھەرىكەت ئارقىلىق ۋۇجۇتقا چىققان .

غەربنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن « تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى » دە دارۋىن تۆۋەن دەرىجىلىك جانلىقلارنىڭ قانداق قىلىپ — قانداق « ھەرىكەتلەر » ئارقىلىق (بۇ ئەلۋەتتە ماسلىشىش ، ئېلىشىش ، شاللاش ۋە شاللىنىش جەريانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) يۇقىرى دەرىجىلىك جانلىقلارغا تەرەققىي قىلالايدىغانلىقى ياكى ئۆز تۈرىنى قانداق ساقلاپ قالالايدىغانلىقىنى ئىلمىي يوسۇندا شەرھلەپ بەردى . ئەمەلىيەتتە ، دارۋىننىڭ بۇ بايقىشى قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئادەم مەركەزچىلىكى قارىشىغا ئەجەللىك زەربە بولدى . دارۋىننىڭ « تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى » نىڭ كېيىنكى قىزىقارلىق راۋاجى ئۇنىڭ باشقا پەنلەرگە جۈملىدىن سوتسىئولوگىيە پېنىگە تەدبىقلىنىشى بولدى . بەزىلەر دارۋىننىڭ تۈرلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە كۈچلۈكلەرنىڭ — ئۆز ياشاش مۇھىتىغا ماسلىشالىغانلىرىنىڭ — ساقلىنىپ قالىدىغانلىقى ۋە تەرەققىي قىلىدىغانلىقىدەك تەبىئەت تەرەققىيات تەلىماتىنى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات مۇساپىسىگە ۋە ئەھۋالىغا تەدبىق قىلىپ باقتى . « ئىجتىمائىي تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى » نامى يېڭى نەزەرىيە سىستېمىسى غەرب ئىلىم ـ پەن ساھەسىدىكى ئۈمىدلىك پەن بولۇپ قالدى . بۇنىڭدىن مۇھىم بىر ئۆرنەك شۇكى ، بەزى سوتسىئولوگلار ياۋروپانىڭ قانداق قىلىپ ئوتتۇرا ئەسىردىكى

قالاق ھالەتتىن تەرەققىي قىلغان ھالەتكە ئۆتكەنلىكىنى دەل مۇشۇ تەلىمات بويىچە چۈشەندۈردى .

ئۇلارنىڭ قارىشىچە ، ياۋروپا گەرچە كەڭ مەنىدىن ئالغاندا ، نىسبىي ئورتاق مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە بولسىمۇ ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا يەنىلا مىللىي خاراكتېر ، ئۆرپ ـ ئادەت ، مىللەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى ، تىل ۋە تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش قاتارلىق جەھەتلەردە يەنىلا نۇرغۇن پەرقلەر ساقلانغان . ياۋروپادىن ئىبارەت بۇ قەدىمىي قۇرۇقلۇق دەل مۇشۇ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق مەدەنىيەت تىپلىرىنى ئومۇمىي ياۋروپا ئىچكى ئارقا كۆرۈنۈشىدىكى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا زېمىن بولۇپ بەرگەن . بۇ تەلىماتنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى بولغان مارتىن مۇررزنىڭ قارىشىچە ، دەل مەدەنىيەتنىڭ نىسبىي بىر پۈتۈنلۈكى بىلەن كۆپ خىل مەدەنىيەت تىپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ساقلانغىلى بولمايدىغان زىددىيەت ، ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولۇپ قالغان . مارتىن موررزنىڭ قارىشى بىزگە 20 ـ ئەسىردىكى ئامېرىكا پەيلاسوپى خانناخ ئارېندتنىڭ مۇنۇ سۆزلىرىنى ئەسلىتىدۇ : « ئىنسانلار بىر ـ بىرىگە باغلانغان ، لېكىن ئۇلار ئۆز نۆۋىتىدە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدۇ ، بۇ خۇددى شىرەنى چۆرىدەپ ئولتۇرغان كىشىلەرنىڭ ھالىتىگە ئوخشايدۇ ، ئۇلار بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق ، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئۇلار بىر ـ بىرىگە مۇناسىۋەتلەشكەن ھالدا ئۈستەلنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشقان . » ①

مارتىن موررزنىڭ قارىشىچە ، ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ ۋە مىللەتلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە قوشنا بولۇپ ئارىلـ

① خانناخ ئارېندت : « ئىنسان ئەھۋالى » (ئىنگلىزچە) ، چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1998 ـ يىل ، 2 ـ نەشرى ، 21 ـ بەت .

شىپ تۇرۇش ھالىتىدۇر. قوشنىدارلىق مۇناسىۋەت ئەكس ئەتتۈرگەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ھالىتى تارىختا دوستانىلىقتىن كۆرە، كۆپىنچە ھاللاردا ئاسانلا ئوتتۇرىغا چىقىدىغان ئۆزئارا دۈشمەنلىشىش كەيپىياتى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەنپەئەت مۇناسىۋىتىدىن كېلىپ چىققان سىياسىي تەكشۈكسىزلىق، سۈركىلىش، جىددىيلىك ۋە ھەتتاكى ئۇرۇش ياۋروپادىكى چوڭ ۋە كۈچلۈك دۆلەتلەردىن تارتىپ، كىچىك ۋە ئاجىز دۆلەتلەرگىچە ھەممىسىنى يۈكسەك دەرىجىدە سەزگۈرچانلىق بىلەن ياشاشقا ۋە ئىنكاس قايتۇرۇشقا مەجبۇر قىلغان. نەتىجىدە، ياۋروپا دۆلەتلىرى ئۆزى ياشاۋاتقان رايوننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي كىلىماتىغا ماسلىشىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ۋۇجۇدىدىكى پۈتكۈل «ئېنېرگىيە» نى سەرپ قىلغان، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ياشاش ۋە ھايات قېلىشتىن ئىبارەت ئەڭ ئالىي ھاياتلىق نىشانى ۋە ئارزۇسى ئۈچۈن تىرىشقان. بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەقدىرلىرىنىڭ بىر-بىرىگە باغلىنىشى ياۋروپا دۆلەتلىرى ۋە مىللەتلىرىدە تەبىئىي يوسۇندا توسۇۋالغىلى بولمايدىغان رىقابەت ئېڭىنى يېتىلدۈرگەن. قوشۇۋېلىش ۋە ئايرىلىپ كېتىش بۇ قۇرۇقلۇقنىڭ ئاساسلىق سىياسىي پائالىيىتى بولۇپ قالغان.

ئەلۋەتتە دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى ئۇلاردىكى جىددىيلىشىش ھالىتىدىكى مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى كۈچلۈك تەۋەككۈلچىلىك روھىغا تويۇندۇرغان. نەتىجىدە، ئۇلارنىڭ نەزەرى «ئېچىلمىغان» يىراق قۇرۇقلۇققا تىكىلگەن. ھاياتىنىڭ شاللاش خەۋپىنىڭ نېمىلىكىنى ۋە سىياسىي جەھەتتە كۈچلۈك سەزگۈرچانلىقنى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە بايلىقنىڭ بۆلۈنۈشىدىن يەتكۈچە ساۋاق ئالغان ياۋروپالىقلار ئارقا-ئارقىدىن «مەدەنىيىتى ئارقىدا قالغاق» ئەللەرنى مۇستەملىكە قىلىشقا ئاتلانغان.

ھەرقانداق شانلىق مەدەنىيەت ياكى ئىنسانىيەت تارىخى-

دىكى ھەربىر ئىلگىرىلەش بىر كېچىدىلا بارلىققا كەلگەن ئەمەس. ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ھەربىر ئىلگىرىلەش ئۆز نۆۋىتىدە ئىنسانلاردىكى ئاۋۋالقى بىخەتەرلىك تۇيغۇسىنىڭ، ئادەتلەنگەن تۇرمۇش شەكلىنىڭ مەۋجۇت ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىنىڭ بۇزۇلۇشىنى بەدەل قىلغان. خۇددى ئامېرىكىنىڭ دېموكراتلىشىش تارىخىغا قارا تەنلىكلەرنىڭ، ئىندىئانلارنىڭ، ئىرلاندىيىلىكلەرنىڭ قان-ياشلىرى سىڭىپ كەتكەندەك، «كۈن پاتماس ئىمپېرىيە» — بۈيۈك برىتانىيە ۋە شىمالىي ئىرلاندىيىنىڭ ئىمپېرىيە مۇنارىنىڭ ھەربىر خىشى بۇ ئىمپېرىيىنىڭ قەدىمى يەتكەن رايونلارنىڭ — ياۋروپادىن تارتىپ تاكى جەنۇبىي ئافرىقا، ئاۋسترالىيە، يېڭى زېللاندىيە، يامايكا، ھىندىستان ۋە شىمالىي ئامېرىكىغىچە — دەپسەندە قىلىنغان تۇپرىقىنى ئەسلىتىدۇ.

ياۋروپانىڭ سىياسىي جەھەتتىكى جىددىي ۋەزىيىتى ئەڭ ئاخىر 1 - ۋە 2 - دۇنيا ئۇرۇشلىرىدا ئۆزىدىكى پۈتكۈل تارىخىي ۋە رېئال مەسىلىلەرنى ئۆچمەنلىك، دۈشمەنلىشىش، ئەسەبىيلىشىش ۋە «مەدەنىيەت ياۋايىلىقى» نى تولۇق ئاشكارىلىدى. ياۋروپالىقلار شۇنى چۈشىنىپ يەتتىكى، ياۋروپانىڭ سەلتەنىتى ئارقىسىغا ئادەمنىڭ تېنىنى شۈركىنىدۈرىدىغان پاجىئە يوشۇرۇنغان. ئىنتايىن سېزىمچان قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتى بىر تەرەپلىمە ھالدا كۈچەيتىۋەتكەن مىللىي پەخىرلىنىش ھېسسىياتى نۇرغۇن ياۋروپالىقلارنى جۈملىدىن نېمىسلارنى 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئەڭ ئەسەبىي ھالەتكە ئېلىپ باردى. گەرچە ياۋروپالىقلارنىڭ مىللىي پەخىرلىنىش ھېسسىياتىغا ئۇلارنىڭ يەھۇدىي دىنى بىلەن ئۇچرىشىشى سەۋەب بولغان بولسىمۇ، دەل يەھۇدىيلار مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن كېيىن نېمىسلاردىكى «ئالىي ئىرقچىلىق» ئەسەبىيلىكىنىڭ قۇربانىغا ئايلاندى. ئەزەلدىن سوغۇق قان ۋە ئەقلىي تەپەككۇرغا مايىل مىللەت دەپ قارىلىپ كېلىنگەن نېمىسلارنىڭ ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا

ئىككى قولى قىپقىزىل قان بىلەن بويالغان «ياۋايى قاتىللار»غا ئايلىنىشى كىشىلەردە نۇرغۇن سوئاللارنى پەيدا قىلدى: رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ غۇلىشىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئىمپېرىيە چۈشى مەدەنىيەت كېسەللىكىمۇ ياكى ئۇنىڭ ياتلاشقان ھاسىلاتىمۇ؟ كوللېكتىپ ئەسەبىيلىكنىڭ قوترىتىش كۈچى ئاشۇ سوغۇق قان ئاتالغان نېمىسلارنى شۇنچە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئازدۇرۇۋېتىشى مۇمكىنمۇ؟ ئىمپېرىيە چۈشى گۇناھسىزلارنىڭ قېنى بەدىلىگە ۋۇجۇتقا چىقامدۇ؟ ئەجەبا، ئىمپېرىيە ئىنسان تارىخىدىكى ئەڭ «مۇنەۋۋەر» خەلقنىڭ ئەڭ مۇكەممەل سىياسىي گەۋدىسى بولۇشى كېرەكمۇ؟

نۆۋەتتە يېقىندىن باش كۆتۈرگەن يېڭى ناتسىستچىلارنىڭ غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكى — ئاۋستىرىيە، دانىيە، گېرمانىيە، بېلگىيە ۋە شۋېتسىيە قاتارلىقلار — پائالىيەتلىرى بۇ دۆلەت خەلقلىرى ۋە پۈتۈن ياۋروپالىقلارنى ئەندىشىگە سالماقتا، ياۋروپانى جۈملىدىن غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىگە بارغان ئادەم يېڭى ناتسىستلارنىڭ شوئارلىرىنى ۋە بۇنىڭغا قارشى يېزىلغان شوئارلارنى، شۇنداقلا پات - پات بۇ ھەقتە ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان كۆلىمى كىچىك نامايىشلارنى ئۇچرىتالايدۇ. يېڭى ناتسىزم بۇ دۆلەتلەردە بەزى چاغلاردا چېكىدىن ئاشقان مىللەتچىلىك شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. بىر ساۋاقدىشىم چاقچاق قىلىپ:

— بېشىنى پاكىز قىردۇرۇۋەتكەنلەردىن ھەزەر ئەيلەڭلار، چۈنكى ئۇلار يېڭى ناتسىستچىلار ياكى چېكىدىن ئاشقان مىللەتچىلەر بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئۇلارنىڭ ئۆزىنى ئىپادىلەش شەكلى، — دېگەنىدى.

دېمىسىمۇ، غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكى بەزى پارتىيىلەرنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن ھالدا چېكىدىن ئاشقان مىللەتچىلەرگە ھېسداشلىق قىلىشى، ئۇلارنى ئاستىرتتىن قوللىشى ۋە ھەتتا بۇ خىلدىكى ئىدىيىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي

نىشانىغا ئايلاندۇرۇشى بۇ دۆلەت خەلقلىرىگە خاتىرجەمسىزلىك ئېلىپ كېلىپلا قالماستىن، بۇ دۆلەتلەردە ياشاۋاتقان كۆچمەنلەرگە يېڭى بېسىم ۋە يېڭى مەسىلىلەرنى ئۈزلۈكسىز پەيدا قىلماقتا. كۆچمەنلەرنى يەكلەش دولقۇنىنى ھەممە يەردە كۆرگىلى بولىدۇ. كۆچمەنلىك ياۋروپانىڭ نۆۋەتتىكى ئىشسىزلىق نىسبىتى ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىنىڭ مەنبەسى دەپ قارالماقتا. بۇ بىزگە 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى گىتلېرنىڭ نېمىسلارنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈشتە يەھۇدىيلارنىڭ گېرمانىيىنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى ئىگىلىۋالغانلىقىنى سىياسىي كوزىر قىلغانلىقىغا ئاز - تولا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. شۇنداقتىمۇ، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى كىشىلەر يەنىلا بۇ سېھرىي كۈچكە باي قۇرۇقلۇققا تۈرلۈك - تۈمەن ئارزۇ - ئارمانلار بىلەن تۈركۈملەپ قەدەم باسماقتا.

نۆۋەتتە، ياۋروپانىڭ بىر گەۋدىلىشىش يۈزلىنىشى ئەڭ ئالدى بىلەن غەربىي ياۋروپالىقلارنىڭ تۇرمۇشىغا يېڭىلىق ئەكىلىدىغاندەك ئىدى: ئۇلار تۇنجى قېتىم ئۆزلىرىنى «ياۋروپا» دېگەن ئورتاق غايىنىڭ ئاستىدا كۆردى. بۇ ھەقتە بىر پروفېسسورنىڭ مۇنۇ سۆزلىرى يادىمدا:

— دەل كارل ماركس ئېيتقان ئىقتىسادىي ئاساسنىڭ ئۈستقۇرۇلما بىرلىكى ھازىر ياۋروپادا يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. كىشىلەر بىر گەۋدىلەشكەن ئىقتىسادىي بىرلىكنىڭ ئوخشىمىغان دۆلەتلەرنى ۋە مەدەنىيەتلەرنى قانداق قىلىپ بىر گەۋدىلەشتۈرىدىغانلىقىغا يېقىندىن دىققەت قىلماقتا.

شېنگېن شەرتنامىسىگە ئەزا ئون غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرى چېگرىلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ئېچىۋېتىلىشى كىشىلەرگە دۆلەت، چېگرا، تارىختىكى ئۆچ - ئاداۋەتلەردىن ھالقىغان ياۋروپانىڭ يېڭى ئوبرازىنى بەردى. شۇنىسى، چېگرىلارنىڭ بىر - بىرىگە ئېچىۋېتىلىشى بۇ دۆلەتلەردىكى ياۋروپالىقلارنىڭ كەڭ

كۆلەمدە كۆچۈشنى بارلىققا كەلتۈرمەيتتى ياكى كەلتۈرمىدى . قارىغاندا ، بۇنداق ئىمكانىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى زۆرۈيەتسىزدەك قىلاتتى . چۈنكى ئورتاق ياشاش بوشلۇقىدا كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى هازىرقى مەنىدىن ۋە ئەهمىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، كۆڭۈلدىكىدەك هالەت ئىدى . ئەگەر ياۋروپادا يېقىن كەلگۈسىدە ئىقتىسادىي ، سىياسىي ۋە هەربىي جەهەتتىكى فېدېراتىك سىياسىي تۈزۈلمە ۋە گەۋدە مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن دېيىلسە ، بۇ هەرگىزمۇ كۆپ مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆز مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ يەككە ياۋروپا مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشىدىن دېرەك بەرمەيدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپلىگەن ياۋروپالىقلار مەدەنىيەتنىڭ ۋە سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ سۈنئىي بىر گەۋدىلىشىشىنى قوللاپ كەتمەيتتى . بۇنىڭدىكى مەركىزىي ئامىل شۇكى ، ياۋروپانىڭ بىر گەۋدىلىشىشى ئالدى بىلەن مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر گەۋدىلىشىشىنى ئەمەس ، بەلكى مەدەنىيەتلەرنىڭ كۆپ خىللىقىنى ۋە كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان . نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر نەچچە يىلدىلا ئۆز ئالاهىدىلىكىنى يوقىتىپ ، ئاتالمىش « ئاساسىي ئېقىم » مەدەنىيىتىگە قوشۇلۇپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس .

لېكىن ، بۇ يەردىكى مۇنداق بىر ئىلمىي يۈزلىنىش دىققىتىمىزنى تارتماي قالمايدۇ : كۆپلىگەن ياۋروپالىق سىياسىيونلار ، ئىقتىسادشۇناسلار ۋە مەدەنىيەتشۇناسلار ياۋروپا دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنى تار دائىرىدىكى رايون دائىرىسىدىن ئەمەس ، بەلكى ياۋروپانى بىرلىك قىلغان هالدا ئويلاشقا ۋە هەل قىلىشقا باشلىدى . ۋەهالەنكى ، ئاددىي خەلق هازىر بۇ يۈزلىنىشنىڭ تەرەققىياتىنى يېقىندىن كۆزىتىۋاتىدۇ ، خالاس . بۇ غايىنىڭ غەلىبە قىلىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشىنى ئالدىن مۆلچەرلەش هازىرچە مۇمكىن ئەمەس . چۈنكى هەر قانداق جەريان ئالدىدا بېكىتىلگەن

قىياسنى رەت قىلىدۇ . تارىخ ئىنسانلار هەرىكىتىنىڭ مەهسۇلى بولغاچقا ، تارىخ بۇ مەسىلىگە ئەڭ ئاخىرىدا باها بەرگۈچى .

مەن بېلگىيىگە دەسلەپ كەلگىنىمدە ، بازارلاردا ۋە كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك ئىقتىسادىي مۇئامىلىلىرىدە قايسى خىل پۇلنىڭ — بېلگىيە فرانكى ياكى يېۋرو (ياۋروپا پۇل بىرلىكى) — ئوبوروت قىلىنىۋاتقانلىقىغا دىققەت قىلدىم . بېلگىيىدە مۇتلەق كۆپ قىسىم تاۋارلارغا مۇشۇ ئىككى خىل پۇل بىرلىكىنىڭ بىر - بىرىگە سۇندۇرۇلۇشى بويىچە باها چاپلىناتتى . لېكىن ، مۇتلەق كۆپ ساندىكى كىشىلەر يەنىلا بېلگىيە فرانكىنى ئىشلىتەتتى ، بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى ، يېۋرونىڭ سىناق مەزگىلىدىن ئۆتۈپ ، ياۋروپا ئورتاق پۇل بىرلىكىگە ئايلىنىشى ئۈچۈن خېلى مەزگىل كېتەتتى . بۇ هەرگىزمۇ بېلگىيە فرانكى ، فرانسىيە فرانكى ۋە گېرمانىيە ماركىدىن بىراقلا يېۋروغا ئۆتۈشتەك ئاددىي جەريان ئەمەس . ئەكسىچە ، بۇ يۈزلىنىش ياۋروپالىقلاردىن تولۇق ئېتىراپ قىلىشنى ۋە ئۇنىڭغا ماسلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ . مىللەتچىلىك خاهىشى كۈنسېرى ئەۋج ئېلىۋاتقان بۈگۈنكى ياۋروپادا پۇل بىرلىكى ئورتاقلىقىنىڭ پىسخىكا ، ئۆرپ - ئادەت ۋە مەدەنىيەت ئېڭى ئورتاقلىقىنى شەكىللەندۈرۈشى خېلىلا تەسكە چۈشىدۇ . ئاۋسترىيە ۋە بېلگىيىدەك كىچىك دۆلەتلەرنىڭ ياۋروپا بىرلىكىنى قوللىشى بىلەن ئەنگلىيىدەك تەسىر دائىرىسى چوڭ دۆلەتنىڭ بۇنىڭغا سوغۇق قان مۇئامىلە قىلىشىدىكى سېلىشتۇرما بىزگە ئىقتىسادىي بىرلىكنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەهەتتىكى بىرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى قىيىنلىقىنى يېتەرلىك دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ بەرسە كېرەك .

ئەمدى غەرب مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى بىلەن غەرب پەلسەپىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆرۈپ باقايلى . چۈنكى ، پەلسەپە غەرب مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتە سەل قاراشقا بولمايدىغان تەسىرلەرنى كۆرسەتكەندىن تاشقىرى ، هېلىهەم

غەربلىكلەرنىڭ مەنىۋى ھاياتىدىكى مۇھىم ئەھمىيەتلىك تېما بولماقتا .

غەربتە پەلسەپىنىڭ تەرەققىي قىلىشى غەربلىكلەرنىڭ دۇنيا ، جەمئىيەت ۋە ئىنسانىيەت ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرىغا ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن . پەلسەپە دۇنيا قاراشلا بولماستىن ، بەلكى دۇنيانى كۆزىتىش ئۇسۇلىدۇر . غەرب بىلەن شەرقنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن شۇ نەرسە ئايانكى ، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ، قاچانكى شەرقتە پەلسەپىۋى ئىزدىنىش ۋە بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلەر پەسكويىغا چۈشكەن دەۋر ، دەل غەرب پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە گۈللىنىش دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ . قەدىمدىن تارتىپ ، پەلسەپە باشقا نۇرغۇن پەنلەرگە نەزەرىيىۋى ئاساس بولۇپ كەلگەن بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە پەلسەپىنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ھاياتلىقنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىنى چىقىش قىلغانىدى . پەلسەپىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ئىزدىنىپ كېلىۋاتقان تۆۋەندىكى سوئاللىرى قارىشىمىزنى ئىسپاتلاشقا يېتەرلىكتۇر : **ئىرادە ئەركىنمۇ ؟ خۇدا مەۋجۇتمۇ ؟ روھ راستىنلا ئەبەدىيمۇ ؟ ئەخلاقىي ھايات دېگەن نېمە ؟ ھەقىقەت دېگەن نېمە ؟ نېمە ئۈچۈن ئازابقا ئۇچراش مەۋجۇت ؟** ۋەھاكازالار .

بېلگىيىدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە مۇنداق ئوقۇتۇش پرىنسىپى ئومۇميۈزلۈك ئىدى : ئالىي مەكتەپكە يېڭى كىرگەن ئوقۇغۇچىلار چوقۇم پەلسەپىدىن ساۋات خاراكتېرلىك بىلىم ئېلىشى شەرت . بۇ ئوقۇغۇچىلار قەدىمكى گرېك پەلسەپىسىدىن تارتىپ تاكى 20 ـ ئەسىر پەلسەپىسىگىچە — ئەپلاتوندىن تارتىپ كارل پوپپېرگىچە — تونۇشۇپ چىقاتتى . ئىنسانىيەت ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ مەھسۇلى بولغان پەلسەپە بۇ ئوقۇغۇچىلارغا دۇنيانى ، جەمئىيەتنى ۋە ئادەمنى قانداق كۆزىتىشنى ۋە ئۇلار ھەققىدە قانداق ئويلىنىشنى ئۆگىتەتتى . بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق پەلسەپە ئېقىملىرى ۋە ئىدىيىلىرىنىڭ تونۇشتۇرۇلۇشى

تەكلىماكاندىن ياۋروپاغىچە

ئۇلارنى ئىنسان ئەھۋالى ۋە ھاياتلىقنىڭ مەنىسى ھەققىدە كەڭ دائىرىلىك بىلىم بېرەتتى . بۇ يەردىكى مۇھىم ئامىل پەلسەپە تارىخىنىڭ يۈزە ھالدا ئوقۇغۇچىلارغا يەتكۈزۈلۈشى بولمىسا كېرەك . بەلكى مەن بۇنىڭدىن كىشىلەرنىڭ قانداق قىلىپ پەلسەپىدىن « يۇقۇملىنىۋاتقانلىقىنى » — ئاستا ـ ئاستا « پەلسەپىۋىلەشتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى » كۆردۈم .

ئەلۋەتتە ، ئوقۇغۇچىلارغا پەلسەپە بىلەن تونۇشۇش زۆرۈرلۈكىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئامىل يەنىلا ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكىنى ساقلاپ كەلمەكتە . گەرچە ھازىرقى زامان ئىنسانلىرى بىلەن قەدىمكى زامان ئىنسانلىرىنىڭ ئىدىيىسى ۋە تۇرمۇش شەكلىدە ئاسمان ـ زېمىن پەرق بولسىمۇ ، لېكىن ئىنسانىيەت يۈزلىنىدىغان ئاداققى مەسىلىلەر يەنىلا ئوخشاش بولۇپ كەلمەكتە . قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسى ۋە چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈشىدىكى ھەربىي سەلتەنەتنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنغان قىرغىنچىلىقلار 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندە توختاپ قالغىنى يوق . ئىنساننىڭ ئەڭ مۇھىم ياشاش ھوقۇقى ۋە ھالىتى بولغان بەختكە ئىنتىلىش ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن قۇربان بېرىشتىن ئايانماسلىق ئۆز نۆۋىتىدە پەلسەپىنىڭمۇ مۇھىم ، شۇنداقلا مەركەزلىك تەتقىقات تېمىسى بولۇپ كەلدى . پەلسەپە گەرچە بەزىلەرنىڭ نەزەرىدە ئابستراكت نەزەرىيىلەرنىڭ يىغىندىسى ، تۇرمۇشتىن ئايرىلغان « پىل چىشى مۇنارى » دەك كۆرۈنگىنى بىلەن پەيلاسوپلار بولۇپمۇ ھەقىقىي پەيلاسوپلار ئىنساننىڭ ھالىتى ، تەقدىرى ۋە مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز ئويلىنىشىنىڭ چىقىش نۇقتىسى ۋە ئاداققى نىشانى قىلىپ كەلدى . بىز غەرب پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىياتىغا نەزەر سالىدىغان بولساق ، پەلسەپىنىڭ جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ئىنچىكە ئۆزگىرىشلىرىگە ئىنكاس قايتۇرۇپ مېڭىۋاتقانلىقىنى ، كىشىلەرنىڭ زېھنىنى ئاشۇ ئۆزگىرىشلەرگە مەركەزلەشتۈرۈپ جەمئىيەتنى ئاكتىپ ئۆزگەرتىشتىكى قورالغا ئايلانغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز .

دېمەك، پەلسەپە ئىنسانىيەت تەقدىرى بىلەن زىچ باغلانغان. ئىنسانلار ئاي شارىغا ۋە ھەتتاكى تېخىمۇ يىراق پلانېتلارغا ئۇچۇشقا ھازىرلىنىۋاتقاندا، خۇددى رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان قەدىمكى مىسىردىكى ئاچارچىلىق ھېلىھەم دۇنيانىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدا مەۋجۇت. نامراتلىق ۋە ۋەھىم ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىن يوقالغىنى يوق. ھازىرنىڭ ئۆزىدە نامرات ۋە سەرگەردان بىر بالىنىڭ خۇداغا قىلغان ئىلتىجاسى بىلەن بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار ئاۋۋالقى بىر بالىنىڭ كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ تۇرۇپ، كۆككە قاراپ نالە قىلغانلىقى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق يوق. چۈنكى، بۇ كۆرۈنۈشنى بىز كەلگۈسىدىمۇ كۆرىمىز ۋە ئەسلەيمىز.

غەرب مەدەنىيىتى ھازىر گەرچە تارىختىكى ماددىي بايلىقلارنىڭ ۋە مەئىشەتنىڭ ئەڭ قانائەتلىنەرلىك دەرىجىدە ھازىرلانغانلىقىدەك ئەۋزەل ماددىي پاراۋانلىقتا ياشاۋاتقىنى بىلەن غېرىبانىلىق، مېھىر - مۇھەببەتنىڭ كۆتۈرۈلۈپ كېتىشى، ئەخلاقنىڭ چۈشكۈنلىشىشى قاتارلىق ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە دۇچ كەلمەكتە. مانا بۇلار نېمە ئۈچۈن بەزى غەربلىك زىيالىيلارنىڭ ئىپتىدائىي مەدەنىيەتكە قايتىدىن قىزىقىشىدىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى. چۈنكى، ئىپتىدائىي مەدەنىيەتتە ياكى بىر قەدەر ئارقىدا قالغان مەدەنىيەت مۇھىتىدا بۈگۈنكى زاماندىكى تەرەققىي تاپقان ئەللەردە كەم كۆرۈلىدىغان ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ ۋە ئادەم بىلەن كائىناتنىڭ مۇقەددەس بىرلىكى مەۋجۇت. بۇ خىلدىكى مەدەنىيەتلەر ئەلۋەتتە ماددىي مەئىشەتكە تويۇنمىغان. ۋەھالەنكى، ئۇلارنىڭ ھەربىر ئەزاسى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس سېھرىي كۈچى ۋە مەنىۋى بىرلىكى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بۇ دۇنيادىكى تۈپكى تەقدىرى — يەككە - يېگانىلىقىنى ئۇنتۇيدۇ. ئادەم بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن مەيلى دۇنيانىڭ قايسى يېرىدە ياشايلى، ياكى قەدىمگە ۋە ياكى بۈگۈنگە

تەۋە بولايلى، شۇ نەرسە ئېنىقكى، **ھاياتلىق بىزنىڭ نېمىلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىمىز بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆزىمىزگە تەۋە نەرسىلەردىن قانچىلىك بەھرىلىنىۋاتقانلىقىمىز بىلەن ئۆز مەنىسىنى تاپىدۇ.**

شۇڭلاشقا، كىشىلەر ئىنسانىيەتنىڭ داۋاملىشىش ھالىتىدىكى مەۋجۇتلۇقى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۈرلۈك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا ۋە ئۇنىڭ جاۋابىنى ئىزدەشكە مەجبۇر، بۇ ھەم بىزگە پەلسەپىنىڭ نېمە ئۈچۈن قەدىمدىن تارتىپ ئۇنىۋېرسال ھاياتلىق ۋە ئىنسانىيەت تېمىلىرى ئۈستىدە توختاۋسىز ئىزدەنگەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆز نۆۋىتىدە دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

دانىيە پەيلاسوپى سورېن كېركېگارد: «پەلسەپىسى بولمىغان مىللەت بىچارە مىللەتتۇر» دېگەنىدى. ئەگەر بىز ياۋروپا ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغىنىشىدىن كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققان غەرب دۆلەتلىرىگە قارايدىغان بولساق، ھەممىسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى يۈكسىلىشىگە ئۆزىگە خاس مىللىي پەلسەپە ئەنئەنىسىنىڭ ۋە رېئاللىقىنىڭ ياندىشىپ ماڭغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. جون لوك بىلەن داۋىد ھيۇمدىن باشلانغان تەجرىبىچىلىك پەلسەپە ئېقىمى ئەنگلىيىدە تەبىئىي پەننىڭ تەرەققىياتىغا مەلۇم ئاساسلارنى سالغان. چۈنكى، بارلىق ئىلمىي قىياسلارنىڭ ھەممىسىنىڭ تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈلۈشىدىن ئىبارەت ئىلمىي پوزىتسىيە ھېلىھەم ئىنسانلارنىڭ بىلىم ئىگىلەش ۋە ئىگىلىگەن بىلىمىنىڭ توغرىلىقىنى دەلىللەشتىكى مۇھىم مېتودى بولۇپ كەلمەكتە. گېگېلدا يۈكسىلىش تاپقان گېرمان ئىدېئالىزملىق پەلسەپە ئېقىمى گېرمانىيىنىڭ بىرلىككە كېلىشى ۋە تەرەققىياتىدا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. نىتزىنىڭ «بارلىق قىممەتلەرنى قايتىدىن باھالاش» چاقىرىقى ياۋروپا مەدەنىيىتىدىكى پاسسىپ ئامىللارغا جەڭ ئېلان قىلىپلا قالماستىن، بەلكى گېرمان خەلقىگە ئۆزلىرىنىڭ ئىجادچانلىقىغا

ئىگە ئىكەنلىكىنى تونۇتتى. هالبۇكى، گىتلېر نىتزىنىڭ بەزى ئىدىيىلىرىنى ئۆزىنىڭ «ئەلا ئىرقچىلىق» قارىشىغا دەستەك قىلغان بولسىمۇ، 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدا ۋەيران بولغان گېرمانىيە «بارلىق قىممەتلەرنى يېڭىۋاشتىن يارىتىش» تەك تولۇپ ـ تاشقان ئىجادچانلىقى بىلەن خارابىلىك ئارىسىدىن دەس تۇردى. يېڭىدىن گۈللەنگەن قۇرۇقلۇق ئامېرىكىدا ئەنگلىيە تەجرىبىچىلىك ئېقىمىغا باغلانغان، لېكىن ئۇنىڭدىن پەرقلىق بولغان پروگماتىزملىق پەلسەپە ئېقىمى بۈگۈنكى ئامېرىكا ئامىباب مەدەنىيىتىنىڭ ۋە ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىلىم ـ پەن ئىدىيىسىنىڭ ئۇلى بولۇپ قالدى. ئىتالىيە پەيلاسوپى ۋىكونىڭ دەۋر بۆلگۈچ ئەهمىيەتكە ئىگە قارىشى ـــ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى هەققىدىكى تەلىمات ئىتالىيانلارنىڭ رىم ئىمپېرىيىسىدىن بۇيان يېتىلدۈرگەن تارىخ ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئەهمىيىتىگە بولغان ئالاهىدە سەزگۈرچانلىقى، تەجرىبىسى ۋە كۆزىتىشىدىن ئايرىلالمايدۇ. ماكياۋېلى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ سىياسىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە يېتەرسىزلىكلىرىنى ۋاستىلىق يەكۈنلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان ياۋروپا مىللىي دۆلەتلىرىنىڭ سىياسىي هاياتىغا نىشان بەلگىلەپ بەردى. ماكياۋېلىنىڭ سىياسىي ئىلىمگە قوشقان تۆهپىسى شۇكى، ئۇ سىياسىينى ياخشى ۋە يامانلىقتىن ئىبارەت ئېتىكىلىق تار رامكىدىن ئېلىپ چىقىپ، ئۇنىڭ ئىنسان ئىرادىسىگە خىزمەت قىلىدىغان ئۇنۇملۈك ۋاستە ئىكەنلىكىنى كۈچلۈك مۇئەييەنلەشتۈردى. شۇنداقلا، ئەپلاتون باشلىغان سىياسىي ئاڭنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئۇنى ئىنسان پائالىيىتىنىڭ ۋە تەقدىرىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇردى. فرانسىيىدە رېنې دېكارتنىڭ تەسىرىدە باشلانغان راسيونالىزملىق پىكىر ئېقىمىنىڭ تەرەققىياتىدىن تارتىپ تاكى 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە گۈللەنگەن مەۋجۇدىيەتچىلىك پەلسەپىسى فرانسۇزلارنىڭ تارىخى، رېئال-

لىقى ۋە مىللىي خاراكتېرىدە ئىپادىلەنگەن ئەقلىيلىك بىلەن هېسسىياتچانلىق ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەتنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن. شۇڭلاشقا، روسسونىڭ ئەقىلچىلىكنى ئىنكار قىلىپ هېسسىياتنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشى، بىزنى مەۋجۇدىيەتچىلەرنىڭ ئىنساننىڭ غەيرىي ئەقلىي مەۋجۇتلۇقى هەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىدىن هەيران قالدۇرمايدۇ. هەتتا ياپونىيىمۇ، غەرب پەلسەپە ئېقىملىرىنىڭ تەسىرىدە ئۆزىنىڭ مىللىي پەلسەپىسىنى ياراتتى. بۇ يەردىكى نېگىزلىك مەسىلە هەرگىزمۇ ئوخشىمىغان دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئوخشاشمىغان پەلسەپە ئەنئەنىسىگە ۋە رېئاللىقتا ئىگە بولۇشى ئەمەس، بەلكى پەلسەپە بىلەن پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ چەمبەرچاس مۇناسىۋىتىدۇر.

ئەلۋەتتە، تەكلىماكانلىق بولۇش سۈپىتىم بىلەن، بىزدە تارىختىن بېرى پەلسەپە بىلەن جەمئىيەتنىڭ قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنلىكىنى قىسقىچە ئەسلەپ چىقتىم. ئېنىقكى، بۇ ئەسلەش ئادەمدە نۇرغۇن سوئاللارنى پەيدا قىلاتتى.

ئالدى بىلەن شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، ئۇيغۇر پەلسەپىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردە تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە ئادەم هەققىدىكى ساددا خىياللىرى ۋە ئىزدىنىشلىرىدىن باشلانغان. لېكىن ئۆز نۆۋىتىدە شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە مۇكەممەللىشىش دەۋرىنى قاراخانىيلار دەۋرىدە كۆردى.

ئەگەر ئۇيغۇر ئىدېئولوگىيىسىنى ئەڭ سىستېمىلاشتۇرغۇچىنى ئېيتىش توغرا كەلسە، ئالدى بىلەن يۈسۈپ خاس هاجىپنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرى بىزگە ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىدىيە ئالماشتۇرۇش هەرىكىتىنىڭ شانلىق تارىخىنى ئەسلىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مىللىي ئىدېئولوگىيىنى قۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت ئەهمىيەتلىك خىزمەتنىڭ تەخىرسىزلىكىنىمۇ بىلدۈرىدۇر. قە-

دىمكى گرېك پەلسەپە مەدەنىيىتىنىڭ كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان
رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ تەسىرى ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ۋاستىسى
ئارقىلىق مەركىزىي ئاسىياغا يېتىپ كېلىشى يىپەك يولىنىڭ ئۇي-
غۇر مەنىۋى ھاياتىغا ئېلىپ كەلگەن چوڭ خاسىيىتىدۇر . ئەل-
ۋەتتە ، قاراخانىيلار مەدەنىيىتى ئالدى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى-
نىڭ مۇكەممەللىشىشى ۋە بىرلىككە كېلىشىگە شارائىت ھازىرلاپ
بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئۆزىدە كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ
تەسىرىنى ئىپادىلىمەي قالمىغان : گرېك - رىم مەدەنىيىتىنىڭ
ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنىشىنى ، ئۇيغۇر
مەدەنىيىتىنىڭ غەربلىشىشىنىڭ تۇنجى قەدىمى دەپ قاراش خاتا .

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ سىياسىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە
ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي گۈللىنىشى پەلسەپە تەتقىقاتىنىڭ
مۇھىم بىر ئىلمىي ساھە سۈپىتىدە قارىلىشىغا ۋە پەلسەپە تەتقى-
قاتى بىلەن شۇغۇللىنىش مۇھىتى ياراتقانلىقى مۇنازىرە تەلەپ
قىلمايدىغان ئەمەلىيەتتۇر . لېكىن ، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇي-
غۇر مەنىۋىيىتىنىڭ يۈكسىلىشى ۋە بىرلىككە كېلىشىنىڭ مۇۋەپ-
پەقىيەتلىرىنى بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكىتلەش بىزنى قايىل قىلال-
مايدۇ . بىز بۇ يەردىكى قوش تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتىنىڭ
مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك . بىر تەرەپتىن ئال-
غاندا ، « قۇتادغۇبىلىك » تەك سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، ئەدەبى-
يات ، ھەربىي ئىشلار ، پەلسەپە ، پسىخولوگىيە قاتارلىق ئارىلاشما
تېمىلارغا چېتىلغان غايەت زور ئىدىيە سىستېمىسى قاراخانىيلار-
نىڭ يۇقىرىقى مۇناسىپ ساھەلەردىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ
ئىلمىي ئىپادىسى ھەم ئوبرازلاشقان شەكلى . لېكىن ، بىز باشقا
بىر كۆزىتىش نۇقتىسىدىن قارىغىنىمىزدا ، قاراخانىيلار خانلىقى
بىرلىككە كەلگەن سىياسىي گەۋدە بولۇش سۈپىتى بىلەن « قۇ-
تادغۇبىلىك » ئىپادە قىلغان « غايىۋى دۆلەت » ئارزۇسىنىڭ
تولۇق بولمىغان ھالىتى . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، قاراخانىيلار خان-

لىقى « قۇتادغۇبىلىك » ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن كۆپ خىل
ئىدىيىلەرنىڭ مۇكەممەللىشىپ بولمىغان سىياسىي گەۋدىسىدۇر .
قوش تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتىنى نەزەردىن ساقىت قىلى-
ۋېتىش بىزنى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ سىياسىي مۇۋەپپەقىيەت-
لىرى ۋە رېئاللىقىغا توغرا باھا بېرىشتىن مەھرۇم قىلىپلا قال-
ماستىن ، « قۇتادغۇبىلىك » نى ئۇيغۇر ئىدىيە تارىخىدىكى
« پىل چىشى مۇنارى » شەكلىدىكى خام خىيالدىن تەركىب تاپ-
قان يېگانە ئەسەرگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ .

چۈنكى ، شۇنىسى ئېنىقكى ، مۇكەممەل ۋە سىستېمىلاش-
قان ئىدىيە تارىخىغا ۋە ئەمەلىيىتىگە ئىگە بولمىغان خەلقنىڭ
مۇكەممەل ۋە سىستېمىلاشقان ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىدە بولۇشى
ۋە ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرالىشى تولىمۇ قىيىن . ئۇنىڭ ئۈستىگە ،
يۇقىرىقىدەك ھاكىمىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولمىغان خەلقنىڭ
رىيالىيىسىنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » تەك ئەسەرنى تەسەۋۋۇر قىلا-
لىشى ۋە قەلەمگە ئالالىشى تېخىمۇ قىيىن . لېكىن ، بىزنىڭ يۇقى-
رىقى پىكرىمىز قاراخانىيلار رېئاللىقى بىلەن « قۇتادغۇبىلىك »
تىكى ئىدىيىگە ئۈستىمۇئۈست چۈشىدۇ ، دېگەنلىك ئەمەس .
« قۇتادغۇبىلىك » يەنىلا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ رېئال ئىنكاسى
بولۇشى بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆز سىياسىي غايىسىنى بۇ دۆلەتتىن
ھالقىتقان . بۇ مەنىدىن ئالغاندا ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ غا-
يىسى « ئىدېئال دۆلەت » بولۇپ ، خۇددى ئەپلاتوننىڭ « ئىدې-
ئال دۆلەت » غايىسىگە ئوخشاپ كېتىدۇ : ھەر ئىككى مۇتەپەك-
كۇر مەۋجۇت ھاكىمىيەت شەكلى ۋە سىياسىي تۈزۈملىرىدىن
ھالقىپ ، ئىنسانلارنىڭ مۇكەممەل ياشاش مۇھىتى ھەققىدە ئىز-
دەنگەن . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ ئىزدىنىشى ئۇنىۋېرسال قىممەتكە
ئىگە .

قەدىمكى زاماندىكى گۈللەنگەن بىر خانلىققا باھا بېرىش-
نىڭ ئۆلچىمى نوقۇل ھالدا ئۇنىڭ ھەربىي ئىستېلاچىلىق تارى-

خىنى كۆرسەتمەيدۇ ياكى مەلۇم مەزگىللىك ئىقتىسادىي يۈكسە-
لىشنى ئۆزىگە شەرت قىلمايدۇ. ۋەھالەنكى بۇ يەردە « تاكى پا-
دىشاھتىن تارتىپ ئاددىي ئاۋامغىچە ھەربىي جەھەتتىكى قۇد-
رەت، ئىقتىسادىي ساھەدىكى مۇقىملىق ۋە سىياسىي قۇرۇلمىدىكى
ئادىللىق ئېلىپ كەلگەن بەختەرلىك تۇيغۇسى ۋە ئادالەت ئۇس-
تىگە قۇرۇلغان ئەقلىي كېلىشىمنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە
يۇقىرىدىن تارتىپ تۆۋەنگىچە بولغان ئاكتىپ ماسلىشىشنىڭ
ئىنكاسىدۇر. تەبىئىيكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان قارا-
خانىيلارنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدە يۇقىرىدىن تارتىپ تۆۋەنگىچە
ئۆز دەۋرىگە يارىشا ماسلىق ۋە ئۆزئارا قوللاش مەۋجۇت ئىدى.
شۇڭا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسىي پەلسەپە ئىدىيىسى
شاھلاردىن تارتىپ ئاددىي ئاۋامغىچە بولغان پۈتكۈل ئامىللارنى
ئۆزىنىڭ چىقىش نۇقتىسى قىلغان. يۇقىرى بىلەن تۆۋەننىڭ
مەلۇم خانلىقنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىدىكى ماسلىشىش تە-
قەززاسى ئەلۋەتتە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىرلىككە كەلگەن
سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت گەۋدىسى ھالەتتىكى « ئى-
دېئال دۆلەت » چۈشەنچىسىدە رېئاللىقتىن ھالقىپ كېتىشنى
چەكلەپ قويالمايتتى. لېكىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەمگە-
كىنىڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئۇ دۆلەت ئىدىيىسىگە ئالا-
قىدار ئەڭ ئۇششاق ئامىللارنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماي، ئۇنى
ئۆزىنىڭ « ئىدېئال » چۈشەنچىلىرىنىڭ بىر قىسمى قىلغان، مانا
بۇ پەلسەپىدىكى گەۋدە بىلەن ئۇنىڭ قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى
مەڭگۈلۈك دىئالېكتىك باغلىنىشتۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » دېگەن كاتتا
ئەسىرىنىڭ ئىسمىدىنلا بىزگە شۇ نەرسە مەلۇم بولىدۇكى، يۈ-
سۈپ خاس ھاجىپ ئالدى بىلەن ئېتىكاشۇناستۇر. ئۇنىڭ ئېتىكا
ئىدىيىسىنىڭ مەركىزىدە ئىنسانىيەتنىڭ پەلسەپە ئىزدىنىشىدىكى
مەڭگۈلۈك سوئال بار: ئەخلاقلىق ھايات دېگەن نېمە؟ يۈسۈپ

خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئەخلاقلىق ھايات ياكى ھاياتلىقتا
پۈتكۈل ئىنسانلار ئىنتىلىدىغان ئېتىكىلىق نىشان — بەخت پە-
قەت بىلىم ئارقىلىقلا قولغا كېلىدۇ. بىلىم بۇ مەنىدىن ئېلىپ
ئېيتقاندا ئىزگۈلۈكنىڭ ۋە ياخشىلىقنىڭ بەلگىسىدۇر. بىلىم
پۈتكۈل ئېتىكىلىك ئويلىنىشنىڭ ۋە ئىزدىنىشنىڭ مەركىزىگە
ئايلىنىشى كېرەك. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىلىم قاراخانىيلار دەۋرى
ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىشى كې-
رەك. چۈنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپقا شۇ نەرسە ئايانكى، شە-
ھەرلىشىش داۋامىدا بارلىققا كەلگەن مەركەزلىشىشكە يۈزلەنگەن
مەدەنىيەت تۇرمۇشىدا بىلىمدىن باشقا ھېچقانداق نەرسە بۇ
خەلقنى ئۇيۇشتۇرالمايدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، سىياسىي
جەھەتتە بىرلىككە كەلگەن خانلىقتا ۋە مەدەنىيەت ھاياتى شە-
ھەرگە مەركەزلەشكەن مۇھىتتا ياشاۋاتقان خەلق ئۈچۈن بىلىم
ئېلىش تەبىئىي ھالدا ئالدىنقى شەرت بولاتتى. چۈنكى، ناھايىتى
ئىدېئال دۆلەت چۈشەنچىسىدىن قارىغاندىمۇ، پۇقرالارنىڭ بى-
لىملىك بولۇشى دەل ئىدېئال دۆلەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ ئال-
دىنقى شەرتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، پۇقرالارنىڭ بىلىمگە ئىنتىلىشى
ئۇلاردا ئاسانلا پەخىرلىنىش ھېسسىياتى قوزغايتتى. بۇ ئەلۋەتتە
ئوتتۇرا ئەسىر خانلىق تۈزۈمىگە سىياسىي جەھەتتىن ئەۋزەللىك
ئېلىپ كېلەتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىم بىلەن ئىنسان بەختى
ھەققىدىكى ئىلغار ئېتىكىلىق ئىدىيىسى بىزگە سوقراتنى ئەسلە-
تىدۇ. سوقرات تۇنجى بولۇپ، ئەخلاق مەسىلىسىنىڭ قەدىمكى
گرېك جەمئىيىتىدىكى رولى ھەققىدە ئويلانغان: ئىنسان ئۈچۈن
بەختلىك ھاياتنىڭ قانۇنىيىتى بارمۇ؟ بەختلىك ھايات سوقرات
ئۈچۈن گارمونىيىلىك ماسلاشقان ۋە ئەقىل ئارقىلىق باشقۇرۇل-
دىغان ھاياتتۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ مەسىلىگە دەل سوقرات-
نەك قارىغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئادەم ئىدىيىسىدە ئادەم-

نىڭ ئەقىلگە ئىگە ئىكەنلىكى مەركىزىي ئورۇندا تۇرىدۇ. يۈسۈپ
خاس ھاجىپنى سوقرات بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ بۇ ھەق-
تىكى ئىدىيىسىنىڭ كۆپ ئىلگىرىلىگەنلىكىنى ۋە مۇكەممەل
سىستېمىغا ئىگە بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇنىسى ئېنىقكى،
يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بىلىم چۈشەنچىسىگە پۈتۈن
خانلىقتىكى پۇقرالارنىڭ ئەقلىي ھېسسىيات تۇرمۇشىنىڭ ئەڭ
مۇھىم قىسمى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلغان. ئۇزاق يىللىق كۆچ-
مەنلىك تۇرمۇشىدىن ھېرىپ - چارچىغان ۋە زېرىككەن ئۇي-
غۇرلار بىر خىل ئەقلىي ئاساسنىڭ ئۆز تۇرمۇشىغا يېتەكچىلىك
قىلىشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇلار مۇقىم ۋە گۈل-
لەنگەن شەھەر تۇرمۇشىغا تولىمۇ موھتاج ئىدى. لېكىن، يېڭى
رېئاللىق ئۇلاردىن ئەمدى ھەربىي ماھارەتتە ئەمەس، بەلكى
جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ئەقلىي ئاساستا قۇرۇلغان مەدەنىيەت سا-
پاسىنىڭ يېتىلىشىنى تەلەپ قىلاتتى. بىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ-
نىڭ ئېتىكىلىق ئىزدىنىشلىرىدىن بۇ خىل شەھەر مەدەنىيىتى ئې-
لىپ كەلگەن تەبىئىي موھتاجلىقنىڭ تۈرتكىسىنى كۆ-
رۈۋالالايمىز.

ئەمدىكى مەسىلە «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «تۈركىي
تىللار دىۋانى» نىڭ يۇقىرىقىدەك مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدە
بىرلا ۋاقىتتا مەيدانغا كېلىشىنى تەتقىق قىلىشتۇر. ھەر ئىككى
ئەسەر ئۇيغۇر ئىدىيە مەدەنىيىتىنىڭ سىستېمىلاشقان شەكىلگە
ۋەكىللىك قىلىدۇ. چۈنكى، مەيلى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ
«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بىزگە ئۇچرايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ
تەبىئەت، جەمئىيەت ھەققىدىكى پارچە - پارچە بىلىشلىرى
بولسۇن، مەيلى بىز مەڭگۈ نامىنى بىلىشكە مۇيەسسەر بولالماي-
دىغان پەلسەپىۋىلىككە باي ئەسەرلەر، ئېپوسلار بولسۇن، مەيلى
«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئىدىيە سىستېمىسى بولسۇن، شۇ نەرسە
ئېنىقكى، ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى زىيالىي قاتلىمى

ئۇيغۇر ئىدىيە مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى سىس-
تېمىلاشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئاڭلىق تونۇپ يەتكەن. بۇ
ھەم ئۆز نۆۋىتىدە گۈللەنگەن خانلىقنىڭ رېئال تەلىپى ئىدى.
قاراخانىيلار خانلىقى زىيالىيلىرىنىڭ سىستېما يارىتىش قىزغىن-
لىقى ۋە بۇ ھەقتە ئېلىپ بارغان ئەھمىيەتلىك ئىزدىنىشلىرى
«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبا-
رەت ئۇيغۇر ئىدىيە مەدەنىيىتى تارىخىدىكى بۇ ئىككى گىگانت
ئەسەرنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيەت ھاياتى سىستېمىلىشىش ۋە قې-
لىپلىشىش دەۋرىگە قەدەم قويغان قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە
بارلىققا كېلىشى، بىزدە ھېچقانداق ھەيرانلىق قوزغىمايدۇ. بەلكى
بۇ ئىككى ئالىمنىڭ ئۇيغۇر ئىدىيە مەدەنىيىتىنى بىر تەرەپ قى-
لىش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ، خالاس. مەھمۇد قەشقەرى ئۇيغۇر
مەدەنىيىتىنى تۈركىي تىللار مەدەنىيىتى سىستېمىسىدا تۇرۇپ
كۆزەتكەن ۋە يورۇتۇپ بەرگەن بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ
قاراخانىيلار ئۇيغۇر مەدەنىيىتى رېئاللىقىنى ئىدېئاللىشىش دەرى-
جىسىگە كۆتۈرگەن.

شۇنىڭدەك، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ يۈسۈپ خاس ھا-
جىپقا قالدۇرغان نىسپىي مۇكەممەل ئوبرازى ئۇنىڭدا نوقۇل ئې-
تىكىلىك ئىزدىنىش دائىرىسىدىن ھالقىپ، نەزەرىنى سىياسىي
جەھەتتە مۇكەممەللىشىشى، ئىقتىسادىي جەھەتتە گۈللىنىشى،
ھەربىي كۈچى كۈچلۈك بولۇشى ۋە ئاۋامنىڭ مەنىۋى ھاياتى
ساغلام بولۇشى ئالدىنقى شەرت قىلىنغان ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى
ۋە ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى ھەققىدە ئىزدە-
نىش ئويىنى قوزغىغان. يۇقىرىقىلاردىن شۇنداق لوگىكىلىق
خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەرگىزمۇ
ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدا تاسادىپىي بارلىققا كەلگەن پەيلاسوپ
ئەمەس. چۈنكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدىن غەرب -
شەرق ئىدىيە ئالىمىش ھەرىكىتىنىڭ شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلە-

رىـنـى كۆرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، تېخىمۇ مۇھىمى ، ئۇيغۇرلار-
نىڭ نەچچە مىڭ يىللىق هايات تەجرىبىلىرى ، ئويلىنىشلىرى ۋە
ئۇلارنىڭ پەلسەپۋىلىشىش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئىپادىسىنى
كۆرۈۋالالايمىز . ھەتتا ، يۈسۈپ خاس ھاجىپتا قەدىمكى گرېك
مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى خېلى چوڭقۇر بولسىمۇ ، بۇ قەدىمكى
گرېك مەدەنىيىتىنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق
ئاددىي ھالدىكى « ئۇيغۇرچىلىشىشى » بولماستىن ، بەلكى ئۇيغۇر
ئىدىيە مەدەنىيىتىنىڭ ئىنسانىيەت ئىدىيە ئالماشتۇرۇش ھەرىكىتى
داۋامىدا تېخىمۇ مۇكەممەللىشىشى ۋە سىستېمىلىشىش جەريانى-
دۇر . شۇڭلاشقا ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ئارىستوتىلىزمنى ئوت-
تۇرا ئەسىر غەرب پەلسەپە ئىدىيىسى بىلەن ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك
بىـرلـەشتۈرۈپ ، ئۆزىگە خاس پەلسەپۋى سىستېما ياراتقان تو-
مـاس ئاكـۇيىناسقا ئوخشىتىش مۇمكىن . ئالدىنقى قىسىملاردا ئېي-
تـىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، مەدەنىيەتتە تەرەققىي قىلغان قەدىمىي
مىللەتلەرنىڭ گرېك ئىدىيە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمى-
غانلىرى ئىنتايىن ئاز . بىز گرېك مەدەنىيىتىنىڭ دۇنيا ئىدىيە
مەدەنىيىتىگە جۇملىدىن پەلسەپە ئىدىيىلىرىگە كۆرسەتكەن مە-
دەنـىيەتلىك تەسىرىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، بۇ
غول ئىدىيە مەدەنىيىتىنىڭ ھەرقايسى ئەل خەلقلىرى ۋە مىللەت-
لەرنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە يۈكسىلىشىدىكى
ئوخشاش بولمىغان ئىپادىلىرىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلالمايمىز .
شۇنداق ئېيتىش تامامەن مۇمكىنكى ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر پەل-
سەپە تارىخىدا سىستېما قۇرغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ، يۈ-
سۈپ خاس ھاجىپ غەرب ۋە شەرقنىڭ ئىدىيە ئالماشتۇرۇش
ھـەرىـكىتى داۋامىدا غەرب ، شەرق ۋە ئۇيغۇر ئىدىيە مەدەنىيىتى-
نىڭ چوڭ بىرلىشىش ۋە سىستېمىلىشىشىدىن ئىبارەت مۇرەككەپ
جەريانىنى تاماملىغان ئەڭ ئۇلۇغ ئۇيغۇر پەيلاسوپىدۇر .
شـۇنىسى ، تاكى قاراخانىيىدىن تارتىپ ئەڭ ئادەتتىكى

ئاۋامغىچە ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى
ئىدېئال مۇناسىۋەتنى « ئوتوپىيە » لىك دۆلەت چۈشەنچىسىدە
شەرھلەشنى نىشان قىلغان « قۇتادغۇبىلىك » تىن ئىبارەت بۇ
كاتتا ئەسەرنىڭ قاراخانىيلار خانلىقىدىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنىڭ
مەنىۋى مەدەنىيەت تۇرمۇشىدا ھېچقانداق ئالاھىدە تەسىر قوزغى-
مايلا ، ئۇن - تىنسىز يوقاپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى .
ئەپلاتوننىڭ « ئوتوپىيە » دېگەن كىتابى ئەينى دەۋردىكى گرېك
ۋە ئۇلارنىڭ شەھەر دۆلىتى ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىغا چوڭقۇر
تەسىر كۆرسەتكەن . « قۇتادغۇبىلىك » نىڭ كىرىش سۆزىدە
ئېيتىلغاندەك ،« قۇتاغۇبىلىك » گەرچە قوشنا ئەللەرنىڭ پادىشاھ
ئوردىلىرىدا قىممەتلىك گۆھەر سۈپىتىدە ئەتىۋارلانغان بولسىمۇ ،
زىيالىيلار ۋە ئاۋام خەلق ئارىسىدا قانداق تەسىر قوزغىغانلىقى
بىزگە يەنىلا قاراڭغۇدۇر . ئەلۋەتتە ، خۇددى يۈسۈپ خاس ھا-
جىپقا ئايان بولغىنىدەك ، « ئىدېئال دۆلەت » شەكلىدىكى مۇ-
كەممەل دۆلەت تۈزۈلمىسى يۇقىرى قاتلام بىلەن تۆۋەن قاتلام
ئوتـتۇرىسىدىكى ئىدىيە ۋە ھەرىكەت بىردەكلىكىنى تەلەپ
قىلاتتى . شۇڭا ، « قۇتاغۇبىلىك » نىڭ شاھلارنىڭ ئالتۇن ھەل
بېرىلگەن كىتاب جاھازلىرىغا تىزىپ قويۇلغىنىدىن ۋە ناھايىتى
ئاز ساندىكى زىيالىيلار تەرىپىدىن مۇئەييەنلەشتۈرۈلگىنىدىن
كۆرە ، ئاۋامنىڭ كۆلىمىدىن ئورۇن ئالغىنى كېيىنكى دەۋرلەردە
تېخىمۇ مۇكەممەل ئۇيغۇر جەمئىيەت ۋە دۆلەت قۇرۇلمىسىنىڭ
بارلىققا كېلىشىنى ئىدىيە ئاساسى بىلەن تەمىنلەيتتى . شۇنداقلا ،
ئۆز نۆۋىتىدە شۇنداق قىياس قىلىشقا تامامەن بولاتتىكى ، بىز
« قۇتادغۇبىلىك » تىن ئىلھام ئېلىنىپ يېزىلغان ياكى ئۆزىگە
خـاس پەلسەپە ئىزدىنىشىدىن بارلىققا كەلگەن تېخىمۇ مۇكەممەل
ۋە تـېخىمۇ كۆپ پەلسەپە كىتابلىرىنى كۆرگەن بولاتتۇق . ئەپ-
سۇسكى ، تۈرلۈك تارىخىي ، رېئال سەۋەبلەر تۈپەيلى ، « قۇتاد-
غۇبىلىك » باشتىن - ئاخىر ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئىدىيە مەدە-

نىيىتى تارىخىدا يېگانە ئەسەر بولۇپ قېلىۋەردى .

« قۇتادغۇبىلىك » نىڭ شېئىرىي شەكىلدە يېزىلىشى بىزنى يەنە يېڭى ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلىدۇ . خاقانىيە تىلىدا ۋە ئارۇز ۋەزنىنىڭ مەسنىۋى شەكلىدە يېزىلغان بۇ كاتتا ئەسەر ئەلۋەتتە شېئىرىي كامالەت جەھەتتىمۇ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى مەڭگۇ نامايان قىلالايدۇ . پەلسەپىۋى ئىدىيىنىڭ شېئىرىي شەكىلدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى شەرق ئىدىيە تارىخى ۋە ئەدەبىيات ئەنئەنىسى ئۈچۈن ئانچە غەيرى ئىش ئەمەس . ئۆمەر ھەييامنىڭ رۇبائىيلىرىمۇ شېئىر بىلەن پەلسەپىنىڭ يۈكسەك بىرلىشىشىدۇر . ۋەھالەنكى ، پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ شېئىرىي شەكىل ئارقىلىق يەتكۈزۈلۈشى كۆپىنچە ھاللاردا كۆڭۈلدىكىدەك ئۈنۈم ئېلىپ كېلىۋەرمەيدۇ . چۈنكى غەرب پەلسەپە تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق ، سوقراتتىن باشلانغان قەدىمكى غەرب پەلسەپىسى ئۆز تارىخىدا پەلسەپە ئەسەرلىرىنىڭ نەسرىي شەكىلدە يېزىلىشىدەك ئورتاق ئەنئەنىسىنى كۆرۈپ كەلدى . (مەن بۇ يەردە غەرب پەلسەپە ئەسەرلىرى نەسرىي شەكىلدە يېزىلغانلىقى ئۈچۈن شەرقنىڭ شېئىرىي شەكىلدە يېزىلغان پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ ، دېمەكچى ئەمەس . چۈنكى ھەر ئىككى خىل ئۇسلۇبنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بار .) تېخى ھېچكىم پەلسەپە ئەسەرلىرىنىڭ ئەڭ ئىدېئال شەكلىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ھەققىدە بىر نەرسە دېگىنى يوق . ئەپلاتوننىڭ « ئەپلاتون پاراڭلىرى »دېگەن پەلسەپىۋى ئەسىرىدىكى دىئالوگ شەكلىدىكى پەلسەپە يېزىقچىلىقى ئۆز نۆۋىتىدە نەسرىي شەكىلدىكى پەلسەپە يېزىقچىلىقىدىنمۇ كۆپ ئەقلىي سەرپىيات ۋە ماھارەت تەلەپ قىلاتتى . يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » تىمۇ ئاساسلىق تۆت سىمۋوللۇق ئوبرازلارنىڭ ــــ ئايتولدى ، كۈنتۇلدى ، ئودغۇرمىش ۋە ئۆگدۈلمىش ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان دىئالوگ ئەسەرنىڭ يېزىقچىلىق جەھەتتىكى

مۇرەككەپلىكىنى ۋە پەلسەپىۋى بالاغىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ . بىزنىڭ مەقسىتىمىز شېئىرىي شەكىلنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىنى يەتكۈزەلەش مۇمكىنچىلىكىنى قىسقىچە مۇلاھىزە قىلىشتۇر .

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرلىرى شېئىرىي شەكىلنى ئۆز ئىدىيىسىنى يەتكۈزۈشتىكى ۋاستە قىلغان . ۋەھالەنكى ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن بىزگە مەلۇمكى ، گەرچە ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆز دەۋرىگە يارىشا مەلۇم ئىلغار قاراشلارنى ۋە پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ ، لېكىن شېئىرنىڭ ئۆزىگە خاس شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىدىن بارلىققا كېلىشىدىمۇ خىلمۇخىل توسقۇنلۇقلار بۇ ئىدىيىلەرنى تارقاق ھالەتتە ئىپادىلىنىشتەك تەقدىرگە دۇچار قىلغان . ھەتتا ، نۇرغۇن شائىرلار مەزمۇن ۋە شەكىل تەكرارلىقىدىن ئىبارەت « تىل ئويۇنى » ۋە « ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر دۆۋىسى » گە كىرىپ قالغان . پەلسەپە بىلەن ئەدەبىيات جۈملىدىن شېئىرىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئېنىق پاسىلىنىڭ بولماسلىقى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر پەلسەپىسىنىڭ نەزەرىيىۋى كامالىتىگە توسقۇنلۇق قىلغان . غەرب پەلسەپە تارىخىغا قارايدىغان بولساق ، ئەدەبىيات بىلەن پەلسەپىنىڭ كەسكىن ئايرىملىقىنى كۆرۈۋالالايمىز . بۇ ھەرگىزمۇ پەلسەپە يېزىقچىلىقىدا ئابستراكت نەزەرىيىنىڭلا ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىدەك قاتمال يېزىقچىلىق ئۇسلۇبىنى ئالدىنقى شەرت قىلمايدۇ . ئەپلاتوننىڭ ئەسەرلىرى بىزگە باشقا پەلسەپە ئەسەرلىرى بېرەلمەيدىغان ۋە ئۆز دەۋرىدە كەم ئۇچرايدىغان بەدىئىي زوقلىنىشنى ئاتا قىلالايدۇ . لېكىن ، ئەپلاتونغا شۇ نەرسە ئايانكى ، ئۇنىڭ قىلىۋاتقىنى ئەدەبىيات ئەمەس ، بەلكى پەلسەپە ، شۇڭا پەلسەپە ئۆزىگە خاس ئىپادىلىنىش شەكلىگە ئىگە بولۇشى ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈشى كېرەك ، گەرچە بۇ خىل يۈزلىنىش پەلسەپىنىڭ ئەدەبىياتنىڭ

بەزىبىر ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىنى ئۆزىگە قوبۇل قىلىش ۋە ئۆز-
لەشتۈرۈشنى توسۇپ قالالمىسىمۇ . شۇڭا ، پەلسەپىنىڭ مۇستە-
قىل پەن سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنماسلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخا-
نىيلار خانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە نەزەرىيىۋى تەپەك-
كۇردىن ئىبارەت مەسىلىلەرنى كۆزىتىش ۋە ئىلمىي بىر تەرەپ
قىلىشنىڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلىنىڭ ئاجىزلىشىشىدىن كېلىپ چىق-
قان « ئىدىيە چۈشكۈنلۈكى » نى بارلىققا كەلتۈرۈشتىكى ئا-
مىللاردىن بىرى بولۇپ قالغان .

قاراخانىيلار خانلىقىدىن كېيىنكى دەۋرلەردە بىز كلاس-
سىك شائىرلىرىمىزنىڭ شېئىرلىرىدىن ھەقىقىي ئۇيغۇر رېئاللى-
قىنى كۆرەلمەيمىز . چۈنكى بۇ شېئىرىي ئەسەرلەر ئومۇمىي شەرق
ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىدە رېئاللىقتىن ھالقىغان
تېمىلارنى زىيادە ئەدەبىي شەكىل يارىتىش قىزغىنلىقىدا ئىپادى-
لەشكە بېرىلىپ كەتكەن . شۇنچە كۆپ ئۇرۇش ، بالايىئاپەت ۋە
ئاچارچىلىق رېئاللىقنى قاپلاپ تۇرسىمۇ ، شائىرلار يەنىلا نەزە-
رىنى « پىل چىشى مۇنارى » شەكلىدىكى ئارزۇ ـ غايىلىرىنى
ئەكس ئەتتۈرۈشكە قاراتقان . دەل مۇشۇ قاراڭغۇ دەۋرلەر ئۇي-
غۇرلاردىن رېئاللىقنىڭ ھالىتى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇتلۇق
مەسىلىسىگە يېقىندىن يانداشقان پەلسەپە ئەسەرلىرىنىڭ ئارقا ـ
ئارقىدىن مەيدانغا چىقىشىنى تەلەپ قىلاتتى . ئەلۋەتتە ، بۇ يەردە
بىز « قۇتادغۇبىلىك » تىن ئىبارەت ئۆز دەۋرىنىڭ رېئال ئىنكاسى
بولغان ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي
جەھەتتە مۇقىم بولغان قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ پەلسەپە ئىزدى-
نىشىگە تىنچ ۋە ئاسايىش ماكان بىلەن تەمىنلىگەنلىكىنى نەزەر-
دىن ساقىت قىلىۋەتسەكمۇ ، شۇنىسى ئېنىقكى ، مەيلى قايسى
دەۋر ياكى مەيلى قايسى مىللەتنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا بولسۇن
رېئاللىقنى ھەقىقىي ۋە چىن ئىپادىلەش ئەدەبىياتنىڭ ۋە پەلسە-
پىنىڭ شۇنداقلا ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل ئەقلىي ئىزدىنىشلىرىنىڭ

ئەڭ ئالىي غايىسىدۇر .

ئەلىشىر نەۋائىي ئۆز داستانلىرى ئارقىلىق ئىلگىرى
سۈرگەن دۇنياۋى مەنىدىكى ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسى
ئەلۋەتتە 15 ـ ئەسىردىكى بەزى غەرب پەيلاسوپلىرىنىڭ مۇشۇ
خىلدىكى ئىدىيىسى بىلەن ھۆسن تالىشالايتتى . مەسىلەن ،
ئەلىشىر نەۋائىدىن يۈز يىل كېيىن ياشىغان ئىسپانىيىلىك
پەيلاسوپ ۋىتورىئامۇ ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ئۈستىگە قۇ-
رۇلغان دۇنيا ھاكىمىيەت شەكلىنى (بەزى پەلسەپە تارىخچىلى-
رىنىڭ قارىشىچە ، ۋىتورىئانىڭ بۇ ئىدىيىسى ھازىرقى بىرلەشكەن
دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى غايىلىرىدىن ئىبارەتتۇر)
ئوتتۇرىغا قويغان . لېكىن ، ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى ، ۋىتو-
رىئا ئۆز قارىشىنى مۇنتىزىم ئەقلىي دەلىللەش ۋە لوگىكىلىق ئىس-
پات ھالىتىدە نەسرىي شەكىلدە بايان قىلغان . بۇ خىل بايان
شەكلى ۋىتورىئا ئىدىيىسىنىڭ تارقىلىشى ۋە بەزى مۇتەپەك-
كۇرلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشىغا تۈرتكە بولغان . نەتىجىدە
ۋىتورىئا ھازىرقى زامان سىياسىي پەلسەپىسىنىڭ ئاتىسى بولۇپ
قالغان . ئەگەر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئىدىيىسى شېئىرىي ئوبرازلار
ۋە شېئىرىي شەكىل ئارقىلىق ئەمەس ، بەلكى پەلسەپە يېزىقچى-
لىقىنىڭ ئەڭ ئەقەللىي ئۆلچىمى بولغان ئىلمىي پەلسەپە ئاتالغۇ-
لىرى ، پەلسەپە تىلى ۋە لوگىكىلىق دەلىللەشتىن ئىبارەت تۈپكى
تەپەككۇر جەريانلىرىدىن تەركىب تاپقان بولسا ، نەۋائىنىڭ بۇ
قارىشى تېخىمۇ مۇكەممەل ئىلمىي قىياس ۋە ئەقلىي شەكىل سۈ-
پىتىدە كۆز ئالدىمىزدا قايتىدىن نامايان بولاتتى . بولۇپمۇ ، بۇ
ئىدىيىلەر كەسكىن پەلسەپە ئىدىيىسى سۈپىتىدە ئىپادىلەنگەن
بولسا ، بەلكىم ئەينى دەۋر رېئاللىقىدا ئەجەللىك كەمچىلىك سۈ-
پىتىدىكى سىياسىي ئىدىيە ۋە سىياسىي غايە ۋاكۇئۇملۇقى ئەلى-
شىر نەۋائىنىڭ قەلىمى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن سىياسىي پەل-
سەپە ئىدىيىسى ئارقىلىق تولدۇرۇلغان بولاتتى . يىغىپ ئېيت-

قاندا ، ئىلمىي قىياس ۋە لوگىكىلىق دەلىلدىن ئىبارەت پەلسەپىۋى
تەپەككۇرنىڭ تۈپكى قۇرۇلمىسىنى شېئىرىي شەكىلنىڭ هازىر-
لىيالىشى ناهايىتى قىيىن . دەل شۇ سەۋەبلىك ، ھەقىقىي مەنى-
دىكى پەلسەپە ۋە ئەقلىي تەپەككۇر مۇكەممەللىكى قاراخانىيلار
خانلىقىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشىگە ئەگىشىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ
ئەقلىي تۇرمۇشىدىن خېلى مەزگىللەرگىچە يوقالدى . ئۇيغۇر
پەلسەپە تارىخى خەلق بىلەن پەلسەپە ياكى ئاۋام بىلەن ئىدىيە
ئوتتۇرىسىدىكى ئادەمنى چۆچۈتكۈدەك ھاڭنىڭ پەيدا بولۇش
دەۋرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزدى .

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىدىيە ۋە پەلسەپە جەھەتتىكى
مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىزنى يەنىلا قاراخانىيلارنىڭكىدەك رازى
قىلالمايدۇ . بىز سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە پۈتكۈل شەرق ئىسلام
دۇنياسىدىكى « سوپىزم ھەرىكىتى »نى كۆرىمىز . سوپىزم پەل-
سەپىسىنىڭ قەدىمكى گرېك پەلسەپىسى بىلەن مۇناسىۋىتى تو-
لىمۇ ئۆزگىچە ، چۈنكى ، شەرقتە سوپىزم پەلسەپىسى دەل
گرېك پەلسەپىسىنىڭ شەرق ئىسلام دۇنياسىغا بولغان تەسىرى
ئاجىزلاشقان ۋاقىتتىن باشلانغان . مۇنداقچە ئېيتقاندا سوپىزم
پەلسەپىسى شەرق ئىدېئولوگىيىسىنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەققىيا-
تىنىڭ مەھسۇلى . ۋەھالەنكى ، سوپىزم پەلسەپىسىدە تۈپ قارى-
مۇقارشىلىق بولغان تەن بىلەن روھنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ يىلتى-
زىنى يەنىلا ئەپلاتوننىڭ پەلسەپىسىدىن ئىزدەش مۇمكىن .
ئەپلاتوننىڭ قارىشىچە ، روھ « ئىدېيە » ئەمەس ، بەلكى ئەقىل
بىلەن سەزگۈنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئادەمنىڭ
ھەقىقىي مەۋجۇتلۇقىدۇر ، روھ ئۆلمەستۇر . بۇ دۇنيادا روھ تەنگە
بەنت قىلىنغان (روھ تەننىڭ ئەسىرى) . ئادەم ئۆلگەندىن كې-
يىن ، روھ ئۆزىنىڭ ماكانىغا ــــ « ئىدېيە » لەر دۇنياسىغا قاي-
تىدۇ . شۇڭلاشقا ، پەيلاسوپلار ئۆلۈشنى ئارزۇ قىلىدۇ . چۈنكى ،
ھەقىقىي بىلىم (خۇشاللىق) تەندىكى ھېسسىياتلار تەرىپىدىن

توسقۇنلۇققا ئۇچرىغاچقا ۋە كۆمۈلۈپ قالغاچقا ، پەقەت ئادەم
ئۆلگەندىلا روھ ئازاد بولۇپ ئۇنىڭغا ئېرىشىدۇ . بىز شەرق سو-
پىزم ھەرىكىتىدە ئەپلاتوننىڭ بۇ ئىدىيىسىنىڭ ئاز ــ تولا ئۆز-
گەرگەن ۋە باشقا يۆنىلىشكە قاراپ تەرەققىي قىلغان شەكلىنى
بايقايمىز . ئەلىشىر نەۋائى تەسۋىرلىگەن سۇمۇرغلارنىڭ قۇياشقا
سەپەر قىلىشى ۋە ئاخىر كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىشى تىپىك سو-
پىستىك ئىدىيىنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىلىشى بولۇپ ، ئىنسان بىلەن
خۇدانىڭ مىستىتىكىلىق بىرلىشىشىنىڭ سىمۋولىدۇر . بۇ خىل
بىرلىشىش سوپىستلارنىڭ نەزەرىدە بىر قاتار باسقۇچلارنى بې-
سىپ ئۆتۈشى كېرەك ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، سوپىستلارچە
قاراش بويىچە ئېيتقاندا ، روھ تەندىن ئۈستۈن تۇرىدۇ ، تەن
روھنىڭ قەپىزى . بۇ خىل قاراش تەبىئىي يوسۇندا ئىنتايىن
قاتتىق پەرھىزلەرنى بارلىققا كەلتۈرەتتى . روھ بىلەن تەننىڭ
بىر - بىرىدىن ياتلىشىشى سوپىزم مەسلىكى كەڭرى تارقالغان
ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشى بىلەن ماد-
دىي تۇرمۇشىنىڭ خەتەرلىك ئايرىلىپ كېتىشىدەك ئاقىۋەتنى
كەلتۈرۈپ چىقاردى . دېمەك ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۆز مەۋجۇت-
لۇقىنى ئاران - ئاران ساقلاپ كېلىۋاتقان ئاۋامنىڭ تۇرمۇشى
چاك ــ چېكىدىن بۆسۈلۈپ كەتتى . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئۇيغۇر
جەمئىيىتى بىر پۈتۈنلۈكىدىن ۋە ئەقلىي ئاساسىدىن پۈتۈنلەي
ئايرىلىپ ، باش ــ ئاخىرى چىقماس قالايمىقانچىلىققا پاتتى . ھا-
ياتلىقتىكى پۈتكۈل گۈزەل ئارزۇلار قىممىتىنى يوقاتتى .

قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە پەلسەپە بىلەن قاراخانىيلار
پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئەقلىي ئارىلىق ساقلانغانىدى .
بۇنى بىز « قۇتادغۇبىلىك » دېگەن ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھ-
مىيىتىدىنمۇ كۆرۈۋالالايمىز . چۈنكى ، « قۇتادغۇبىلىك » ھەم
ئۆزىنىڭ رېئال ئەھمىيىتى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇ-
شىغا زىچ باغلانغان بولسا ، ئۆزىنىڭ ئوتوپىيىلىك قىممىتىگە ئىگە

بولۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدىن ھالقىغان. بۇ ھالەت، يۈسۈپ خاس ھاجىپقا نىسبەتەن ئېلىپ ئېيتقاندا، پەلسەپە ياكى ئىدىيە مەدەنىيىتى بىلەن ئاۋام ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئەقلىي مۇۋازىنەتنىڭ ۋە ئارىلىقنىڭ بولۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇتقانىدى. ۋەھالەنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ سوپىزم دەۋرىدە ۋە ھەرىكىتىدە بىز سوپىستىك ئىدىيىلەر بىلەن خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ چەكتىن ھالقىغان بىرلىشىشىنى كۆرىمىز. قاراخانىيلار خانلىقىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن « ئىدىيە ۋاكۇئۇملۇق » نى سوپىزم ئىدىيىسى ئىنتايىن تېز سۈرئەتتە ۋە كەڭ كۆلەمدە تولدۇردى دېيىشكە بولىدۇ.

سوپىزم پەلسەپىسىنىڭ سىرلىق مىستىتزملىق قاراشلىرى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەقلىي قۇرۇلمىسىغا ئاپەت خاراكتېرلىك بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ كەلدى. مەنىۋى تۇرمۇشى كۈچلۈك ئەقلىي ئاساسقا قۇرۇلغان قاراخانىيلار دەۋرىگە سېلىشتۇرغاندا، سوپىزم دەۋرىنى ئۇيغۇر تارىخىدىكى جۈملىدىن ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىكى ئەڭ قاراڭغۇ دەۋر دېيىشكە بولىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئاساسەن ئەھمىيەتلىك پەلسەپە تەتقىقاتى ياكى باشقا پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنى قوبۇل قىلىشتەك مەدەنىيەت ھەرىكىتى كۆرۈلمىدى. ھەقىقىي مەنىدىكى پەلسەپە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا پۈتۈنلەي ئۇنتۇلدى. دەل مۇشۇ ئارىلىقتا غەرب پەلسەپىسى جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىۋاتاتتى. 16 ـ ئەسىردە غەربتە دېكارتتىن باشلانغان راسىئونالىزملىق (ئەقلىچىلىك) پەلسەپە ئېقىمى ۋە 18 ـ ئەسىردىكى بۈيۈك نېمىس پەيلاسوپى كانت قاتارلىقلار ياۋروپا ئىدىيە ھەرىكىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، جەمئىيەت ئەزالىرىغا قارىتا پەلسەپىۋى ۋە ئىدىيىۋى ئاقارتىش ئېلىپ بېرىۋاتقان دەۋرلەردە دۇنيانىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلەي دەپ قالغان يىراق تەكلىماكان بويلىرىدا تەركىدۇنياچىلىق، ئىشانچىلىق ئەۋج ئې-

لىپ، پۈتكۈل تەكلىماكان دىيارىنى ئۇيغۇر ئىدىيە تارىخىدىكى جاھالەتچىلىك قاپلىغانىدى.

ھەتتا 20 ـ ئەسىر ئاخىرلىشىپ، 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغان پەيتتىمۇ، غەرب پەلسەپىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا يەنىلا ناتونۇش بولۇشى، غەرب ئىدىيە مەدەنىيىتىنىڭ تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرۇلماسلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنسانىيەت ئەقىل ـ پاراسىتىنى چۈشىنىشتىن خېلىلا يىراق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇرلاردا نۆۋەتتىكى نەزەرىيىۋى تەپەككۇرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئاجىزلىقى مانا مۇشۇ خىل ئىدىيە بېكىنمىچىلىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى بارماقتا سانىغۇدەكلا غەرب پەيلاسوپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمىسىنى تېخى يېقىندىلا كۆردى. قارىغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مىڭ يىللار ئىلگىرىلا تونۇشقان ۋە يۈكسەلدۈرگەن ئەپلاتون ۋە ئارىستوتىللارنىڭ ئىدىيىسى بىلەن يەنە نۇرغۇن يىللاردىن كېيىن تونۇشىدىغان ئوخشايدۇ. تارىخ شۇنى ئىسپاتلىغانكى، دۇنيادا ئىدىيىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرمىغان ۋە ئۆزىنىڭ مىللىي پەلسەپىسى بولمىغان ھەم ئۇنى بارلىققا كەلتۈرەلمەيدىغان مىللەت مەڭگۈ « بىچارىدۇر ».

غەرب مائارىپىدىن ئويلىغانلىرىم

ھەقىقىي بايقاش سەپىرى يېڭى زېمىننى ئىزدەش ئەمەس ، بەلكى يېڭى كۆزدە كۆرۈشنى ئۆگىنىشتۇر .

ــ مارسېل پىروست

مەدەنىيەت ئىدىيە ھەرىكىتى دەپ قارالغىنىدا ، مائارىپ بۇ
ھەرىكەتنى بارلىققا كەلتۈرگۈچى ئەڭ ئاساسلىق ئامىلدۇر . قە-
دىمكى مائارىپ ئەنئەنىسىدىكى ئىدىيە ۋە ھاياتلىق ماھارەتلىرى-
نىڭ چەكلىك دائىرىدە يەتكۈزۈلۈشى ئۆزىدىكى ئەنئەنىۋى قىم-
مەتنى ساقلىغاندىن سىرت ، دۇنياۋى دىئالوگ شەكلىگە قاراپ
تەرەققىي قىلماقتا . مەدەنىيەتلەر مائارىپتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى
« دىئالوگ » شەكلى ئارقىلىق ئۇچرىشىۋاتىدۇ ، بېيىۋاتىدۇ ھەم
ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىۋاتىدۇ . ئوقۇتقۇچى بىلەن ئوقۇغۇچى
ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگ ئۈستىگە قۇرۇلغان ئىلىم مۇناسىۋىتى
ھېلىھەم مائارىپنىڭ مىللىيلىكى ۋە ئەنئەنىۋى مائارىپ قۇرۇلمى-
سىنى ساقلاشنى تەلەپ قىلسا ، بىلىمنىڭ ئۇنىۋېرساللىقى ۋە دۇن-
ياۋىلىقى مائارىپنى مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۆۋرۈككە
ئايلاندۇرماقتا . مائارىپ بىلىمگە يېتەكلەيدىغان جەرياندۇر . ئۇ-
نىڭ ئېتىكىلىق ئەھمىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، مائارىپ ئىن-
سانلارنى ياخشىلىققا يېتەكلەيدىغان جەرياندۇر . پەقەت مائارىپلا
ئىنساننىڭ ئەقلىگە ئىگە ئىكەنلىكىدەك ماھىيەتلىك ئالاھىدىلى-
كىنى مۇكەممەللەشتۈرىدىغان جەرياندۇر . چۈنكى ، ئىنسانلار-
نىڭ مەدەنىيلىشىش دەۋرىگە قەدەم قويۇشى مائارىپنىڭ تۆھپى-
سىدىن ۋە خاسىيىتىدىن ئايرىلالمايدۇ . بۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيت-
قاندا ، مائارىپ مەڭگۈ ئىنسان ئەقلى بىلەن دۇنيا ئوتتۇرىسىدىكى

تۈگىمەس دىئالوگ ئۈستىگە قۇرۇلغان .
ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، قەدىمكى گرېك پەيلاسوپى
سوقرات ئىلىمگە ئېرىشىشنىڭ يولى دىئالوگ شەكلى ئارقىلىق
ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىغا شەكسىز ئىشەنگەنىكەن .
چۈنكى ، بۇ ئاقساقال قىشمۇياز يالىڭاياغ يۈرۈپ ، ئافىنا كوچىلى-
رىدا ئۇچرىغان ئادەملەردىن ناھايىتى « غەلىتە » سوئاللارنى
سورايدىكەن :
ـــ سېنىڭچە ئادەمنىڭ بەختى قانداق قولغا كېلىدۇ ؟
ـــ بىلمەيمەن .
ھاياتنىڭ ماددىي زۆرۈرىيەتلىرى يەتكۈچە ھاردۇرغان ۋە
بەزدۈرگەن سوئال سورالغۇچىنىڭ بۇنداق « ساراڭلارچە ۋە
ئەخمەقلەرچە » سورالغان سوئاللارنى ئويلىغۇدەك چولى يوق
ئىدى . ۋەھالەنكى ، سوئال سورالغۇچى شۇنى بىلمەيتتىكى ،
« غەلىتە بوۋاي » دەپ ئاتالغان سوقراتنىڭ سوئاللىرى ئۇنى
ئۆزى ئادەتلىنىپ كەتكەن تۇرمۇش ھەققىدە تۇيۇقسىز ئويلاپ
بېقىشقا ۋە ئۆزىنىڭ قىممىتىنى دەڭسەشكە ئۈندەيتتى . ئەپسۇس-
لىنارلىقى ، سوئال سورالغۇچى ھاياتنىڭ ئاددىي ۋە تەكرار پائا-
لىيەتلىرى داۋامىدا بەختنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئويلاشتىن مەھ-
رۇم قالغانىدى . ئەگەر ئۇ بەخت توغرىسىدا ئويلىغان بولسا ياكى
سوقراتنىڭ سوئالىنىڭ ۋەزنىگە قىزىقىپ قالسا ، بۇ يەردە شەك-
سىزكى ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك دىئالوگ باشلىناتتى . سوقراتنىڭ
دىئالوگى قەدىمىي ئەھمىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئادەمنىڭ
« ئويغىنىشى » ياكى بىلىمنىڭ ئاقارتىش جەريانىدۇر .
سوقرات تاكى دېموكراتىيىنى ياقلايدىغان ئافىنالىقلار
ئۇنى « ياشلارنى زەھەرلىدى » دېگەن بەتنام بىلەن زەھەر ئى-
چىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا بۇيرىغۇچە ئىلىمگە ئېرىشىشنىڭ
دىئالوگ شەكلىدىكى ئۇسۇلىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن .
« ئەپلاتون پاراڭلىرى » دىن بىزگە مەلۇمكى ، سوقرات يۇمۇ-

رىستىك تۇيغۇغا باي ئادەم. لېكىن، يۇمۇرىستىك دىئالوگلارنىڭ
ئاستىغا يوشۇرۇنغان كەسكىن ھەقىقەت كۆزگە تاشلىنىپ تۇ-
رىدۇ. بولۇپمۇ، سوقرات: «مەن ھېچنېمىنى بىلمەيمەن» دې-
گەن سۆزنى تەكرار ـ تەكرار ئېيتقان چاغدا، يۇمۇرىستىك
تۇيغۇ بىزدە ئاددىي ھالدىكى كۈلكىنىلا قوزغىمىسا كېرەك.
چۈنكى، سوقراتنىڭ قارىشىچە، چەكسىز ۋە سىرلىق دۇنيانىڭ
ئالدىدا ئادەمنىڭ بىلىدىغانلىرى ھەقىقەتەن تىلغا ئالغۇسىز دە-
رىجىدە ئاز ۋە تېيىز. ئەگەر سوقراتنىڭ بۇ قارىشىنى ئېتىراپ
قىلساق، ئۆزىمىزنىڭ «ھېچنېمە بىلمەيدىغانلىقىمىزنى» تەن
ئېلىشىمىز كېرەك. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، سوقراتنى ئەينى
دەۋردىكى گرېكلەرگە سېلىشتۇرغاندا ئەڭ ئەقىللىق ئادەم دېيىش
مۇمكىن، چۈنكى، ئۇ ئادەمنىڭ ھېچنېمە بىلمەيدىغانلىقىنى ئەڭ
بىلگۈچىدۇر.

سوقرات سوتتىكى ئەڭ ئاخىرقى سۆزلىرىدە ئۆزىنى
جازاغا ھۆكۈم قىلغانلارنى بۇ ئادالەتسىز ھۆكۈمى سەۋەبلىك ھا-
مان بىر كۈنى جازاغا ئۇچرايدىغانلىقى ھەققىدە ئاگاھلاندۇرىدۇ.
ئارقىدىنلا، دوستلىرىغا يۈزلىنىپ، يۈز بەرگەن ئىشلارنىڭ
ھەممىسىنىڭ جىنايەت ئەمەسلىكىنى ۋە ئۆلۈمدىن قورقماسلىق
كېرەكلىكىنى ئېيتىدۇ. ھەتتا، ئۆلۈشكە بىر نەچچە سائەت قال-
غاندىمۇ، سوقرات دوستلىرى ۋە ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن مەڭگۈ-
لۈك ھاياتلىق مەسىلىلىرى ھەققىدە سۆزلىشىدۇ.

سوقراتنى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ بۈيۈك ئۇستاز
دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى سوپىستلارغا[1] ئوخ-
شاش ھەقلىق دەرس ئۆتمىگەن. بەلكى، جەمئىيەتنىڭ پۈتكۈل

① سوپىستلار(Sophists) ئەينى ۋاقىتتىكى گرېتسىيىدىكى سەيياھ ئوقۇتقۇ-
چىلار بولۇپ، كىشىلەرگە مۇنازىرە ماھارىتىنى ئۆگىتەتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە،
دۇنيادا ئۇنىۋېرسال ھەقىقەت مەۋجۇت ئەمەس، ھەقىقەت ۋە قانۇنىيەت پەقەت
نىسپىيدۇر. ئۇلارنىڭ بۇ قاراشلىرى سوقراتنىڭ قاتتىق رەددىيىسىگە ئۇچرىغان.

قاتلاملىرىدىكى كىشىلەر بىلەن ھاياتلىقتىكى ئەڭ تۈپكى مەسى-
لىلەر ھەققىدە سۆھبەتلەشكەن. سوقراتنىڭ دىئالوگ بىلەن
مەسخىرە قىلىشتىن ئىبارەت ئاساسلىق مېتودى ئۇنى ھاياتنى
ئەقلىي يول ئارقىلىق چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان.
سوقراتنىڭ قارىشىچە، دىئالوگ ئارقىلىق ئەقىل (لوگوس) گە
ئېرىشكىلى بولىدۇ. بۇ دەل دىئالوگقا قاتنىشۋاتقان ئىككى ئەقىل
ئىگىسىنىڭ تەدرىجىي بىلىمگە ئېرىشىش جەريانىدۇر.

سوقراتنىڭ دىئالوگ ئۇسۇلىنى ئىنسانلارنىڭ بىلىمگە
ئېرىشىش تەجرىبىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئۈنۈملۈكى دېيىش
مۇمكىن. بىز ھەم بۇ خىل ئۇسۇلدىن قەدىمكى گرېك مائارىپى-
نىڭ، شۇنداقلا ئىنسانىيەت مائارىپىنىڭ ئاساسلىق يولىنى ۋە
يۈزلىنىشىنى كۆرۈۋالالايمىز. چۈنكى، سوقراتنىڭ ئۆلۈمىدىن
كېيىن، ئەپلاتون قۇرغان ئاكادېمى (Academy، ئىنستىتۇت)
مەكتىپىنىڭ قۇرۇلۇشى بىزگە غەرب مائارىپىنىڭ قانچىلىك قە-
دىمىلىكى ۋە مۇكەممەللىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

سوقراتنىڭ ئۆلۈمىدىن سىياسىي بىلەن شۇغۇللىنىش
ئويىدىن ۋاز كەچكەن ئەپلاتون بۇ مەكتەپنى مىلادىيىدىن ئىل-
گىرىكى 387 ـ يىلى قۇرغان. بۇ مەكتەپ تاكى مىلادىيە 529 ـ
يىلى رىم ئىمپېراتورى جۇستىنىيېن تەرىپىدىن تاقالغىچە ئۆزىنىڭ
غەرب مائارىپى تارىخىدىكى نىشانلىق ئوبرازىنى تىكلىگەن. ئا-
كادېمىيىنىڭ ھېساب، گېئومېتىرىيە ۋە ترىگونومېتىرىيە، ئاستى-
رونومىيە ۋە ئاكوستىكا قاتارلىق دەرسلىكلىرى پۈتكۈل دەرس-
لىكلەرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى. ئەلۋەتتە، بۇ
مەكتەپتە ماتېماتىكا ئالاھىدە ئۆگىتىلەتتى. ئېيتىشلارغا قارى-
غاندا، بۇ ئىنستىتۇتنىڭ دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدىكى دەرەخكە بىر
تاختا ئېسىپ قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا «بۇ پەنلەرنى ياخشى
كۆرمەيدىغانلارنىڭ ئىچىگە كىرىشىگە رۇخسەت يوق» دەپ يې-
زىلغانىكەن. بۇ يەردە ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئۈچۈن ئون يىل

سەرپ قىلىش كېرەك ئىدى.

يۇقىرىقى دەرسلىكلەردىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، قەدىمكى گرېكلەر دۇنيانىڭ تەرتىپسىز ۋە مۇرەككەپ ھالىتىدىن بىر خىل مەڭگۈلۈك تەرتىپنى — تەبىئەتنىڭ مەڭگۈلۈك قانۇنىيىتىنى ئىگىلەشنى مەقسەت قىلغان. ماتېماتىكىنىڭ مەركىزىي ئورۇنغا قويۇلۇشى رېئاللىقتىكى شەيئىلەرنىڭ سانلىق مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتىن تاشقىرى، ئىنساندىكى گۈزەللىك ئىنتىلىشى ۋە ئىنسانىي ھېسسىيات سۈپىتىدىكى شەكىل ئۇستىدىمۇ ئىزدىنىشتۇر. ئىنسان يۈزلىنىدىغان تەبىئەت يەككە - يېگانە ۋە باغلىنىشسىز ھالەتتە مەۋجۇت بولمىغاچقا، بۇ پەنلەر بىر - بىرىگە باغلىنىش ۋە بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش مۇناسىۋىتىنى ھازىرلىغان. قەدىمكى گرېكلەرنىڭ ئىزدىنىش روھى تەبىئىي ھالدا ئۇلارنى ئالەمنىڭ مەڭگۈلۈك تەرتىپى ھەققىدە ئويلىنىشقا ئېلىپ باراتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەخسنىڭ ئۆزىنى يېتىلدۈرۈشىمۇ بۇ خىل ئوقۇتۇشنىڭ مۇھىم تەلىم - تەربىيە مىزانلىرىدىن ئورۇن ئالغانىدى. شۇنىسى ئېنىقكى، ئاكادېمى ئىنستىتۇتىدىن ھەقىقىي مائارىپ ھازىرلاشقا تېگىشلىك پۈتكۈل ئالاھىدىلىكلەرنى بايقىۋالالايمىز. چۈنكى، بۇ مەكتەپ بىلەن ھازىرقى ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ قۇرۇلمىسى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق يوق. بۇ بىزگە مۇنداق بىر ھەقىقەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. مائارىپ ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ ئادەم ۋە تەبىئەت ھەققىدىكى تۈگىمەس دىئالوگىدۇر. بۇ دىئالوگنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكى ئەمدى سوقراتچە مەسخىرە قىلىش ئۇسۇلىدا بارلىققا كەلمەيدۇ. بەلكى، ئۇنىڭ مەقسىتى ئوقۇغۇچىلاردا ئۆزى ئۆگەنگەن ۋە كۆزىتىۋاتقان رېئاللىققا قارىتا تەنقىد قىلىش ئادىتىنى يېتىلدۈرۈش: ئۇلار ئۆگەنگەن بىلىملىرى ئارقىلىق بۇ بىلىملەرنىڭ مەزمۇنىدىن قانۇنىيەت ۋە ئۆلچەمنى تېپىپ چىقىشتۇر.

ئاكادېمى ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇتۇش جەھەتتىكى مۇكەممەللىكى بىزنى ھەقىقەتەن ھەيران قالدۇرىدۇ. چۈنكى، بۇ مەكتەپتە ناھايىتى ياخشى باشقۇرۇلغان بىر چوڭ كۇتۇپخانا بولغان ھەمدە دەرسخانىدا دەرس ئۆتۈش بىلەن مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىشتەك ھەم قەدىمىي ھەم زامانىۋى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى زىچ بىرلەشكەن. ئوقۇغۇچىلاردا خاراكتېر يېتىلدۈرۈش، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىلىم - پەنگە بولغان ئىشتىياقىنى قوزغىتىش، ئوقۇغۇچىلاردا تەبىئەتنى ۋە جەمئىيەتنى ئەقلىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق كۆزىتىشكە ۋە مەسىلىلەرنى شۇ بويىچە بىر تەرەپ قىلىشقا يېتەكلەش بۇ مەكتەپنىڭ تۈپكى ئوقۇتۇش مىزانى قىلىنغاچقا، بۇ مەكتەپ ناھايىتى نۇرغۇن ئۈمىدلىك ياشلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان. بىز ئەلۋەتتە بۇ مەكتەپنىڭ گرېكلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىغا قانچىلىك ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ناھايىتى ئاسانلا قىياس قىلالايمىز. چۈنكى، ئەڭ ياخشى پاكىت شۇكى، سوقراتتىن كېيىن ئەپلاتون بىلەن بىرگە پۈتكۈل غەرب پەلسەپىسىگە ۋە ئىدىيىسىگە مىسلىسىز چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئارىستوتېلمۇ دەل مۇشۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى.

بۇ يەردە شۇنىمۇ قىستۇرۇپ ئۆتۈش كېرەككى، گەرچە ئەپلاتون ئاكادېمى ئىنستىتۇتىنى قۇرغان شۇ يەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ۋە ئۇنىڭ كۆللىنىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان بولسىمۇ، ئۇ ئەزەلدىن بىرەر پارچە دەرسلىك كىتاب يازمىغان. بۇ ئەپلاتوننىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىدىن ئايرىلمىسا كېرەك. ئەپلاتوننىڭ قارىشىچە، مۇرەككەپ ۋە ئۆزگىرىشچان دۇنيانى بىر سىستېمىغا يىغىنچاقلاش ۋە ئادەمنىڭ ئىدىيىسى بىلەن ھەرىكىتىنى كونترول قىلىدىغان «ئىدېئولوگىيە» شەكلىدە ئىپادىلەش ھەم مۇمكىنسىز ھەم ئىلمىي بولمىغان ئۇسۇلدۇر. شۇڭلاشقا، ئەپلاتوننىڭ نەزەرىدە، بىرلىككە كەلگەن ۋە ئالدىن بېكىتىلگەن دەرسلىك كىتاب ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەركىن پىكىر

قىلىشىنى تار دائىرىگە مەھكۇم قىلىپ قويۇشتىن ساقلىنالمايدۇ .
ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ خىل شەكىلدىكى دەرسلىك كىتاب ئوقۇ-
غۇچىلارنى ئەڭ كەڭ ئىمكانىيەتتە ھاياتلىق مەسىلىلىرى بىلەن
ئۇچرىشىشتىن مەھرۇم قىلىپ قويىدۇ . ۋەھالەنكى ، « ئەپلاتون
پاراڭلىرى » دېگەن كىتاب ئوقۇغۇچىلارغا ۋە جەمئىيەتتىكى
ھەقىقەت ئۈستىدە ئىزدىنىشنى خالايدىغان ئوقۇرمەنلەرگە يېڭى
زوق ئاتا قىلغان . « ئەپلاتون پاراڭلىرى » غەرب پەلسەپە تارى-
خىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن چۈشىنىكسىز ۋە « ئۇقۇملار ئو-
يۇنى » غا تولۇپ كەتكەن پەلسەپە ئەسەرلىرىگە قارىغاندا ئا-
دەمگە مەڭگۈ ئوقۇسا زېرىكمەيدىغان سېھرىي كۈچ ئاتا
قىلىدۇ . ئاكادېمى ئىنستىتۇتىنىڭ مائارىپ جەھەتتىكى مۇۋەپپە-
قىيەتلىرى ئۇنىڭ كلاسسىك مائارىپ ئەنئەنىسى ۋە تەجرىبىسى
بولۇش سۈپىتى بىلەن كېيىنكى غەرب مائارىپ ئىدىيىسى ۋە ئە-
مەلىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئىدىيىۋى ئاساس ۋە ئەمەلىي
ئۆرنەك بىلەن تەمىنلىگەنلىكىدە خاراكتېرلىنىدۇ . بۇ نۇقتىنى
ھازىرقى دۇنيادا ئالىي مائارىپتىن بەھرىمەن بولغان ھەرقانداق
ئادەم ناھايىتى ئاسانلا ھېس قىلالايدۇ .

دۇنياغا مەشھۇر خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى « دۇنيادىكى
ھەرقانداق نوپۇزلۇق قاراشتىن گۇمانلىنىشقا ۋە ئۇنىڭغا جەڭ
ئېلان قىلىشقا جۈرئەت قىلىش » دېگەن مائارىپ ئىدىيىسىنىڭ
يېتەكچىلىكىدە ئوقۇغۇچىلارنى ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىشكە رىغبەت-
لەندۈرۈپ كەلمەكتە . مائارىپ ئىدىيىسى مائارىپ ھەرىكىتى ۋە
ئەمەلىيىتى داۋامىدا بارلىققا كېلىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ،
ئۇ مائارىپنىڭ كەلگۈسىدىكى تەرەققىياتى ئۈچۈن ھاياتلىق رو-
لىنى ئوينايدۇ . مائارىپ ئىدىيىسى بولمىغان مائارىپ قارىغۇ مائا-
رىپتۇر . چۈنكى ، شۇنىسى ئېنىقكى ، ئۆزىگە خاس مائارىپ ئى-
دىيىسى بولمىغان دۆلەتنىڭ ، مىللەتنىڭ ۋە ھەتتا مەكتەپنىڭ
ئىلغار مائارىپ ئەنئەنىسى ۋە ئەمەلىيىتىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئە-

مەس . مائارىپ ئىدىيىسى ھەرگىزمۇ بىر مەھەللىك شوئار ـ چا-
قىرىقلارنى كۆرسەتمەيدۇ . بەلكى ئۇ مائارىپقا مۇناسىۋەتلىك بار-
لىق ھەرىكەتنىڭ ئاساسىغا ئايلىنىشى ۋە مائارىپچىلارنىڭ ئەقەل-
لىي ھەرىكەت ئۆلچىمىگە ئايلىنىشى كېرەك . پراگماتىزملىق نۇق-
تىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، بىزگە ئابستراكت مەنىدىكى مائارىپ
ئىدىيىسى كېرەك ئەمەس . بەلكى مائارىپ ھەققىدىكى بارلىق ئى-
دىيىلەر مائارىپنىڭ قەدىمىي پائالىيىتى بولغان ئادەم تەربىيىلەش
نىشانىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆلچىمىنى ئىپادىلىشى كېرەك . مۇنداقچە
ئېيتقاندا ، مائارىپ ئىدىيىسى ھەم كونكرېت ۋە ئىلغار بولۇشى
كېرەك . ئۇنىڭ كونكرېتلىقى ئادەم بىلەن مائارىپنىڭ ۋە ئادەم
بىلەن بىلىمنىڭ ماھىيەتلىك ، رېئال ۋە ھەقىقىي مۇناسىۋەتتە
بولۇشىنى كۆرسەتسە ، ئۇنىڭ ئىلغارلىقى ئۇنىڭدا ئەكس ئەتكەن
بارلىق مەزمۇنىنىڭ ئىنسانىيەت مائارىپ تەجرىبىسىدىكى ئىجابىي
ئامىللارنىڭ ۋە بۈگۈنكى دەۋردىكى مائارىپ ئۇتۇقلىرىنىڭ قوبۇل
قىلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ . شۇنداقلا ، مائارىپ ئىدىيىسىنىڭ مىل-
لىيلىكىنى كۆزدە تۇتقىنىمىزدا شۇ نەرسە ئېنىق بولۇشى كې-
رەككى ، مائارىپ ئىدىيىسى مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى-
دىكى ئومۇمىي يۈزلىنىشكە ۋەكىللىك قىلىشى كېرەك . يۇقىرى-
قىلاردىن شۇنداق خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇكى ، مائارىپ ۋە مائا-
رىپ ئىدىيىسى مىللەتنىڭ ياشاش ئېڭىنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىشى
كېرەك . چۈنكى ، ياشاشتىن ئىبارەت تۈپكى ئىنسان مەۋجۇتلۇقى
ۋە غايىسىنى چىقىش قىلمىغان ھەرقانداق شەكىلدىكى مائارىپ
ئەمەلىيىتى ۋە مائارىپ ئىدىيىسى قىلچە قىممىتى بولمىغان نەر-
سىگە ئايلىنىپ قالىدۇ . بىزگە كېرىكى ئادەمنى ھاڭ ـ تاڭ قال-
دۇرىدىغان مائارىپ نەزەرىيىلىرى ئەمەس ، بەلكى قانداق قىلغاندا
ئادەمنى بىلمەسلىكتىن قۇتۇلدۇرۇپ ئۇنى ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى
يارىتالايدىغان ۋە ئۇنى ئۆزگەرتەلەيدىغان قىلىپ چىقىشتۇر . بۇ
ھەم ھازىرقى زاماندىكى تەرەققىي تاپقان ئەللەرنىڭ مائارىپ ئى-

دىيىسىنىڭ نېگىزى بولۇپ كەلمەكتە .

بېلگىيىنىڭ ئالىي مائارىپىدا ماڭا بىۋاسىتە تەسىر قىلغىنى بىلىم ئېلىشنىڭ كىشىلەرنىڭ ياشاش ئارزۇسىنىڭ ئەڭ مۇهىم قىسمىغا ئايلانغانلىقىدۇر . بېلگىيە هۆكۈمىتىنىڭ مائارىپقا قانچىلىك ئەهمىيەت بېرىۋاتقانلىقى ئۇنىڭ مائارىپ خىراجىتىنىڭ پەۋقۇلئاددە يۇقىرىلىقى ، ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ خەلقئارالىق مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ئۆز تەسىرىنى كۈچەيتىشكە تىرىشىشى ، دۇنيانىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرىدىغان كۇتۇپخانىلار ، تەتقىقات ئىنستىتۇتلىرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە ساپاسىنىڭ يۇقىرىلىقى بارلىق ئىلغار مېدىئا (سىن ۋە ئاۋاز) ۋاستىسى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم ئېلىشىنى قولايلاشتۇرۇشى قاتارلىقلاردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . مائارىپىنىڭ ئەمەلىي پائالىيىتى بولغان دەرس ئۆتۈشكە كەلسەك ، بەزىبىر قالاق ئەنئەنىۋى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى ، دەرسخانىدا ئوقۇتقۇچى سۇبيېكت ، ئوقۇغۇچىلار ئوبيېكت بولۇشتەك ئۇسۇلنىڭ بۇزۇپ تاشلانغانلىقىدۇر . ئەپلاتوندىن قالغان بۇ ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ ئەۋزەللىكى شۇكى ، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىلارنىڭ نەزەرىدە پاسسىپ قوبۇل قىلغۇچى ئەمەس ، بەلكى ئاكتىپ ئىزدەنگۈچىگە ئايلىناتتى ، ئوقۇتقۇچىلار پەقەت ئوقۇغۇچىلارغا ئىلىم ـ پەن قەسرىگە قانداق كىرىشنى دەپ بېرەتتى ، خالاس . بۇ قەسرگە كىرگەندىن كېيىن پۈتكۈل ئىشلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆزىگە قالدۇرۇلاتتى .

غەرب مائارىپ ئىدىيىسىدىكى ئومۇمىي يېتەكچى ئىدىيە ۋە ئەهمىيەتلىك مائارىپ ئەمەلىيىتى شەخسنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئالاهىدە ئېتىبار بىلەن قاراشتۇر ، بۇ يەردە ئابستراكت « كوللېكتىپ » يوق ، پەقەت مائارىپ تەربىيىسىنى ئالغان شەخسلەرلا كېيىن « كوللېكتىپ » ئەهمىيەتكە ئىگە مەدەنىيەتنىڭ ئاكتىپ ئىشتىراكچىسى ۋە ئەزاسىغا ئايلىنالايدۇ . غەرب مائارىپ ئەمەلىيىتى ئالدى بىلەن بىر ئادەمنى قانداق قىلغاندا مائارىپ ئارقىلىق

تەربىيىلىگىلى بولىدۇ دېگەن مەسىلىنى چىقىش قىلغاچقا ، شەخس بىلەن مائارىپ ، شەخس بىلەن بىلىم ئېلىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شەخستە زۆرۈرىيەت مەنىسىنى ئەمەس بەلكى تۇرمۇشتىكى ئەركىن تاللاش شەكلىگە ئايلانغان .

مائارىپتا ئىنسانىيەتنىڭ ئىلگىرى ئىگىلىگەن ۋە توپلىغان بىلىملىرىنى ئۆگىنىش هەرگىزمۇ نوقۇل هالدىكى تەكرارلاشتىن ياكى ئەستە ساقلىتىشتىن دېرەك بەرمەيدۇ ، ياكى ئۇ ئىدىيە تارىخىنىڭ ۋە ئەنئەنىۋى بىلىملەرنىڭ سىستېمىلىق يەتكۈزۈلۈشىمۇ ئەمەس . مۇهىم نۇقتا شۇكى ، ئوقۇغۇچىلاردا ئىلگىرىكى ۋە هازىرقى بىلىم ئارقىلىق رېئاللىق ۋە تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆزىگە خاس ئۇسۇلدا كۆزىتىش ۋە ئۇنىڭدىن تەنقىدىي يەكۈن چىقىرىش روهىنى يېتىلدۈرۈشتۇر . ئوقۇغۇچىلار پاسسىپ قوبۇل قىلىشتىن قۇتۇلۇپ ، مەسىلىلەرنى ئۆزى بىر تەرەپ قىلىشقا كىرىشكەندە ، « نوپۇزلۇق » ئىدىيىلەرنىڭ ئۆزىگە هەممىنى قىلىپ بېرەلمەيدىغانلىقىنى تەبىئىي رەۋىشتە هېس قىلالايدۇ . ئەگەر « نوپۇزلۇق » ئىدىيىلەرگە ئوخشاش هەممىگە قادىر « نوپۇزلۇق » كىتابلار ياكى « نوپۇزلۇق » دەرسلىك كىتابلار مەۋجۇت بولغان بولسا ئىدى ، ئىنسانلارنىڭ بىلىم ئېلىشى تولىمۇ ئاددىيلاشقان بولاتتى . ۋەهالەنكى ، كۆز ئالدىمىزدىكى رېئاللىق هەرقانداق « نوپۇزلۇق » ئىدىيىنىڭ كونتروللۇقىنى رەت قىلىدۇ . شۇڭا ئوقۇغۇچىلاردا ئالدىنقى بىلىملەرگە قارىتا گۇمان ۋە كەلگۈسىگە قارىتا ئىلمىي تەسەۋۋۇر ، قىياس قوزغىيالايدىغان مائارىپ دەل ئىنساندىكى ئىجادىي ئىقتىدارنىڭ پۈتمەس ـ تۈگىمەس كۈچ ـ قۇدرىتىنى تونۇتقان مائارىپتۇر .

ئەگەر مائارىپ بىلەن هاياتلىق پائالىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشقا سەل قارىساق ، ئەڭ ئالدى بىلەن مائارىپ ئۇقۇمىنى بۇرمىلىغان بولىمىز . بۇ يەردىكى ئاچقۇچلۇق مەسىلە شۇكى ، مائارىپ هاياتلىق پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىشى ۋە

هاياتلىق قانۇنىيەتلىرى مائارىپقا دوگما شەكىلدە ئېلىپ كىرىلمەسلىكى كېرەك. بۇ يەردە سوقراتنىڭ مائارىپ ئىدىيىسىدىن يۇكسەلگەن مائارىپ چۈشەنچىسى بار : مائارىپ ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى هاياتلىق ھەققىدىكى دىئالوگلار . مۇنداق قىياس قىلىپ باقايلى ، بىز ئائىلىدە ئاتا ـ ئانىلىرىمىز بىلەن مەلۇم مەسىلىلەر ھەققىدە سۆھبەتلىشىمىز . بولۇپمۇ ، باللار ئۆزىگە يېڭى ۋە غەيرىي تۇيۇلغان ھادىسىلەرنى ئاتا ـ ئانىلىرىدىن سوراشنى ياخشى كۆرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، باللار ئۆز كۆزقارىشى ۋە خىيالى ھەققىدە ئاتا ـ ئانىلىرىدىن جاۋابقا ۋە يېتەكلەشكە ئېرىشىدۇ . ئەلۋەتتە بۇ جەريان خاتالىقنىڭ تۈزۈلۈشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇ خىلدىكى دىئالوگ شەكسىزكى بىزنىڭ ۋە باللارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىك قىسىملىرىنىڭ بىرىدۇر . ھەرقانداق ئادەم ئائىلە دىئالوگىدىن بىر خىل ئازادىلىكنى ، ئۆزئارا ئىشەنچنى ۋە مېھىر ـ مۇھەببەتنى ناھايىتى ئاسانلا ھېس قىلالايدۇ . لېكىن ، تۇرمۇشىمىزنىڭ باشقا ساھەلىرى بۇ خىل كەيپىياتتىن پۈتۈنلەي مەھرۇم قالغان . باللارنىڭ مەكتەپتىكى ھالىتىمۇ شۇنداق . دېمەك ، بىز ئائىلىدىن ئىبارەت ئىللىق مۇھىتتىن چىقىپ ، سىرتتىكى « سوغۇق » رېئاللىققا يۈزلىنىشكە مەجبۇر . ئەمىسە بىزنىڭ مائارىپتىن كۈتىدىغان مۇھىتىمىز قانداق بولۇشى كېرەك ؟ سوقراتنىڭ سۆھبىتىدىن يەنىلا ئازادىلىك ۋە ئۆزئارا ھۆرمەت چىقىپ تۇرىدۇ . گەرچە سۆھبەت تېمىسىنىڭ ئۆزى ھەرۋاقىت ئادەمگە ئازادىلىك ھېس قىلدۇرمىسىمۇ ، سۆھبەتلىشىشتىكى ئازادە مۇھىت بىلىمسىلىكتىن ۋە بىلىمنىڭ قىيىنلىقىدىن كېلىپ چىقىدىغان بېسىمنى يەڭگىللىتىدۇ .

نۇرغۇن كىشىلەر مەكتەپنىڭمۇ ئائىلىگە ئوخشىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ . ئەلۋەتتە ، بۇ گۈزەل ئارزۇ بىزگە ئەخمىقانە بىلىنىشى مۇمكىن . چۈنكى مائارىپ كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە ئۆزىگە

خاس قاتتىق قائىدە ـ تۈزۈملىرى بولغان ، باللارنى نىشانلىق سىستېمىلىق ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى ئارقىلىق يېتەكلەيدىغان ۋە ئۇلارغا بىلىم بېرىدىغان ئورۇندۇر . ۋەھالەنكى ، باللار تۇرمۇشىدا كۈچلۈك مۇھىت ۋە كەيپىيات تۇيغۇسىنىڭ كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان سېلىشتۇرمىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا — ئائىلە بىلەن مەكتەپنىڭ ئارىلىقىدا قاتراپ يۈرۈشكە مەجبۇر . بەلكىم قاتتىق ئىنتىزام باللارنىڭ يۇمران قەلبىدە مائارىپتىن ئىبارەت بۇ « بىلىم ئۆگىتىدىغان » ئىشنىڭ ھەيۋىسى ۋە نوپۇزىغا قارىتا ئەيمىنىش تۇيغۇسى قوزغاشنى مەقسەت قىلغان بولۇشى مۇمكىن ، بەلكىم قاتتىق ئىنتىزامدىنمۇ « قاتتىق » بىلىملەرنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مېڭىسىگە قۇيۇپ قويۇش جەريانىنى ئاسانلاشتۇرۇشمۇ مۇمكىن . ۋەھالەنكى ، مائارىپ بىزنىڭ تەسەۋۋۇرىمىزدا ھەرگىزمۇ قاتتىق ئىنتىزام ئاستىدىكى « بىلىمنى قۇيۇپ قويۇش » جەريانى ئەمەس ، بەلكى « ئۆزئارا باغلانغان ، شۇنداقلا بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق » ئەزالاردىن تەركىب تاپقان كوللېكتىپنىڭ ئەركىن دىئالوگى . سوقراتنىڭ بىلىمگە ئېرىشىشتىكى ئەركىن دىئالوگ شەكلى دەل ئىنسانىنىڭ ھەم ئەركىن ھەم ئازادە بولۇش ئىستىكى ۋە جەمئىيەتنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئېلىشتەك قوش كۆرۈنۈشنى روياپقا چىقىرىشتۇر . چۈنكى ئەركىن دىئالوگ شەكلى بىزنىڭ ئائىلىدە يېتىلدۈرگەن خاراكتېرىمىزنىڭ ، جەمئىيەتتىن جۈملىدىن مائارىپتىن تەلەپ قىلىدىغان ھوقۇقلىرىمىزنىڭ ۋە ئادەتلىنىشىمىز كېرەك بولغان تۇرمۇش شەكىللىرىنىڭ مەھسۇلىدۇر . غەربتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسخانىدىكى ئەركىن ـ ئازادە ھالىتى ، مەسىلىلەرنى ئەركىن مۇزاكىرىلىشىش ۋە گۇمانىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا رىغبەتلەندۈرۈلۈشى ئۇلاردا تەنقىد ئادىتىنى يېتىلدۈرۈشتىكى ماددىي شارائىتلار بولۇپ قالغان . بىلىم ئۇلارنىڭ نەزەرىدە مەڭگۈ سىرلىق بولغىنى بىلەن ، مائارىپ ھېچقانچە سىرلىق ئەمەس ، بەلكى هاياتلىق پائالىيەتلىرىنىڭ ئەڭ

ئەھمىيەتلىك قىسمى، خالاس. شۇڭلاشقا ئۇلار دەرسخانىدىكى ئەركىن دىئالوگ بىلەن ئائىلىدىكى ئىللىق مۇھىت ئىچىدىكى سۆھبەت ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرقنىڭ بولۇشىنى ئۈمىد قىلمايدۇ.

بۇلاردىن ئۆزۈم قوبۇل قىلغان مائارىپنى ئەسلەپ قالىمەن ... بىر سائەتنىڭ ئىچىدە مېنى قىلچە قىزىقتۇرالمايدىغان بىر دۆۋە «بىلىملەرگە» مەركەزلەشتۈرۈپ ئولتۇرۇشنىڭ نەقەدەر ئازابلىنىقلىقىنى تالاي قېتىم ھېس قىلغاندىمەن. يەنىلا چىشىمنى چىشلەپ، دەرسنىڭ تۈگىشىنىلا ئۈمىد قىلاتتىم. ئۆيگە قايتقاندىلا، ئۆزۈم خالايدىغان «مائارىپنى» — ئائىلە ئەزالىرىم بىلەن ئەركىن سۆھبەتلىشىشتىن بەھرىمەن بولاتتىم، مەندە ھېچقانداق قاراشتىن گۇمانلانغۇدەك ئەقلىي ماجالمۇ يوق ئىدى. چۈنكى مەن خۇددى سۇرلۇك مۇراسىم تۈسىنى ئالغان سىنىپتا ئالدىنقىلارنىڭ «ئىدىيىۋى ۋەسىيەتلىرى» نى ئۈن - تىنسىز تاپشۇرۇۋېلىشقا مەجبۇر ئىدىم. لېكىن، قىزىقارلىقى بۇ «ئىدىيىۋى ۋەسىيەتلەر» مېنىڭ ئۈن مىنۇتلۇق تەنەپپۇستا ئېرىشكەن خۇشاللىقلىرىمنىڭ ئارىسىدا غايىب بولاتتى. پەقەت ئىمتىھان يېقىنلاشقاندىلا، ئىنتايىن ئەستايىدىل پوزىتسىيىدە قوبۇل قىلىنغان بۇ بىر قاتار «ئىدىيىلەر» نى ئەستە ساقلاش ئامبىرىمدىن مەجبۇرىي ئەپچىقاتتىمدە ئۇنى خۇددى ئۆزىگە ئوخشاش قاتمال ۋە سۇرلۇك ئىمتىھان سوئاللىرىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇشتىكى ئەپچىل قالقان قىلاتتىم. گەرچە، مەكتەپتىن نەچچە رەت زېرىكسەممۇ، بۇ «بىلىملەر» ماڭا ۋەدە قىلغان يىراق كەلگۈسىنى ئويلاپ، «مۇراسىم» غا قاتنىشىشنى داۋاملاشتۇراتتىم.

ھازىر ئويلىسام ئۇ چاغلاردا ئائىلە بىلەن مەكتەپ ماڭا بېرىدىغان پۈتۈنلەي پەرقلىق تەسىراتلارنى كېلىشتۈرۈش ئۈچۈن كۆپ جاپا چەككەنىكەنمەن. ئائىلىدە نېمە قىلغۇم كەلسە شۇنى قىلاتتىم. نېمىنى دېگۈم كەلسە شۇنى دەيتتىم. لېكىن،

مەكتەپكە قەدەم باسقىنىمدىلا، نېمىنى قىلغۇم كەلسە شۇنى قىلالمايدىغانلىقىم، نېمىنى ئويلىسام شۇنى دېيەلمەيدىغانلىقىم ماڭا كەسكىنلىكى ۋە قاتتىقلىقى چىقىپ تۇرغان مەكتەپتىن دەرھال ئايان بولاتتى، خۇددى ناھايىتى يات قورۇقلۇققا چىقىپ قالغان ساياھەتچىدەك تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالاتتىم. مېنىڭ ئۇ يەردە نۇرغۇن گەپلىرىمنى ئوقۇتقۇچىلىرىمغا دېگۈم كېلەتتى. لېكىن، بۇ مۇھىتنىڭ ئىچ - ئىچىمدىن كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان سۇرى مېنى ئەيمەندۈرۈپ قوياتتى، ھەممىنى ئىچىمگە يۇتۇۋېتىپ، قېتىپ ئولتۇرۇپ «بىلىم» ئېلىشقا كىرىشەتتىم. كېيىن بارا - بارا بۇ مۇھىتقىمۇ كۆنۈپ قالدىم. مەكتەپ ماڭا يەنە باشقا پائالىيەتلىرى بىلەن ئىسسىق كۆرۈنەتتى. چۈنكى، مەن ساۋاقداشلىرىم بىلەن تەنەپپۇس ئارىلىقلىرىدا قوغلىشىپ ئوينىغاندا، پاراڭلاشقاندا خۇشاللىققا چۆمەتتىم.

دەرستىن سىرتقى ۋاقىتلاردا لەگلەك ئۇچۇرۇش، سوقۇش ئويناش، ۋېلسىپىتلىك قوغلىشىش، مۆكىمۆكىلەڭ، ئايدىڭدا جىننىڭ ھېكايىسىنى ئېيتىشىش ماڭا يەنە بىر يېڭى «دەرس» ئىدى. بۇنداق چاغلاردا پۈتكۈل تەبىئەت دەرسخانامغا ئايلىناتتى. گەرچە مەن لەگلەكنىڭ نېمە ئۈچۈن چۈشۈپ كەتمەي، ئاسماندا ئۇچۇشىنىڭ ئىلمىي پرىنسىپىنى بىلمىسەممۇ، لەگلەك ئۇچۇرۇش ئېلىپ كەلگەن كۆكتە پەرۋاز قىلىشتەك خىيالىي تۇيغۇنىڭ قىزغىنلىقىدا خوشلۇققا چۆمەتتىم. تېلېۋىزور ۋە بىنا ئۆيلەر ئىگىلىۋالمىغان باللارچە ئەركىنلىكىم تەبىئەتنىڭ ئاۋازىغا، رەڭگىگە ۋە شەكلىگە قېتىلىپ كېتەتتى. بەزىدە كىچىككىنە كاللام باش - ئاخىرى چىقماس نۇرغۇنلىغان «نېمە ئۈچۈنلەر» نىڭ دەستىدىن نېمە قىلارىنى بىلمەي قېتىپ كېتەتتى. ئىنسانلاردا تەبىئەتنى بىلىشكە بولغان ئوتتەك ئىشتىياق بولغاچقا، مەن تەبىئەتنىڭ سىرلىرىنى بىلىشنى تولىمۇ ئارزۇ قىلاتتىم. تەبىئەت بىلەن شۇنداق «سۆزلەشكۈم» بار ئىدى،

لېكىن قانداق سۆزلىششنى بىلمەيتتىم. دېمەك، بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا ئورتاق تىل كەمچىل ئىدى. مەكتەپ ماڭا بۇ تىلنى تېخىچە ئۆگىتىپ بولالمىغاچقا، بۇ «سۆھبەت» كەينىگە سۇرۇلۇپ قېلىۋەرگەنىدى.

بەزى ئوقۇغۇچىلار مېنى «شوخ» دەپ قارايتتى. شۇڭلاشقىمۇ، «مۇراسىم» نىڭ دەخلى ـ تەرۇزسىز قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى بۇزغانلىقىم سەۋەبلىك بىر نەچچە قېتىم تەن جازاسىغىمۇ ئۇچرىغانىدىم. بۇنداق چاغلاردا مەن دىرستىن سىرتقى چاغلاردا باللارچە شوخلۇقۇم ۋە ئەركىنلىكىم ئېلىپ كەلگەن ھەقىقىي شادلىقنىڭ ھۇزۇرىنى ۋە قىزغىنلىقلىرىنى تېزلا ئۇنتۇپ كېتەلمىگەچكە، «مۇراسىم» نىڭ ئىنتايىن ھالقىلىق مىنۇتلىرىدا ئۇلارنى ئەسلەپ، تەكرارلاپ سالاتتىم. لېكىن، كەسكىن ۋە ئادەمنى ئەيمەندۈرىدىغان مەكتەپ مۇھىتى مېنىڭ باللارچە شوخلۇقلىرىمنى ۋە ئەركىنلىكىمنى بوغۇشقا قادىر ئەمەس ئىدى. بالىلىق خىياللىرىمدا شۇنى ئىنتايىن غۇۋا ھېس قىلاتتىمكى، مېنىڭ مەكتەپتىن ئېرىشمەكچى بولغىنىم ھەرگىزمۇ تەبىئەتنىڭ شامال ئېنېرگىيىسى تەلىماتى ئەمەس، بەلكى پەقەت لەگلەكنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۇچالايدىغانلىقىلا ئىدى. مەن ئۇنىڭدىن ئارتۇقىنى ئويلاشنى خالىمايتتىم. خۇددى قەدىمكى ئەجدادلىرىم «ئۇچار گىلەم» نى تەسەۋۋۇر قىلغىنىدەك، خىيالىي چۆچەكلەر دۇنياسىدا يېتىلگەن تەسەۋۋۇر ئادىتىم مەندىن تەبىئەتنىڭ ئالدىدا مەڭگۇ ئەركىن پىكىر قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى. پۈتكۈل بالىلىق دەۋرىم «ئەرزىمەس» خام خىياللارغا ۋە تەسەۋۋۇرلارغا تولغانىدى. ھەر قېتىم بۇ خام خىياللارنى ۋە تەسەۋۋۇرلارنى توختىتىپ: دەرسكە زېھنىمنى يىغىشقا مەجبۇر بولغىنىمدا، خۇددى ئويۇنچۇقلىرىم تالادا يېتىمسىراپ قالغاندەك كۆڭلۈم شۇنداق يېرىم بولاتتى.

ئەقلىم ئۇلغايغانسېرى بالىلىقتىكى شوخلۇقلىرىم ئۇنتۇلۇپ، ئېغىر ـ بېسىق بولۇپ قالدىم. بۇنى ئەلۋەتتە مەن كۈندە تەسىرگە ئۇچراپ تۇرىدىغان «مۇراسىم شەكلىدىكى مائارىپ» نىڭ «غەلبىسىدىن» ئايرىپ قاراشقا بولمايتتى. گەرچە، ئۇ چاغلاردا لەگلەكنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۇچالايدىغانلىقىنى بىلگۈدەك بولغىنىم بىلەن ئايروپىلاننىڭ قانداق ئۇچالايدىغانلىقىدەك يېڭى سوئاللارغا دۇچ كەلدىم. دەل شۇ چاغلاردا مەندە سوقرات ئېيتقاندەك ھالەت بار ئىدى: ھەربىر يېڭى بىلىش مەندە بىلىمنىڭ كۆپەيگەنلىكىدىن كۆرە، مەن تېخى بىلمەيدىغان تېخىمۇ كەڭ بوشلۇقتىن بېشارەت بېرەتتى. ماڭا خۇددى بۇ جەريان مەڭگۇ مانا مۇشۇنداق داۋاملىشىدىغاندەك بىلىنىپ كەتكەنىدى. ۋەھالەنكى، مەن تەبىئەت بىلەن سۆزلىشىدىغان «تىل» نى تېخىچە تاپالمىدىم. قارىغاندا، بۇ تىلنى ھازىرغىچە ئىزدەۋاتسام كېرەك.

بۇ يەردىكى مەسىلە ھەرگىزمۇ مېنىڭ تەبىئەت بىلىملىرىمنىڭ كەمچىللىكى ئەمەس، بەلكى دەل ئەكسىچە بەك «كۆپ» بولۇپ كەتكەنلىكى ئىدى. تەبىئەت بىلەن قانداق «سۆھبەتلىشىشنى» بىلمەي گاڭگىراپ تۇرۇۋاتقان مەندەك بىر ئۆسمۈر ئۈچۈن ئۈستى ـ ئۈستىلەپ قوبۇل قىلىنغان تەبىئەت ۋە جەمئىيەت بىلىملىرى مەندە «يۈك» پەيدا قىلغانىدى. بۇ بىلىملەر خۇددى 20 ـ ئەسىردىكى ئەڭ مەشھۇر پەيلاسوپلارنىڭ بىرى بولغان ئەنگلىيىلىك ئا. ن ۋايتخېد ئېيتقاندەك «ئىنېرت① ئىدىيىلەر» بولۇپ، مەن بۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى كېرەكسىزدەك ھېس قىلىشقا باشلىغانىدىم. بۇ «ئىنېرت ئىدىيىلەر» كاللامدا توپلىشىۋېلىپ، ماڭا زىيانلىق تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى. ماڭا نىسبەتەن، ماڭا كېرىكى بالىلىق چاغلىرىمدىكى تەبىئەت ئالدىدىكى شوخلۇقلىرىم ۋە «قالايمىقان»

① بۇ سۆزنىڭ ئىنگلىز تىلىدىكى ئىستېمال مەنىسى «ناھايىتى ئاستا ۋە ھەرىكەت قىلىشنى خالىماسلىق، تۇرغۇنلۇق، ھەرىكەتلىنىشتىكى ماجالسىزلىق» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

خام خىياللار ۋە تەسەۋۋۇرلار ئىدىكى ، ھەرگىزمۇ مېنى « مۇك-
چەيتىپ » قويىدىغان ۋە قىلچە بالىلارچە شۈبھى بىلەن قوبۇل
قىلىنمىغان بىر دۆۋە تەبىئەت « ھەقىقەتلىرى » ئەمەس ئىدى .
يەنە بىر جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، بالىلىق تەسەۋۋۇ-
رۇمىدىكى بىر پۈتۈن تەبىئەت دۇنياسى ئەمدىلىكتە بىر - بىرى-
دىن ئايرىلىپ كەتكەن يەككە - يېگانە قىسىملارغا ئۆزگەرگە-
نىدى . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، تەبىئەت كاللامدا سۇنۇپ ، پارە -
پارە بولۇپ كەتكەن كۆرۈش ئەينىكىگە ئوخشاپ قالغانىدى . بۇ
ئەينەكتىن ئۆزۈمنى پارچىلىنىپ كەتكەنىدەك ھالەتتە كۆرۈپ ،
داڭ قېتىپ تۇرۇپلا قالدىم ... ئەينى ۋاقىتتا ، مائارىپچى ئەمەس ،
بەلكى بىر ئۆسمۈر بولۇش سۈپىتىم بىلەن بۇ خىل تەسىراتلار-
نىڭ قانداق ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى پەرەز قىلالا-
مايتتىم ۋە بىلمەيتتىم . لېكىن ، ھەر قېتىملىق ئىمتىھاندا ياخشى
ۋە ئەلا باھالانساممۇ بالىلىقتىكى سوئاللىرىمنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ
تېخىچە جاۋابسىز ئىكەنلىكىنى ئويلىساملا ، چۈشەندۈرۈپ بول-
غۇسىز تېڭىرقاشقا چۆمەتتىم . ئەڭ يامىنى شۇ بولغانكى ، مەن
ھەتتا بەزى چاغلاردا بالىلىقتىكى سوئاللىرىمنىڭ قىممەتكە ياكى
ئۇلارنىڭ بىرەر ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىدىن گۇمانلىنىشقا
باشلىغانىدىم . ئەجەبا ، بىر ئادەمنىڭ بالىلىقىدا تەبىئىي تۇغۇل-
دىغان سوئاللىرى كېيىنچە ئەرزىمەس ياكى قۇرۇق خىيال بولۇپ
چىقسا ، ئادەمگە بۇنىڭدىنمۇ ئۆتە يوقىتىش بولامدۇ ؟ ماڭا ھازىر
شۇ نەرسە ئايان بولدىكى ، بالىلىقتا تەبىئىي تۇغۇلىدىغان سو-
ئاللار بەزى چاغلاردا ئادەمنىڭ بىر ئۆمۈر ئىزدىنىدىغان نىشانى
بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن ، چۈنكى ، بالىلىقتىكى ئويلىنىش ھايات-
لىق ھەققىدىكى ئەڭ سەمىمىي ئويلىنىشتۇر .
ئەگەر بىز قەدىمكى گرېك دەۋرىنى ئىنسانىيەت مەدەنى-
يىتىنىڭ بالىلىق دەۋرىگە ئوخشاتساق ، مەسىلە كۆپ ئايدىڭلى-
شىدۇ . چۈنكى ، ئەپلاتون كۆرسەتكىنىدەك ، پەلسەپە قانداقتۇر

ساماۋى خىياللاردىن تۇغۇلمايدۇ . ئەكسىچە ، ئىنسانلارنىڭ بۇ
دۇنيادىكى ھالىتى ، تەقدىرى ۋە مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئىنسانلارنىڭ
قەلبىدە قوزغىغان « ئەجەبلىنىشى »نىڭ مەھسۇلىدۇر . « ئەجەبلى-
نىش » دۇنيانىڭ مەلۇم يېرىدە تۇغۇلۇپ ، ئەقلىگە تولغان ئا-
دەمدە ئۆزىنىڭ نەدىن كەلگەنلىكى ، قانداق ياشاۋاتقانلىقى ۋە
نەگە بارىدىغانلىقى ھەققىدىكى ھاياتلىق كارامەتلىرىنىڭ ۋە
سىرلىرىنىڭ ئىنكاسى . دەل قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت
مۆجىزاتلىرىغا بولغان « ئەجەبلىنىشى » ئۇلارنىڭ كېيىنچە
ئىلىم - پەن ئىدىيىسىگە ئىگە بولۇشىغا يول ئاچقان . ئالدىنقى
قىسىملاردا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، قەدىمكى گرېكلەرنىڭ پەل-
سەپە پروگراممىسى سۈپىتىدىكى سوئاللىرى تا ھازىرغىچە قانا-
ئەتلىنەرلىك ۋە ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان جاۋابقا ئېرىشكىنى
يوق . بەلكىم بۇ يەردە بۇنداق زۆرۈرىيەتمۇ مەۋجۇت بولمىسا
كېرەك . چۈنكى ، مۇشۇ سوئاللار تارىختىن بېرى كىشىلەرنى
جۈملىدىن مۇتەپەككۇرلارنىڭ ھاياتىنىڭ مەڭگۈلۈك سىرى
ھەققىدە ئويلىنىشقا يېتەكلىمەكتە . ئەگەر بالىلىقتىكى « ئەجەبلى-
نىش » نىڭ سېھرىي كۈچى بولمىغان بولسا ، بىز مۇھاكىمە قىلىۋاتقان
مائارىپمۇ پۈتۈنلەي ئەھمىيەتسىز تېمىغا ئايلىنىدۇ . مائارىپ دەل ئىن-
سانلارنىڭ ياشاش تەقدىرى ۋە تەبىئەت ئالدىدىكى « ئەجەبلى-
نىشلىرى » بارلىققا كەلتۈرگەن تۈرلۈك قىياسلىرى ، خام خىيال-
لىرى ۋە تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ كېيىنكىلەردە تېخىمۇ چوڭقۇرراق ۋە
كەڭ دائىرىلىك « ئەجەبلىنىش » نى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن
خىزمەت قىلىدۇ . مانا بۇ بىز توختالماقچى بولغان مائارىپنىڭ
تۈپكى رولى ۋە ھاياتلىق ئېنېرگىيىسىدۇر .

ئامېرىكىلىق مەشھۇر پەيلاسوپ ۋە پېداگوگ جون دې-
ۋېينىڭ كوپېرنىكچە ئىنقىلاب خاراكتېرىدىكى دەۋر بۆلگۈچ
ئەھمىيەتكە ئىگە تەشەببۇسلىرىدا ئەينى دەۋردىكى ئامېرىكا سا-

نائەت تۈزۈلمىسى داۋامىدا جەمئىيەتتە بارلىققا كەلگەن خىلمۇ-خىل ئۆزگىرىشلەرگە مائارىپنىڭ قانداق ماسلىشىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان . دېۋېينىڭ قارىشىچە ، مائارىپمۇ خۇددى كوپېرنىك تەرغىب قىلغاندەك مەركەزنى يەر شارىدىن قۇياشقا يۆتكىشى كېرەك . بۇنىڭدا ئۆسمۈرلەر مەركەز يەنى قۇياش ، بارلىق مائارىپ پائالىيەتلىرى ۋە ئەمەلىيىتى مانا مۇشۇ مەركەزنى چۆرىدەپ « ئايلىنىشى » كېرەك . جون دېۋېي مائارىپ بىلەن جەمئىيەت ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چىقىش قىلىپ ، مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلەرنى ئۆزگەرتىش ۋە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى جەھەتتە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان . ئۇنىڭ قارىشىچە ، جەمئىيەت ، ئائىلە ۋە مەكتەپ بىر-بىرىگە باغلانغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا ، مائارىپ جەمئىيەت پائالىيەتلىرىنىڭ جەريانىغا ئايلىنىشى كېرەك . تۆۋەندە بىز ئۆسمۈرلەرنى مەركەز قىلغان كۆڭۈلدىكىدەك مەكتەپ ھەققىدە توختىلىمىز .

ئالدى بىلەن شۇ نەرسە ئېنىقكى ، مەكتەپكە كىرىشتىن ئاۋۋال بالىلار ئائىلىسىدە دەسلەپكى تەربىيىدىن بەھرىمەن بولىدۇ . ئەگەر بىز مەكتەپنى نوقۇل دىپلوم بىلەنلا تەمىنلەيدىغان ئورۇن دېگەن ئىنتايىن بىر تەرەپلىمە قاراشنى نەزەردىن ساقىت قىلغىنىمىزدا ، بالىلارنىڭ ئائىلە تەربىيىسىدىن مەكتەپ تەربىيىسىگە ئۆتۈشىدەك ھالقىلىق جەريانىنىڭ مۇھىملىقى گەۋدىلىنىدۇ . ئاتا-ئانىلىرىدىن تۇرمۇشتىكى مەلۇم شەيئى ۋە مەسىلىلەر ھەققىدە دەسلەپكى قەدەمدە يېتەكلەشكە ئېرىشكەن بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىشى ئائىلىدىكى تەربىيە ۋە يېتەكلەشنىڭ بالىلارنىڭ ئۇنىۋېرسال يېتىلىشىدە ئائىلىنىڭ يەنىلا مەكتەپنىڭ ئورنىنى باسالمايدىغانلىقىدەك پاكىتنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . بالىلار تېخىمۇ چوڭ « ئائىلە » گە — مەكتەپكە موھتاج . مەكتەپ شۇنىڭ ئۈچۈن تەربىيىلەش ئورنىغا ئايلانغانكى ، ئۇ ماكان-زامان

ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن سىستېمىلاشقان تەربىيىلەش مېتودىغا ۋە نىشانىغا ئىگە ، يەنى مەكتەپ بالىلارنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى پارچە-پۇرات ۋە تولۇقسىز « بىلىملىرى » نى ئېنىق نىشانغا تەدرىجىي يېتەكلەش فۇنكسىيىسىنى ھازىرلىغان . چۈنكى ھەرقانداق جەمئىيەت ئۆز ئېھتىياجىنىڭ ۋە مەنپەئىتىنىڭ كېيىنكى جەمئىيەت ئەزالىرى سۈپىتىدىكى بالىلاردا ئومۇمىيۈزلۈك ، سىستېمىلىق ۋە نىشانلىق ئەكس ئېتىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ . شۇڭا مەكتەپ جەمئىيەت ئېھتىياجىنىڭ ۋە مەنپەئىتىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى . مەكتەپ جەمئىيەتنىڭ پۈتكۈل پائالىيەتلىرىنىڭ ۋە غايىسىنىڭ سىمۋوللاشقان ئىپادىسى . بۇنىڭدىن شۇنداق لوگىكىلىق خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇكى ، مەكتەپ جەمئىيەت بىلەن ئائىلە ئوتتۇرىسىدىكى كۆۋرۈكتۇر .

ئېتىراپ قىلىش كېرەككى ، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىشى ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىن ئىبارەت مېھىر - مۇھەببەتنىڭ سىمۋولى بولغان ئورۇندىن بەلگىلىك قائىدە - تۈزۈملىرى بولغان تەربىيىلەش ئورنىغا — مەكتەپكە كىرىپ ، ئائىلىدىن ئىبارەت كىچىك كوللېكتىپنىڭ ھېسسىيات تەربىيىسى جەھەتتىكى ئەۋزەللىكىدىن ئايرىلىپ قېلىشنى بەدەل قىلغان . بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى ، بالىلار مەكتەپنىڭ ئۆز ئائىلىسىدىن كەسكىن پەرقلىنىدىغان « سوغۇق ئائىلە » گە ئايلىنىپ قېلىشىنى خالىمايدۇ . ئەگەر شۇنداق بولسا ، بىز بالىلارنىڭ مەسۇم قەلبىدە مائارىپتىن ئىبارەت بۇ ئۇقۇمغا قارىتا كۆڭۈلسىز تەسىرات بەرگەن بولىمىز . چۈنكى ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەن ياكى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ تۆۋەن يىللىقىدىكى بالىلارنىڭ پسىخىكىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئۇلار ئەقلىي تەربىيىگە موھتاج بولۇپلا قالماي ، ھېسسىيات تەربىيىسىگىمۇ موھتاج . مەكتەپ ئۇلارنىڭ ئېڭىدا يەنە بىر « ئائىلە » ياكى ئۇلار پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان يەنە بىر ئەھمىيەتلىك بوشلۇق بولۇشى كېرەككى ،

ھەرگىزمۇ قاتتىق ئىنتىزام ئاستىدا بىلىم ئالىدىغان جىمجىت دەرسخانىلاردىن تەركىب تاپقان قورۇغا ئايلىنىپ قالماسلىقى كېرەك. بىز بۇ يەردە قائىدە - تۈزۈملىرى ۋە ئىنتىزامى بولماسلىقى كېرەك، دېگەننى تەشەببۇس قىلماقچى ئەمەس، بەلكى ئىنتىزام ئوقۇتۇش مەقسىتىگە ئەمەس، ئوقۇتۇشتىكى قوشۇمچە ۋاسىتىگە ئايلىنىشى كېرەك. قاتتىق ئىنتىزام بالىلارنىڭ سەبىيلىكى، شوخلۇقى ۋە ئەركىن پىكىر قىلىش ئالاھىدىلىكىنى مائارىپ مەقسىتىگە بويسۇندۇرۇشتىكى ۋاسىتىگە ئايلانسا، ياكى بالىلارنىڭ قەلبىدە مەكتەپنىڭ نوپۇزىنى تىكلەشتىكى ئۇسۇل بولۇپ قالسا، ئەمدىلا يېتىلىۋاتقان بالىلارنىڭ خام خىيالغا باي ئىجادىي ئىقتىدارىنى بوغۇپ قويىمىز. دۇنيادىكى ئىلغار مائارىپ تەجرىبىلىرىدىن مەلۇمكى، ئىنتىزامغا تايانغان مائارىپ ئۆلۈك مائارىپتۇر. چۈنكى، بالىلارنى يەنى ئۇلارنىڭ پسىخىكىسى، قىزىقىشى ۋە ياش ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى مەركەز قىلغان مائارىپ قاتتىق ئىنتىزامسىزمۇ ئۆزىنىڭ رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرالايدۇ. بۇ يەردىكى مۇھىم مەسىلە شۇكى، بالىلار بىلىمگە قىزىقمايدۇ ئەمەس، بەلكى ئۇلار ئۆزلىرىنى چىقىش قىلغان بىلىمگە قىزىقىدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ بۇ ئاڭسىز ئارزۇسى قاندۇرۇلسا، بىز مائارىپ ئەمەلىيىتىدە ئىنتىزام دېگەن بۇ ئۇقۇمنى ئۇنتۇپ قېلىشىمىز مۇمكىن.

ئۇزاق يىللىق تەجرىبىلىك بىر مائارىپچىنىڭ مۇنۇ سۆزلىرى ھېلىھەم يادىمدا: «مەكتەپ شۇنداق ئورۇن بولۇشى كېرەككى، خىلمۇخىل پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارغا ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ھەر ۋاقىت بىلدۈرۈپ تۇرۇشى كېرەك.» ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن مېنى ئەڭ جەلپ قىلغىنى «ھاياتىي كۈچ» دېگەن ئىبارە بولدى. بالىلار ئۆز ئائىلىسىنى سۆيىدۇ. بۇ نەزەرىيىۋى دەلىللەش تەلەپ قىلمىسا كېرەك. چۈنكى، ئائىلە بالىلارغا نىسبەتەن پۈتمەس - تۈگىمەس ھاياتىي كۈچنىڭ سىمۋولى.

ئۇلار بۇ ھاياتىي كۈچنى ئۇنىڭدىكى ئۇششاق - چۈششەك پائالىيەتلەر، سۆھبەتلەر ۋە كەيپىياتتىن ناھايىتى چوڭقۇر ھېس قىلالايدۇ. ئەمىسە مەكتەپ قانداق قىلغاندا بالىلارغا ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ھېس قىلدۇرالايدۇ؟ ئېنىقكى، ھاياتىي كۈچ تۇرغۇنلۇقتا ئەمەس، بەلكى ئىجادىي كۈچكە، يېڭىلاشقا باي پائالىيەتلەر ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدۇ. ئەگەر مەكتەپ بىلىم بېرىشنىلا ئاساس قىلغان «قورۇ» غا ئايلىنىپ قالسا، ھەر قانداق ئادەم ھەتتا ئوقۇتقۇچىلارمۇ مەكتەپنىڭ ھاياتىي كۈچىدىن گۇمانلىنىپ قالىدۇ. مەكتەپنىڭ پۈتكۈل ئوقۇتۇشى ئوقۇغۇچىلارنىڭ قىزىقىشى، ئەقلى ۋە ھېسسىيات تۇرمۇشىنىڭ مۇكەممەللىشىشى، خاراكتېر يېتىلدۈرۈش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى مەركەز قىلىپ «ئايلانغاندا» مەكتەپ ئىنتىزام بىلەن كونترول قىلىنىدىغان ۋە چەكلەنگەن رايونلارغا تولغان بوشلۇق ئەمەس، بەلكى ھاياتلىقنىڭ رىتىمىنى ھېس قىلغىلى ۋە ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولغىلى بولىدىغان جايغا ئايلىنىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، مەكتەپ تەبىئەتنىڭ تىنىقىنى ئاڭلىغىلى، رەڭگىنى كۆرگىلى ۋە شەكلىنى قىياس قىلغىلى؛ ياشاشنىڭ مەنىسىنى ئويلىغىلى ۋە ھاياتلىق پائالىيەتلىرىنىڭ جۇشقۇنلۇقىنى ھېس قىلغىلى بولىدىغان جايغا ئايلىنىشى كېرەك. مانا مۇشۇ خىلدىكى مەكتەپتىلا، بالىلار تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە ئائىلىدىن ئىبارەت كۆپ خىل مۇھىتنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى ۋە ھاياتىي كۈچىنى مەكتەپ تەمىنلىگەن پائالىيەتلەر ئارقىلىق ھېس قىلالايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بوشلۇقنى ئەڭ زور مۇمكىنچىلىكتە تارايتالايدۇ.

بىزنىڭ ئادەتلەنگەن كۆزقارىشىمىز بويىچە ئېيتقاندا، مەكتەپتىكى ئوقۇتۇش نىسبەتەن ئاددىي: دەرسلىك كىتابتىكى مەزمۇنلارنى سۆزلەپ چۈشەندۈرۈش، تاپشۇرۇق بېرىش، سىناق ئېلىش، چارەكلىك ئىمتىھان، مەۋسۇملۇق ئىمتىھان ... ۋەھاكازالار. ئوقۇتۇشنىڭ ھەربىر سېكۇنت، مىنۇت ۋە سائەتلىرى

مانا مۇشۇ خىل جەرياننى دەۋر قىلىپ ئايلىنىدۇ. ئوقۇتۇشتىكى قېلىپلىشىپ كەتكەن بۇ خىل تەكرارلىق ھەرقانداق چىدامىلىق ئوقۇتقۇچىنىمۇ ۋە تىرىشچان ئوقۇغۇچىلارنىمۇ ناھايىتى ئاسانلا ھاردۇرۇپ قويىدۇ. ھەتتا زېرىكىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىز تاكى ھازىرغىچە ئۆزىمىزنىڭ مائارىپتىن كۈتىدىغان پۈتكۈل ئۈمىدىمىزنى يۇقىرىقى چەمبەرسىمان ئايلىنىشنىڭ ھەربىر ھالقىسىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا باغلاپ كەلدۇق. مانا مۇشۇ ئايلىنىشقا پۈتكۈل مائارىپ پائالىيەتلىرىنى ئۇيغۇنلاشتۇرۇشقا ياكى ئوقۇغۇچىلارنى مۇشۇ قېلىپ بويىچە تەربىيىلەشكە ئۇرۇنۇپ كەلدۇق. نەتىجىدە، ئۆزىمىز بىلىپ ـ بىلمەي ئاللىقاچان ۋاقتى ئۆتكەن مەكتەپ مەركەزچىلىكىدىكى مائارىپ ئىدىيىسىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچىمىز بىلەن تىرىشتۇق. ئەمەلىيەتتە، بىز شۇنى كۆردۇقكى، ئوقۇغۇچىلار قارىماققا نۇرغۇن بىلىملەرنى ئىگىلىگەندەك قىلغىنى بىلەن، بۇ بىلىملەرنىڭ ئۇلارنىڭ كاللىسىدا دۆۋىلىنىپ قالغان ۋە ئۇلارنىڭ ھەقىقىي رېئاللىقىدىن ياتلاشقان. تېخىمۇ يامىنى، نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار بىلىمنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ھېس قىلىش ئىقتىدارىنى بارغانسېرى يوقىتىۋاتىدۇ. قەدىمدىن تارتىپ ئادەمنىڭ ئۆزىگە تونۇتىدىغان كۈچ دەپ قارىلىدىغان بىلىم ئەمدىلىكتە بەزى ئوقۇغۇچىلارنىڭ كاللىسىدا ھاياتىي كۈچىنى يوقاتقان سۇنئىي نەرسىلەرگە ئايلىنىشقا باشلىدى.

باللارنى مەركەز قىلىشتەك مائارىپ ئىدىيىسى بىزدىن مەكتەپنىڭ ھەربىر پائالىيىتىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنى چىقىش قىلىشىنى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھەربىر ئاۋازىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئارزۇسىدىكى ئاۋازغا ئايلىنىشىنى ۋە مەكتەپتىكى ھەربىر يېڭىلىقنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەقىقىي تەلىپىنىڭ ئىپادىسى بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى، باللارسىز مائارىپ مەۋجۇت بولمىغىنىدەك، باللارنى مەركەز قىلمىغان مائارىپمۇ مەڭگۈ ھەقىقىي ما-

ئارىپ ئەمەس. بىزنىڭ ئىلگىرىكى مائارىپ ئىدىيىمىزدە ئوقۇتقۇچى ئامىلى ئىزچىل تەكىتلىنىپ كەلدى. پەقەت ئوقۇتقۇچى ئامىلى چىڭ تۇتۇلسىلا مائارىپنى ياخشىلاپ كەتكىلى بولىدۇ، دېگەن قاراش مائارىپىمىزغا ئۈمىد باغلىغان كىشىلەرنىڭ ئورتاق ئارزۇسى بولۇپ قالدى. نەتىجىدە، ئىلغار ۋە ئۈلگىلىك ئوقۇتۇش ئۇسۇللىرى، پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى قاتارلىقلاردا يېڭىلاش ئېلىپ بارغانسېرى ئوقۇتۇشنىڭ ئۈنۈمى مائارىپ ئەمەلىيىتى ۋە پائالىيەتلىرى بىزنى شۇنىڭغا چوڭقۇر ئىشەندۈرگەنكى، مائارىپ ئوقۇغۇچىلارغا بىلىم بېرىدىغان جەرياندۇر. مەكتەپنىڭ پۈتكۈل پائالىيىتىنىڭ ۋە رولىنىڭ بىلىم بېرىش ۋە بىلىم ئېلىشتىن ئىبارەت ئىنتايىن كىچىك دائىرىگە تارايتىلىشى مەكتەپ مەركەزچىلىكىدىكى مائارىپنىڭ ئەجەللىك ئىللىتىدۇر. مەيلى غەربنىڭ ياكى ئۆزىمىزنىڭ ئىلغار دەپ قارالغان مائارىپ ئۇتۇقلىرى شۇنى تەكرار ئىسپاتلىماقتىكى، مائارىپ بىلىم بېرىدىغان جەريان ئەمەس، بەلكى ئوقۇغۇچىلارغا بىلىمنى قانداق ئېلىشنى ئۆگىتىدىغان ئەقلىي جەرياندۇر.

بىزنىڭ ھۆكۈمىمىز نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ دەرھال قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىشى مۇمكىن، چۈنكى كۆپىنچىمىز بىلىم بىلەن مائارىپنى ئايرىتىۋېتىشتەك ئۇسۇلغا ھەرگىز كۆنەلمەيمىز. ئەمدىلىكتە، مائارىپ بىر خىل ئۇسۇل سۈپىتىدە قارىلىۋاتىدۇ. ئېنىقكى، مائارىپنىڭ بىلىمنى قانداق ئېلىشنى ئۆگىتىشى ئۇنىڭ ھېچقانداق بىلىم بەرمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرمەيدۇ، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى بۇ ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلار بىلىمنى ئۆزىنىڭ تەجرىبىسىگە ئايلاندۇرۇشقا ئىنتىلىدۇ. يېڭى بىلىم ياكى يېڭى ئىلمىي قىياس بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق مەيدانغا كەلتۈرۈلىدۇ، ئوقۇغۇچى پاسسىپ قوبۇل قىلغۇچىلىقتىن قۇتۇلۇپ، بىلىم ئېلىش جەريانىنىڭ ئاكتىپ قاتناشقۇچىسىغا ئايلىنىدۇ. بىلىم قۇيۇپ قويۇش شەكلىدە ئەمەس، بەلكى ئىجادىي ئىقتىدارنى قوزغىتىش شەكلىگە ئايلى-

ىندۇ . تېخىمۇ مۇھىمى ، ئوقۇغۇچىلار ھەربىر بىلىمنى ئىنتايىن ئېھتىياتچان ۋە تەنقىدىي يوسۇندا قوبۇل قىلىدۇ . ئۇلاردا ، ئەركىن پىكىر قىلىش ئىقتىدارى ۋە گۇمانلىنىش ئادىتى يېتىلدۈرۈلىدۇ .

بىز مائارىپتا ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگىتىلىدىغان بىلىملەرنىڭ ۋاقىت ئالاھىدىلىكىنى ئويلاشساقلا ، مەسىلە كۆپ ئاددىيلىشىدۇ : ئوقۇغۇچىلارغا مائارىپ ئارقىلىق ئۆگىتىلىدىغان بىلىملەرنىڭ ھەممىسى ئىنسانلارنىڭ نەچچە ئەسىرلىك تەجرىبىسىدىن ۋە دەلىللىشىدىن ئۆتكەن بىلىملەر بولۇپ ، بۇ بىلىملەر ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىمى بولماستىن بەلكى باشقىلارنىڭ بىلىمىدۇر . تېخىمۇ مۇھىم نۇقتا شۇكى ، كۆپ قىسىم بىلىملەر نېمىلا دېگەنبىلەن ئۆتمۈشكە مەنسۇپ ، ئۆتكەن دەۋرلەردىكى بىلىملەرنى ئىشلىتىشنىڭ بىردىنبىر يولى ئۇنى ھازىرغا ئايلاندۇرۇش . ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھازىرقى « ھايات » بىلىملىرىگە ئايلاندۇرۇپ ، تېخىمۇ يېڭى بىلىملەرنىڭ ئىلمىي قىياسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە شەرت ـ شارائىت ھازىرلاش . ئەگەر بۇرۇنقى بىلىملەر ھازىرغا ئايلىنىپ ، كەلگۈسىدىكى يېڭى بىلىمنىڭ تەسەۋۋۇرىنى قوزغىمىسا ، بىزنىڭ مائارىپتىن كۈتىدىغان پۈتكۈل ئۈمىدىمىز سۇغا چىلىشىدۇ . ئىنسانلارنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن شۇ نەرسە ئايانكى ، ئىنسانلارنىڭ ئالدىنقىلارنىڭ بىلىملىرى بىلەن تونۇشۇش ئارقىلىق ئۇنى ئۆزىنىڭ ھازىرقى بىلىمىگە ئايلاندۇرغان . نەتىجىدە ، ئىلىم ـ پەندىكى قىممەتلىك روھ بولغان تەنقىدىي قوبۇل قىلىش ئادىتىنىڭ تۈرتكىسىدە ھازىرقى بىلىملەرنىڭ يېڭى بىلىملەرنىڭ تەسەۋۋۇرىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان . شۇڭا ، ئالدىنقىلارنىڭ بىلىمىنى ئوقۇغۇچىلارغا يەتكۈزۈش مۇقەررەر ھالدا نوقۇل بىلىم يەتكۈزۈش جەريانىدىلا تەلەپ قىلمايدۇ ، چۈنكى ، مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئالدىنقى بىلىملەرمۇ بىلىمگە ئېرىشىشنىڭ مۇئەييەن قائىدە قانۇنىيەتلىرى بويىچە ئېرىشىلگەن .

ئالەملىك تارتىشىش كۈچى قانۇنىيىتىنى ئوقۇغۇچىلارغا بىلدۈرۈشتە ، نيۇتوننىڭ بۇ قانۇنىيەتكە قانداق ئېرىشكەنلىكى مۇھىم ۋە ئالدىنقى ئامىل قىلىنىشى كېرەك . ئالەملىك تارتىشىش كۈچى قانۇنىيىتى ھازىرقى زامان ئادەملىرى ئۈچۈن ھېچقانچە يېڭىلىق ئەمەس ، لېكىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىشى كېرەك بولغىنى بۇ قانۇنىيەتنىڭ قانداق پىكىر يولى ئارقىلىق مەيدانغا كەلتۈرۈلگەنلىكىدۇر . دېمەكچى بولغىنىمىز ، ئوقۇغۇچىلاردا ئۆزى كۈندە كۆرۈپ ئادەتلەنگەن رېئاللىقنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان قانۇنىيەتلىك ھادىسىلەرنى قانداق كۆزىتىشنى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلمىي خۇلاسە چىقىرىشنى ئۆگىتىشتىن ئىبارەت . بىزنىڭ مەقسىتىمىز ئوقۇغۇچىلارغا ئالەملىك تارتىشىش كۈچى قانۇنىيىتىنىلا ئۆگىتىش بولماستىن ، تېخىمۇ مۇھىمى ئىلىم تەتقىقات مېتودىنى ۋە پوزىتسىيىنى يېتىلدۈرۈشتۇر . چۈنكى ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىمىنىڭ مەڭگۈ ئالەملىك تارتىشىش كۈچى قانۇنىيىتىنى چۈشىنىش قانۇنىيىتىنى چۈشىنىش سەۋىيىسىدە توختاپ قالماسلىقى ئۈچۈن ، بۇ بىلىم ئۇلارنىڭ ئەقلىي تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ۋە ئىجادىيلىقنى قوزغىتالايدىغان بولۇشى كېرەك . مۇنداق ئېيتقاندا ، ھازىرقى زاماندا ئاددىي ساۋاتقا ئايلانغان بۇ بىلىم يېڭى بىلىملەرگە قانداق ئېرىشىشنىڭ ئاساسىغا ئايلىنىشى كېرەك . ئىنسانلارنىڭ بىلىمگە ئېرىشىشتىكى يولى ۋە ئۇسۇلى لوگىكا نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئومۇمەن ئىككى خىل : دېدۇكسىيە ۋە ئىندۇكسىيە . دېدۇكسىيە ئۇسۇلىدا ئىسپاتلانغان كۆزقاراشلار ، نەزەرىيىلەر ۋە ئاكسىيومىلىق كۆزقاراشلارنى يېڭى كۆزقاراش ۋە نەزەرىيە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ . دېمەك ، يېڭى بىلىم كونا بىلىم ئاساسىدا ئېرىشىلىدۇ . ئىندۇكسىيە ئۇسۇلىدا ئاۋۋال ئىلمىي قىياس ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، ئۇنىڭ توغرا ياكى خاتالىقى (ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى) مۇناسىۋەتلىك تەجرىبىلەر ئارقىلىق ئىسپاتلىنىدۇ

ۋە يەكۈن چىقىرىلىدۇ. دېمەك، ئىندۇكسىيە ئۇسۇلىدا يېڭى بىلىم يېڭى قىياس ئارقىلىق ئېرىشىلىدۇ. گەرچە بىزنىڭ يۇقىرىقى ئىككى خىل ئۇسۇلىمىز ئىنسانلارنىڭ بىلىمگە ئېرىشىشىدىكى پۈتكۈل ئەقلىي ۋە سەزگۈ جەريانىنى تەلتۆكۈس چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىسىمۇ، بۇ ئىككى خىل ئۇسۇل ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىدە قوللىنىلسا، ئوقۇغۇچىلارغا بىلىمنى قانداق ئېلىشنى ئۆگىتىش مەقسىتى — مۇستەقىل كۆزىتىش، مۇستەقىل پىكىر قىلىش ۋە ئىلمىي خۇلاسە چىقىرىش ئادىتىنى يېتىلدۈرگىلى بولىدۇ.

شۇنداق ئېيتىش تامامەن مۇمكىنكى، ئوقۇغۇچىلارغا كۆپ بىلىم بەرگەنلىك مائارىپنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئەمەس، مۇھىمى ئۇلارغا نېمە ئۆگىتەلمەكچى بولسا، بۇ بىلىملەر تەلتۆكۈس ئۆگىتىلىشى كېرەك. بۇ نۇقتىدا فرانسىيىنىڭ مۇنۇ ئەقلىيىسى ئەھمىيەتلىكتۇر: «ھەممىنى چۈشىنىش، ھەممىنى ئۇنتۇشتۇر». بۇ يەردىكى «چۈشىنىش» مەلۇم بىلىمنىڭ نوقۇل ھالدىلا ئىگىلىنىشىنى كۆرسەتمەيدۇ. بەلكى ئۇ جەريانغا، ھاياتلىق پائالىيىتىگە ئايلىنىشى كېرەك. ئۆگىنىلىپ، ئۇنتۇلۇپ كەتكەن بىلىمنىڭ ھېچقانداق قىممىتى بولمايدۇ. باللار مەكتەپتە ئۆزىنىڭ مەلۇم نەرسىلەرنى چۈشىنىۋاتقانلىقىدەك خۇشاللىقىنى ھەقىقىي ھېس قىلالىشى كېرەك. مۇنداقچە ئېيتقاندا، چۈشىنىش ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىدىن باشلىنىشى ۋە تۇرمۇشىغا قايتىشى بىلىمنىڭ ئەھمىيەتلىك ۋە ئىشلىتىشچانلىقىغا ئىگە بولۇشىنى بىلدۈرۈپلا قالماستىن، مائارىپنىڭمۇ ئەھمىيەتلىك پائالىيەت بولۇشى كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەكتەپكە كىرىشتىن ئىلگىرى ئۆزىنىڭ باللارچە بايقىغانلىرىدىن خۇشاللىنىش تەجرىبىسىگە ئىگە باللارنى بىلىمگە ئېرىشىشنىڭ ئەقلىي يولى ۋە ئۇسۇلى ھەققىدە ھېچنېمىدىن خەۋەرسىز، دەپ قاراش ئاقىلانىلىك ئەمەس. بۇ يەردىكى مەسىلە باللارچە قىزغىنلىق ۋە ئىشتىياقتىكى بىلىم ئېلىش ھەۋىسىنىڭ ئەمەلىي ئوقۇتۇش ئۇ-

سۇلى ئارقىلىق يېتەكلىنىشى ۋە مۇكەممەللىشىشىدۇر. دەرسلىكلەردىكى تەييار قائىدىلەرنى ئوقۇغۇچىلارغا سۆزلەش ئاساندەك بىلىنگىنى بىلەن كۈندىلىك پائالىيىتىدە تەبىئەت بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان، جەمئىيەتنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھازىرنى چۈشىنىش ۋە كەلگۈسىنى قىياس قىلىش ئىقتىدارىنىڭ ئاساسىغا ئايلاندۇرۇش ئانچە ئاسان ئەمەس.

باشلانغۇچ مەكتەپكە يېڭى كىرگەن باللارغا بىرگە بىرنى قوشسا ئىككى بولىدىغانلىقى ئۆگىتىلىدۇ. ئەگەر بۇ ئەڭ ئاددىي ماتېماتىكىلىق بىلىم نوقۇل بىلىم بېرىش يۈزىسىدىنلا ياكى مۇشۇ بىلىمنى سۆزلەش زۆرۈرىيىتىدىنلا ئۆگىتىلسە، باللار بۇ بىلىمنى مەڭگۈ دوگما ھالدا تەكرارلايدۇ. باللار شۇنداق بولۇشى كېرەكتەكلا ئويلايدۇ، ھەتتا بەزى ئوقۇتقۇچىلار ئىككى تال بورنى ئېلىپ، بۇ ماتېماتىكىلىق بىلىمنىڭ توغرىلىقىنى باللارغا چۈشەندۈرۈشى مۇمكىن. بۇلار بىزنى يەنىلا قانائەتلەندۈرەلمەيدۇ. چۈنكى، بۇ ئاددىي ھەقىقەتنىڭ ئارقىسىدا ئوقۇتقۇچىلار ئالدى بىلەن كۆرۈشى كېرەك بولغان ناھايىتى كەڭ بوشلۇق بار. مۇنداق قىياس قىلىپ باقايلى، زادى بۇ ماتېماتىكىلىق بىلىمنى باللارغا ئۆگىتىشتىكى مەقسەت نېمە؟ رېئاللىقنىڭ سانلىق مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈش، كېيىن ئۆگىنىلىدىغان ماتېماتىكىلىق بىلىملەرگە ئاساس ھازىرلاش، ماتېماتىكىلىق تەپەككۇرنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتى، ماتېماتىكا ئوقۇتۇشنىڭ ئېھتىياجى ... ۋەھاكازالار. دېمەكچىمەنكى، بۇ ماتېماتىكىلىق بىلىم ئەڭ ئاددىي بولغىنى بىلەن ئەتراپىدىكى سانلىق مۇناسىۋەتلەر ھەققىدە غۇۋا ۋە مۇكەممەل بولمىغان قاراشقا ئىگە باللارغا تۈنجى قىلىپ چۈشەندۈرمەك ئەڭ قىيىن بىلىمدۇر. سۆزىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى سوئاللارنى ماتېماتىكا ئوقۇتقۇچىلىرىغا سۇنىمىز. نېمە ئۈچۈن دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدىكى كىشىلەر بۇ ماتېماتىكىلىق ھەقىقەتنى بىردەك قوبۇل قى-

لىدۇ؟ بۇ بىلىمنىڭ ئىنسانلار تەرىپىدىن ئەڭ دەسلەپىدە، قانداق ئېرىشىلگەنلىكىنى قىياس قىلىشنىڭ بالىلاردا ئىلىم ئېلىش ۋە ئىگىلەش ئۇسۇلىنى ئۆگىتىشتە ئەھمىيىتى بارمۇ؟ بۇ ماتېماتىكىلىق بىلىمنىڭ بالىلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار، يەنى تۇرمۇشتا بار بىلەن يوقنىڭ، بار بىلەن بارنىڭ قانداق مىقدارلىق ياكى سانلىق مۇناسىۋىتى بار؟ دېمەك، ئۆزى ئاددىي ۋە ساۋات خاراكتېرلىك ماتېماتىكىلىق سەزگۈنىڭ ۋە ئىپتىدائىي ئەقلىي ئانالىزنىڭ ئاساسى. ئىنسانلاردىكى ئەقىل ئورتاقلىقى تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئۇنىۋېرسال قوبۇل قىلىنىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر. قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىق تەجرىبىسى ئارقىلىق ئېرىشىلگەن بۇ بىلىم بىزگە ئىنسانلار تۇرمۇشىنىڭ سانلىق مۇناسىۋەتلەردىن ئايرىلالمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ سوئاللارنىڭ ھەممىسى ھەققىدە تەپسىلىي ئويلىنىش ياكى ئۇنى نەزەرىيە سۈپىتىدە بالىلارغا چۈشەندۈرۈش مۇھىم ئەمەس، مۇھىمى بالىلارغا بۇ ماتېماتىكىلىق بىلىم ئارقىلىق تېخىمۇ كەڭ ماتېماتىكا بوشلۇقىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئۇلارنىڭ كىچىككىنە بالىلار دۇنياسىدا تۇرۇپ ھېس قىلدۇرۇش: تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مۇرەككەپ ماتېماتىكىلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى ھەققىدە باشلانغۇچ قاراشقا ئىگە قىلىش. مۇشۇ خىلدىكى ئاددىي ماتېماتىكىلىق بىلىملەرنى كەڭ ئارقا كۆرۈنۈش ۋە رېئال بوشلۇقتىن كۆزىتىشنى ۋە چۈشەندۈرۈشنى ئاساس قىلىشنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ئوقۇتۇش مەقسىتى قىلغان مائارىپتىن بەھرىمەن بولغان بالىلار كېيىن شۇنى يۈزە قىياس قىلالايدۇكى، *تەبىئەتتىن ئېرىشمەكچى بولغان بىلىملەردە دەلىللىنىشى، دەلىللەنگەن بىلىملەر چوقۇم قايتا ئىشلىتىلىشى كېرەك*.

بالىلارغا بىلىمنى قانداق ئۆگىتىشتە يەنە بىر مۇھىم ئامىل شۇكى، ئۆگىتىلمەكچى بولۇنغان بىلىم ئىنسانلارنىڭ ئۇنىڭغا قانداق ئېرىشكەنلىكىدىن تارتىپ تاكى ئۇنىڭ قوللىنىشىغىچە

بولغان پۈتكۈل جەريان سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنىشى كېرەك. بۇ تەبىئەتتىن ئىگىلەنگەن بىلىمنىڭ يەنە تەبىئەتكە قايتۇرۇلۇشىنىڭ ئوقۇتۇشتا ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلۇشىنى كۆرسىتىدۇ. ئا. ن ۋايتخېد مۇنداق دېگەن: «مائارىپ بىلىمنىڭ ئىشلىتىلىشى ھەققىدىكى سەنئەتكە ئېرىشىشتۇر» ① ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، بىلىمنىڭ ئىشلىتىلىشچانلىقى ھەققىدىكى سەنئەتنى ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگىتىش ھەقىقەتەن تەس. چۈنكى، بەزى نەزەرىيىۋى بىلىملەرنىڭ رېئاللىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ياكى ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشچانلىقىنى چۈشەندۈرۈش ماھارەت تەلەپ قىلىدۇ. بەزى چاغلاردا ئەڭ ئاسان بىلىملەرنى ھەقىقىي رېئال قىممىتى بىلەن چۈشەندۈرۈش قىيىن بولغىنىدەك، ئابستراكت نەزەرىيىلەرنى رېئاللىققا قايتۇرۇشمۇ بىزنى ئوخشاش تەقدىرگە دۇچار قىلىدۇ. بىرگە بىرنى قوشسا ئىككى بولىدۇ، دېگەن ئاددىي ماتېماتىكىلىق بىلىمدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ گۇگۇ تېئورېمىسىغا ئۇچراشقان ئوقۇغۇچىغا نىسبەتەن، بۇ تېئورېما تولىمۇ ئابسراكت ۋە رېئال قىممىتى يوقتەك بىلىنىشى مۇمكىن. مۇشۇ خىلدىكى كۆپلىگەن بىلىملەرنىڭ ناھايىتى ئاسانلا ئۆلۈك بىلىم سۈپىتىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ مېڭىسىدە «توختاپ» قېلىشى ياكى دۆۋىلىنىپ تۇرۇپ قېلىشى كۆپ كۆرۈلىدىغان ھادىسە. ئەگەر گۇگۇ تېئورېمىسى بىر ـ بىرىگە باغلانغان ماتېماتىكىلىق بىلىملەرنىڭ جۈملىدىن ماتېماتىكىلىق تەپەككۇر ئارقىلىق ئېرىشىلگەن تەجرىبىلەرنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولمىغان بولسا، ئۇنى ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگىتىشنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمىغان بولاتتى. لېكىن، بىز رېئاللىقتا گۇگۇ تېئورېمىسىغا مۇناسىۋەتلىك شەكىللەردىن ۋە ئۇلارنىڭ ئەھمىيىتىدىن ئۆزىمىزنى ئېلىپ قاچالمايمىز. ئەمىسە بۇ تېئورېمىنى ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگىتىشتىكى

① ئا. ن ۋايتخېد: «مائارىپنىڭ مەقسەتلىرى» (ئىنگلىزچە)، خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1979 ـ يىلى، 7 ـ نەشرى، 19 ـ بەت.

مەقسەت نېمە ؟

بىزنىڭ مائارىپتا ھەپىلىشىۋاتقىنىمىز پاسسىپ شەكىلدىكى بىلىم ئامبىرى ئەمەس ياكى كومپيۇتېرنىڭ ساقلاش سىستېمىسىمۇ ئەمەس ، بەلكى ئىنسانىنىڭ كاللىسى . شۇڭا ماتېماتىكا بىلەن رېئاللىق ، ماتېماتىكا بىلەن باشقا پەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى پاسىلىنىڭ بۇزۇپ تاشلىنىشى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان سانلىق مۇناسىۋەتلەرگە ۋە ماتېماتىكىلىق شەكىللەرگە بولغان ھەقىقىي ۋە ئىلمىي قىزىقىشىنى قوزغاشنى مەقسەت قىلغان . قىزىقىشنىڭ ، ھۆكۈمنىڭ ۋە مۇرەككەپ ئەھۋاللارنى بىر تەرەپ قىلىش ئادىتىنىڭ قوزغىتىلىشى بىزدىن مەڭگۈ ئەمەلىيەتچىل مائارىپنى ۋە ئەمەلىيەتچىل ئوقۇتقۇچىنى تەلەپ قىلىدۇ . چۈنكى ، ئىنسان مېڭىسى ھەرگىز پاسسىپ بولماستىن ، بەلكى توختىماي ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدىغان ، ئىنچىكە ، قوبۇل قىلىشقا ۋە قوزغىتىشقا مايىلدۇر . شۇڭا ، **سىن سۆزلەۋاتقان تېمىغا مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق قىزىقىش شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە قوزغىتىلىشى ، بالىلارنىڭ بىلىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىدىغان ھەر قانداق ئامىل شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ، بالىلارنىڭ ھاياتىي كۈچكە تولغان تەسەۋۋۇرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان ھەرقانداق سۆز ، ھەرىكەت ، شەكىل ۋە رەڭ شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە نامايان قىلىنىشى كېرەك .** مانا بۇ مائارىپنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇش قىيىن بولغان ئالتۇن قانۇنىدۇر .

بارلىق تەجرىبىلىك ئوقۇتقۇچىلارغا ئايان بولغىنىدەك ، مائارىپ سەۋرچانلىق بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ۋە ئۈنۈمى نۇرغۇن يىللاردىن كېيىن كۆرۈلىدىغان ئەقلىي پائالىيەتتۇر . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، دۇنيانىڭ ھېچقانداق يېرىدە بىلىم ئىگىلەشنىڭ ناھايىتى ئاسان يولى ياكى ئۇسۇلىمۇ بولغان ئەمەس . ھەممە بىلىم باشتىن ـ ئاخىر ، ئاساندىن قىيىنغا ، كونكرېتلىقتىن ئابستراكتلىققا يۈزلەنگەن ھالدا بىر مىنۇت ، بىر سائەت ، بىر كۈن ۋە بىر يىلنى بېسىپ ئۆگىتىلىدۇ ۋە ئۆگىنىلىدۇ .

بۇ جەرياندا ئوقۇتقۇچىلار بىلەن بالىلار ۋە بالىلار بىلەن بالىلار ئوتتۇرىسىدا توختىماستىن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئەقلىي دىئالوگ بالىلارنى تەبىئەت بىلەن بولىدىغان ھەم قىيىن ، ھەم ئەھمىيەتلىك دىئالوگقا باشلايدۇ . دېمەكچىمەنكى ، گۇگۇ تېئورېمىسىنى ئوقۇتۇشتىكى مەقسەت ھەرگىزمۇ ماتېماتىكا بىلىملىرى سىستېمىسىدىكى مەلۇم بىر بىلىمنى نوقۇل ھالدا يەتكۈزۈش ئەمەس ياكى بۇ بىلىمنى ئوقۇغۇچىلارغا ئەستە ساقلاش ئىقتىدارى رايونىغا مەجبۇرىي كىرگۈزۈشمۇ ئەمەس ، بەلكى ئوقۇغۇچىلارغا بۇ تېئورېما ئارقىلىق گەۋدىلەنگەن تەبىئەتنى قانداق كۆزىتىشنى ئۆگىتىشتۇر .

بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى ئۈنۈملۈك ئۇسۇللارنىڭ بىرى نۆۋەتتە دەرس ئۆتۈش ئۇسۇلىمىزدا ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان ھەرقايسى پەنلەر ئوتتۇرىسىدا بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرۇشتەك ۋەزىيەتنى بۇزۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت . گەرچە بىزگە ھەربىر پەننىڭ باشقا پەنلەردىن مۇناسىۋىتىنى ئۈزگەن ھالدا ئوقۇغۇچىلارغا يەتكۈزۈلۈشى ئەقىلگە مۇۋاپىقتەك كۆرۈنگىنى بىلەن بىز ئېرىشكەن بىلىملەر ھاياتنىڭ خىلمۇخىل كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ، مەزمۇنىنىڭ ، ئۆلچەملىرىنىڭ ۋە قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ۋە نامايان قىلىنىشىدۇر . ئەگەر بىز ئالگېبرانى ئالگېبرا ئۆتۈش ئۈچۈنلا ئۆتسەك ، ئالگېبرا ئىنتايىن ئاز ساندىكى سەۋرچان ۋە تىرىشچان ئوقۇغۇچىلاردىن باشقا مۇتلەق كۆپ سانلىق ئوقۇغۇچىلارغا ئىنتايىن مەززىسىز ۋە قىلچە رېئاللىق تۇيغۇسى بولمىغان سانلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسىدەك بىلىنىشى مۇمكىن . تارىخ دەرسى ئەگەر ئۆلۈك ۋەقەلەر تىزىمىسىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلسا ، ئوقۇغۇچىلار يىلنامىلەر بىلەن ۋەقەلەرنىڭ مۇناسىۋىتىدىن باشقا ھېچقانداق يېڭىلىق ھېس قىلمايدۇ . فىزىكا دەرسى ئەگەر فىزىكىلىق قانۇنىيەتلەرنى يەتكۈزىدىغان ۋاستىگە ئايلىنىپ قالسا ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ نەزىرى چەكسىز كائىناتقا ۋە

فىزىكىلىق بوشلۇققا ئەمەس، بەلكى كىتاب يۈزىگە مەركەزلىشىپ
قالىدۇ. نەتىجىدە، ئوقۇغۇچىلاردا بۇ بىلىملەرنىڭ ئەمەلىيەتچانـ
لىقىغا قارىتا گۇمان قوزغىلىدۇ. تېخىمۇ يامىنى، ئوقۇغۇچىلاردا
يېتىلدۈرۈلمەكچى بولغان فىزىكىلىق بوشلۇق چۈشەنچىسى بۇرـ
مىلىنىپ كېتىدۇ. ئەدەبىيات دەرسى ئەگەر رېئاللىققا قارىتا ئىجاـ
بىي ۋە سەلبىي ئۆلچەمدە مۇئامىلە قىلسا، ئۇ ئاللىقاچان ئۆزىنىڭ
ھاياتىي كۈچىنى يوقىتىپ، خۇددى بىراۋ تەرىپىدىن باشقۇرۇـ
لۇۋاتقان ئېلېكترونلۇق ئويۇنچۇققا ئوخشاپ قالىدۇ. بىز بۇلاردىن
ھاياتنىڭ بىزگە كۆندە كۆرۈنۈپ تۇرۇۋاتقان ھەقىقىي قىياپىتىنى
ۋە مەنىسىنى كۆرەلەمدۇق، كۆرەلمەمدۇق؟

مائارىپ ئارقىلىق ئېرىشىلىدىغان ۋە يېتىلىدىغان مەدەنىـ
يەت يۇقىرىقى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدا يىگىلەپ قالىدۇ. مەدەنىيەت
تولىمۇ ئاددىي ۋە ئەرزىمەس نەرسىگە ئايلىنىدۇ. بىز رېئاللىقتا
كۆپ خىل بىلىملەردە ئەكس ئەتكەن مۇرەككەپ مەدەنىيەت
مۇھىتىدا ياشايمىز، شۇڭا ھەرقانداق شەكىلدىكى بىر تەرەپلىمە
ۋە باغلىنىشسىز بىلىم بىزنىڭ رېئاللىق چۈشەنچىمىزگە ۋە مەدەـ
نىيەت ئادىتىمىزگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئوقۇغۇچىلارغا رېئاللىقـ
نىڭ تولۇق كۆرۈنۈشى ۋە ھەقىقىي قىياپىتى ئەكس ئەتتۈرۈلـ
گەن مائارىپ لازىمكى، ھەرگىزمۇ سۇنۇپ پارە - پارە بولۇپ
كەتكەن كۆرۈش ئەينىكىدىن رېئاللىقنى كۆرۈشنى تەرغىب قىـ
لىدىغان مائارىپ لازىم ئەمەس. مائارىپنىڭ يەنە بىر رولىدىن
ئېلىپ ئېيتقاندا، مائارىپ ئوقۇغۇچىلارغا ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزىنى
كۆرىدىغان پۈتۈنسۈرۈك ئەينەك بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۇنداق
بولمىسا، مائارىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ رېئاللىقنى كۆزىتىش، تەنـ
قىدىي قوبۇل قىلىش ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىش مەقسىتىگە يەتمەكتە
يوق، ئوقۇغۇچىلارنىڭ رېئاللىقنى كۆزىتىشتىكى **خاتا كۆرۈش**
نۇقتىسى ۋە خاتا قوبۇل قىلىش ئۇسۇلى ئارقىسىدا بارلىققا كېلىدىغان
بىنورمال ئۆزگىرىش ئۇرۇشىدەك مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ

بارىدۇ. مۇھىم مەسىلە شۇكى، گەرچە ئوقۇغۇچىلار ئالىي مەكـ
تەپكە چىققاندا يەككە كەسپلەرنى تاللىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ
ئەڭ ئاخىرىدا قايتىدىغىنى يەنىلا كۆپ خىل پەنلەرنىڭ شەرھلىـ
نىشتىن ئۆتۈش كېرەك بولغان پۈتۈنسۈرۈك رېئاللىق، ئوقۇغۇـ
چىلار ئۆزىگە خاس دۇنياسىنى قۇرۇپ چىقىش ئارزۇسىدا ئۇنىڭ
يەككە ھالەتتىكى ئايرىم - ئايرىم پارچىلىرىنى قانداق قىلىپ
بىرلەشتۈرۈشنى بىلمەيۋاتقان ۋاقتىدا، ئۇلارغا كېرىكى دۇنيانىڭ
كۆپ خىل نۇقتىدىن شەرھلەنگەن بىرقەدەر رېئال تەسۋىرىدۇر.

ماھارىپ پىسخىكىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەڭ ئىدېئال
دەرس ئاڭلاش ئۇسۇلى ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم ئېلىۋاتقانلىقىدەك
ئالاھىدە مۇھىتنى ئۇنتۇپ، بىلىم ئارقىلىق يەتكۈزۈلۈۋاتقان ۋە
قۇرۇلۇۋاتقان ھەقىقىي ھاياتتا ۋە دۇنيادا ياشاۋاتقاندەك ھېس قىـ
لىشىدۇر. ياكى بىر قەدەر تۆۋەن تەلەپتىن ئېلىپ ئېيتقاندا،
ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەلۇم نەرسىنى ئۆگىنىۋاتقانلىقىنى
ئازادە كەيپىياتتا سېزىشىدۇر. ئەنە شۇ چاغدىلا ئوقۇغۇچىلار بىـ
لىم ئېلىش جەريانى بارلىققا كەلتۈرگەن رېئاللىقتا ياشايدۇ. بىزـ
نىڭ تەكىتلەۋاتقىنىمىز دەرسلىكتىكى بىلىم بىلەن ئوقۇغۇچىلارـ
نىڭ ئۇنى قوبۇل قىلىشى ئوتتۇرىسىدىكى پاراللېل مۇناسىۋەت
ھالىتى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكىدەك ماھارىپ مۇھىـ
تىدىكى كېسىشىش ھالىتىدۇر. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، كىتابـ
تىكى بىلىملەرنى ئۇلارنىڭ ھاياتلىق شەكلىگە ئايلاندۇرۇش.
شۇنىسى ئېنىقكى، ھاياتنى ماھارىپنىڭ ھەرقانداق پروگراممىـ
لىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈش ئىنتايىن قىيىن. لېكىن شۇنىمۇ تەـ
كىتلىمەي بولمايدۇكى، ماھارىپ ئوقۇغۇچىلارنى مەركەز قىلىشى
كېرەك بولغاچقا، ماھارىپ ئۇلارنىڭ ھاياتلىقتا ئەركىن تاللاش
ھوقۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا ياردەم بېرىشى كېرەك. ئوقۇغۇچىـ
دىن ئىبارەت بۇ مەركەز ھەرگىزمۇ يەككە - يېگانە مەركەز ئەـ
مەس، بەلكى ئۆزىدە ئۇرغۇپ تۇرغان يوشۇرۇن ئىجادىي ئىقـ

تـــدارى بىلەن ئوقۇتقۇچىنىڭ پاراسەتلىك يېتەكلىشىگە باغلانغان مەركەزدۇر. شۇڭا، مائارىپ پائالىيىتىدىكى دىئالوگ — ئوقۇتقۇچى بىلەن ئوقۇغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ئەقىل ۋە ھېسسىيات تەربىيىسى ئۇستىگە قۇرۇلغان دىئالوگ مائارىپنىڭ قەدىمىي ئەنئەنىسىنى ۋە ئوقۇتۇش شەكلىنى بەرپا قىلغان. ۋەھالەنكى بۇ دىئالوگ قەدىمدىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە پۈتكۈل مائارىپ پائالىيىتىنىڭ ئەڭ ئەمەلىي، شۇنداقلا ئەڭ نازۇك ھەم ئەڭ قىيىن نۇقتىسى بولۇپ كەلمەكتە. تۆۋەندە بىز ئامېرىكىدىكى مەلۇم بىر باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئىككىنچى يىللىقىنىڭ بىر سائەتلىك ئەدەبىيات دەرسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئوقۇرمەنلەرگە تونۇشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ دەرسنى يۇقىرىقى قاراشلىرىمىز بويىچە مۇھاكىمە قىلىمىز.

ئوقۇتقۇچى سىنىپقا كىرىپ ئويۇنچۇقلىرى بىلەن بەنت بولۇپ كەتكەن بالىلارغا بىر قۇر نەزەر تاشلىغاندىن كېيىن، ئۇلاردىن:

— بالىلار، بۈگۈن بىز قىزىقارلىق ئويۇن ئوينايمىز، ئويناشنى خالامسىلەر؟ — دەپ سورىدى.

بالىلار ئويۇنچۇقلىرىنى يېنىغا قويۇپ قويۇپ، يېڭىۋاشتىن تېتىكلەشتى ۋە بۈگۈن زادى قانداق ئويۇننىڭ ئوينىلىدىغانلىقىغا قىزىقىپ بىر پەس جىم بولۇپ قالدى.

ئوقۇتقۇچى ئارقىدىنلا:

— بالىلار، قېنى قايسىڭلار ئۆزۈڭلارنىڭ سايىسىنى تاپالايسىلەر؟ — دېۋېدى، بالىلار چۇرقىراشقىنىچە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، ئۆزلىرىنىڭ سايىسىنى ئالدىراشلىق بىلەن ئىزدەشكە كىرىشىپ كەتتى. ئۇ كۈنى قۇياش نۇرى سىنىپنى يوپيورۇق يورۇتۇپ تۇرغاچقا، بالىلار ئۆزلىرىنىڭ سايىسىنى ئانچە قىينالمايلا تاپتى ۋە ئارقا ـ ئارقىدىن خۇددى سىنىپنى كۆتۈرۈۋېتە-

دىغاندەك ۋارقىرىشىپ كەتتى:

— مەن تاپتىم!

— مەنمۇ تاپتىم، مانا مېنىڭ سايەم، كېلىپ كۆرۈپ بېقىڭ.

— ئاۋۋال مېنىڭكىنى كۆرۈڭ!

مۇئەللىم ئۇلارنىڭ سايىسىنى بىر ـ بىرلەپ كۆرگەندىن كېيىن:

— بالىلار، بۈگۈن بىزنىڭ ئۆگەنمەكچى بولغان سۆزىمىز دەل سايىدۇر، — دېدى ۋە دوسكىغا يوغان قىلىپ «سايە» دېگەن خەتنى يازدى.

— ئەمدى ئويۇنىمىزنى تالادا داۋاملاشتۇرايلى، يۈرۈڭلار، — ئوقۇتقۇچى بالىلارنى ئەگەشتۈرۈپ، مەكتەپ ھويلىسىدىكى بۈككىدە دەرەخلىك ئارىسىدىكى كىچىككىنە سەينادا توختىدى.

— بالىلار، ئەمدى دەرەخلەرنىڭ سايىسىنى تېپىپ بېقىڭلار، — دېدى ئوقۇتقۇچى.

بالىلار دەرەخلەرنىڭ يېنىغا يۈگۈرۈپ بېرىپ، بەس ـ بەستە چۇرقىرىشىپ كەتتى:

— مانا، مەن تاپتىم!

— مانا مەنمۇ تاپتىم! كېلىپ كۆرۈپ بېقىڭ!

— ئەمدى گۈللەرنىڭ سايىسىنى تېپىپ بېقىڭلار.

بالىلارنىڭ قىزغىن ۋە شاد ـ خۇرام ئاۋازى ئىچىدە دەرس داۋام قىلماقتا ئىدى. ئوقۇتقۇچى تۇيۇقسىزدىنلا «غەلىتە» سوئال سورىدى:

— قېنى قايسىڭلار دەپ باقىسىلەر، سايە قانداق پەيدا بولىدۇ؟

ئوقۇتقۇچىنىڭ سوئالى بالىلارغا دەماللىققا تەس بىلىندى. چۈنكى، ئەمدى بالىلار سايىنى كۆزى ئارقىلىق ئەمەس،

بەلكى « قەلب كۆزى » ئارقىلىق كۆرەلىشى كېرەك ئىدى . شۇ ئارقىلىق بالىلاردىن بۇ يەردىكى « كىچىككىنە » قانۇنىيەتنى بىلىش تەلەپ قىلىنىپتتى .

— سايە دەرسخانىدا پەيدا بولىدۇ ، — دېدى بىر ئوغۇل بالا ئالدىراپ .

— ياق ، سايە دەرسخانىدىمۇ ، تالاغا چىققاندىمۇ پەيدا بولىدۇ ، — دېدى يەنە بىر قىز ئۇنىڭ جاۋابىغا رەددىيە بېرىپ .

— ياخشىراق ئويلاپ بېقىڭلار ، — دېدى ئوقۇتقۇچى سەۋرچانلىق بىلەن ، — نېمە ئۈچۈن دەرسخانىدىمۇ ، تالادىمۇ سايىمىزنى ۋە دەرەخلەرنىڭ ، گۈللەرنىڭ سايىلىرىنىمۇ كۆرەلەيمىز . بۇنىڭغا نېمە سەۋەب بولدى ؟

بالىلار تېڭىرقىغىنىچە بىر پەس تۇرۇپ قالدى . ئوقۇتقۇچى ئۇلارنى رىغبەتلەندۈرۈپ مۇنداق دېدى :

— ئەمىسە مۇنداق ئويلاپ بېقىڭلار ، قانداق ئەھۋال ئاستىدا سايە پەيدا بولمايدۇ ، يەنى سايەڭلەرنى كۆرەلمەيسىلەر ؟

— ئۇخلىغاندا ، — ساۋاقدىشىنىڭ جاۋابى ھەممەيلەننى كۈلدۈرۈۋەتتى .

ئارىدىن بىر قىز سەل دېلىغۇلراق ئاۋازدا :

— قاپقاراڭغۇ كېچىدە سايىمىزنى كۆرەلمەيمىز ، — دېدى .

ئوقۇتقۇچى بۇ قىزنى رىغبەتلەندۈرۈپ :

— جاۋابىڭىز توغرا . ئۇنداق بولسا قانداق ئەھۋالدا سايىمىزنى كۆرەلەيدىكەنمىز ؟ بۇنى سىز ئاتايا ئېيتقىنىڭىز بويىچە دەپ بېرەلەمسىز ؟ — دېدى .

قىز بىر پەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن :

— كۈندۈزى قۇياش چىققاندا سايىمىزنى كۆرەلەيمىز ، — دېدى .

— شۇنىڭ ئۈچۈن سايىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن بىز نېمىگە موھتاج ؟

يۈزلىرىنى سەپكۈن باسقان بىر بالا قىزنىڭ جاۋاب بېرىشىنى كۈتمەيلا :

— قۇياشقا ۋە يورۇقلۇققا ، — دەپ توۋلىدى .

ئوقۇتقۇچى بالىلارنىڭ جاۋابىدىن قانائەتلەنگەن تەلەپپۇزدا مۇنداق دېدى :

— جاۋابىڭلار تولىمۇ توغرا . سايە مەلۇم جىسىم نۇر بىلەن ئۇچراشقاندا پەيدا بولىدۇ . سايىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ نۇر جىسىم ياكى نەرسە تەرىپىدىن توسۇلۇپ قېلىشى سەۋەب بولغان . بۈگۈن سىلەر تەبىئەتتىكى مۇھىم بىر ھادىسىنى كۆزىتىۋاتىسىلەر . ئەمدى مەن سىلەردىن ئاخىرقى قېتىم مۇنداق بىر سوئالنى سورىماقچى ، سوئالىم يەنىلا سايە بىلەن مۇناسىۋەتلىك . قېنى قايسىڭلار كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ ئالمىشىشىنى چۈشەندۈرۈپ باقىسىلەر ؟

بۇ ئويۇنغا ناھايىتى قىزغىن قاتنىشىۋاتقان ۋە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىۋاتقان بالىلار سايە بىلەن كېچە - كۈندۈزنىڭ ئالمىشىشىدىن ئىبارەت تەبىئەت ھادىسىسىنى بىر - بىرىگە باغلىيالمايۋاتاتتى . ئارىنى بىر پەس سۈكۈت باستى . ئوقۇتقۇچى سومكىسىدىن ئالدىن تەييارلىۋالغان كىچىك گلوبۇسنى ئېلىپ ، بالىلارغا كۆرسەتتى ۋە :

— قېنى قايسىڭلار بۇ گلوبۇستىن ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنى تاپالايسىلەر ؟ — دېدى .

بالىلار چۇرقىراشقىنىچە يۈگۈرۈپ كېلىپ مۇئەللىمنى ئورىۋالدى . ئۇلار گلوبۇسنى ئايلاندۇرۇپ يۈرۈپ ، ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنى تاپتى . ئوقۇتقۇچى گلوبۇسنىڭ ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى جايلاشقان قىسمىنى قۇياشقا يۈزلەندۈرۈپ ، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— ئامېرىكىدا ھازىر ئەتىگەن سائەت ئون بولدى . شۇڭا ، قۇياش نۇرى سەل قىيپاش چۈشۈۋاتىدۇ ، بۇ تەرەپكە قاراڭلار ، — دېدى ئوقۇتقۇچى گلوبۇسنىڭ ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى جايلاشقان قىسمىنىڭ ئارقىسىغا جايلاشقان قىسمىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ، — گلوبۇسنىڭ سايە چۈشكەن بۇ قىسمىدىكى دۆلەتلەردە ھازىر كېچە . چۈنكى ، يەر شارىنىڭ ماۋۇ قىسمى قۇياش نۇرىنى توسۇۋالغاچقا ، سايە شەكىللىنىدۇ يەنى كېچە بولىدۇ .مەن سىلەرگە يەنە بىر قىزىقارلىق ھادىسىنى سۆزلەپ بېرەي ، يەر شارى قۇياشنى ئايلىنىپ توختىماستىن ھەرىكەت قىلىپ تۇرغاچقا ، يورۇقلۇق بىلەن سايە ماس قەدەمدە ئۆزگىرىپ ماڭىدۇ . يەر شارىنىڭ قۇياشقا يۈزلەنگەن قىسمىدا كۈندۈز بولسا ، قۇياش نۇرى توسۇۋېلىنغان قىسمىدا كېچە بولىدۇ ، مانا.مۇنداق ... قېنى قايسىڭلار بۇنى سىناپ باقىسىلەر ؟

باللار گلوبوسنى تالىشىپ كەتتى . ئۇلارغا بۇ يېڭى بىلىم تولىمۇ قىزىقارلىق تۇيۇلۇۋاتاتتى . باللار گلوبۇسنى پىرقىرىتىپ ، كېچە بىلەن كۈندۈز ۋە يورۇقلۇق (نۇر) بىلەن قاراڭغۇ (سايە) ھەققىدىكى بىلىم ئېلىپ كەلگەن خۇشاللىققا ۋە قىزغىنلىققا چۆمگەنىدى . .

— باللار ، ئەمدى سىنىپقا قايتايلى ، — دېدى ئوقۇتقۇچى .

دەرسخانىغا كىرىپ ، ئورۇنلىرىدا ئولتۇرغان باللارنىڭ ئابايىقى خۇشاللىقلىرى تېخىچە بېسىقمىغاچقا ، كۆزلىرىدىن شادلىق نۇرلىرى تۆكۈلۈپ تۇراتتى .

— بۈگۈن ئۆگەنگەن بىلىملىرىمىزنىڭ مەنىسىنى چۈشەندىڭلارمۇ ؟ — دېدى ئوقۇتقۇچى .

— چۈشەندۇق .

— ئەمىسە دەرس ئاخىرلاشتى . كېلەر سائەتتە يەنە تېخىمۇ قىزىقارلىق سۆز ئويۇنى ئوينايمىز . كېلەر سائەتتە كۆرۈ-

شەيلى . خەير ـ خوش .

دەرس ئاخىرلاشتى .

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، بۇ بىر سائەتلىك ئەدەبىيات دەرسى تولۇق مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتۈلگەن دەرسلەرنىڭ ئۈلگىسىدۇر . ئوقۇتقۇچى بىلەن باللار ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگنىڭ باللار بىلەن تەبىئەت دۇنياسى ئوتتۇرىسىدىكى ئەھمىيەتلىك دىئالوگقا ئايلاندۇرۇلۇشى بىزگە باللارغا بىلىمنى قانداق ئېلىشنى ئۆگىتىش ۋە ئالدىنقى بىلىمنى باللارغا قانداق يەتكۈزۇشتە يېڭى كۆرۈش نۇقتىسى بىلەن تەمىنلەيدۇ .

« سايە » بىز ھەركۈنى كۆرۈپ ئادەتلەنگەن ئەڭ ئاددىي تەبىئەت ھادىسىسىدۇر . ۋەھالەنكى ، خۇددى ۋات كىشلەر كۈندە كۆرۈپ تۇرىدىغان ، لېكىن دىققەت قىلمايدىغان « پار » ھادىسىسىنىڭ ھەرىكەت ئېنېرگىيىسىنى پەيدا قىلالايدىغانلىقىنى بايقىغىنىدەك ، بۇ بىر سائەتلىك دەرستە ، پاراسەتلىك ۋە يېڭىلىق يارىتىش ئىدىيىسىگە ئىگە ئوقۇتقۇچى ئادەتتىكى « سايە » ھادىسىسىنى كائىناتتىكى « سايە » گە — يەر شارى بىلەن قۇياشنىڭ ھەرىكەت مۇناسىۋىتىدىن شەكىللەنگەن « سايە » گە ئىنتايىن مۇرەپپەقىيەتلىك ھالدا كېڭەيتكەن . بىلىم ساماۋى كۆكنىڭ ئەڭ چوڭقۇرلىرىغا يوشۇرۇنغان سىرلىق نەرسە ئەمەس ياكى ئۇ مەڭگۈ ئېرىشكىلى بولمايدىغان نەرسىمۇ ئەمەس . بەلكى ئۇ ھەر ۋاقىت بىز بىلەن بىللە — پۈتكۈل ھاياتلىق پائالىيەتلىرىمىزگە ئارىلىشقلىق . ئەدەبىيات ، فىزىكا ۋە ئاسترونومىيە پەنلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مائارىپتىكى چەك ـ چېگرىسى بۇزۇپ تاشلىنىپ ، تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ئەسلى قىياپىتى ئارقىلىق بىلىم بېرىش مەقسەت قىلىنغان بۇ بىر سائەتلىك دەرستىن بىز شۇنداق خۇلاسىگە كېلىمىزدىكى ، ئەڭ ياخشى مائارىپ دەل ئەڭ ئاددىي ئىسۋابلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئېرىشىلگەن ھاياتىي كۈچكە ئىگە مائا

رىيتۇر.

شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ بىر سائەتلىك دەرس باللارغا تەبىئەتنىڭ گارمونىيىلىك جەريان ئىكەنلىكىنى تونۇتقاندىن سىرت، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مەڭگۈلۈك مۇناسىۋىتىنى ئوبرازلىق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. دېمەك، باللار بۇ دەرس ئارقىلىق ئېرىشكەن بىلىم خۇددى پۈتۈنسۈرۈك كۆرۈش ئەينەكىگە ئوخشاش يەر شارىدىن تارتىپ ئالەمگىچە بولغان مەۋجۇداتلار ۋە ھادىسىلەرنىڭ ھەقىقىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇڭا، دەرسخانىدىكى « قۇيۇپ قويۇش » شەكلىدىكى ئۆلۈك ئوقۇتۇشتىن مۇستەسنا بولغان بۇ بىر سائەتلىك دەرس باللارنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ئۆزىنىڭ ئۇنتۇلماس « سايە » سىنى چۈشۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە بىز يەنە ۋايتخېدنىڭ مۇنۇ سۆزلىرىنى ئەسلەپ قالىمىز: « مائارىپنىڭ بىزگە بېرىشى كېرەك بولغىنى ئىدىيىلەرنىڭ كۈچىگە، ئىدىيىلەرنىڭ گۈزەللىكىگە — ئىدىيىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا، شۇنداقلا مەۋجۇداتلار ئىگە بولغان ھاياتنىڭ ئالاھىدىلىكىگە تەدبىقلانغان بىلىمنىڭ گەۋدىسىگە بولغان يېقىنلىق سەزگۈسىدۇر. »①

باللار مائارىپى مەۋجۇداتلارنىڭ رېئال مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق تەبىئەت ۋە ھاياتلىق ھەقىقەتلىرىنى يەتكۈزۈشنى ئاساس قىلغاندىلا، باللار بىلەن بىلىم، باللار بىلەن تەبىئەت، باللار بىلەن مائارىپ ئوتتۇرىسىدىكى ياتلىشىش ھادىسىسىنى يوقاتقىلى بولىدۇ. لېكىن، ئىدىيىلەر قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى مائارىپتىن تېخىمۇ يۈكسەلگەن ۋە مۇكەممەللەشكەن مەدەنىيەت مائارىپىنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمدىكى مەسىلە ئىدىيىلەر قۇرۇلمىسىنىڭ كونكرېت شەكىللىرىنىڭ باللارنىڭ ئابستراكت تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە يۈزلىنىشىدۇر. چۈنكى، بىزنىڭ ما-

① يۇقىرىقى كىتاب، 87 ـ بەت.

ئارىپتىن كۈتىدىغان ئۈمىدىمىز ئوقۇغۇچىلارنى ئۆزى ياشاۋاتقان ھاياتلىق ئالىمى ھەققىدە سىستېمىلاشقان، ئۆزئارا باغلانغان ئىلمىي كۆزقاراشقا ئىگە قىلىشتۇر. ئىنسانلارنىڭ بىلىم ئېلىش جەريانى بىلىم قۇرۇلمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا كونكرېتلىقتىن ئابستراكتلىققا قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئادەم مېڭىسى كونكرېت قۇرۇلما بىلەن ئابستراكت ئىدىيىلەرنى چۈشىنىشتىن ئىبارەت ئىقتىدارنى ھازىرلىغان. مائارىپ تەجرىبىسى مول ئوقۇتقۇچىلارغا شۇ نەرسە ئايانكى، ئوقۇغۇچىلارغا يۇقىرى يىللىقتا ئۆتۈلىدىغان دەرسلەرنى كونكرېت بىلىم شەكلىگە ئايلاندۇرۇپ يەتكۈزۈشى ئىنتايىن قىيىن ۋە زىل. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئابستراكت تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ پاكىتلارنى ئانالىز قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن خۇلاسە چىقىرىش ئادىتىنى يېتىلدۈرۈش مائارىپ پرىنسىپىنىڭ تەلىپىدۇر.

ئوقۇغۇچىلاردا تەبىئەتتىكى ھادىسىلەرنىڭ كونكرېت مۇناسىۋەتلىرىنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق ئىلمىي تەسەۋۋۇر ئادىتىنى يېتىلدۈرۈش بىلەن تەبىئەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مۇرەككەپ قۇرۇلمىسىنى يىغىنچاقلىيالايدىغان ۋە ئانالىز قىلالايدىغان ئابستراكت تەپەككۇر قابىلىيىتى مۇناسىپ ۋە ئەقلىي مۇۋازىنەت ھالىتىنى ساقلىيالىشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، مائارىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ كاللىسىنىڭ رېئاللىقنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ۋە تەبىئەت دۇنياسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ مۇرەككەپلىكىنى چۈشىنىشنى زىيادە ئاددىيلىققا، ئەجەللىك كونكرېتلىققا چۈشۈرۈپ قويىدۇ ياكى ئۇلارنىڭ كاللىسىنى رېئاللىقنىڭ كونكرېت ھالىتىنى ئۆزگەرتىشكە قىلچە ياردەم بېرەلمەيدىغان « قىممىتى يوق » ئابستراكت ئىدىيىلەرگە تولدۇرۇپ قويىدۇ. مائارىپتىكى مەغلۇبىيەت كۆپىنچە ھاللاردا كونكرېتلىق بىلەن ئابستراكتلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشى بىر تەرەپ قىلىنماسلىقىدىن كېلىپ چى-

قىدۇ . گەرچە بىز ئابستراكتلىقنىڭ بىزدە كونكرېتلىق ئارقىلىق ھەل قىلىنىش مۇمكىنچىلىكىنى چەتكە قاقمىساقمۇ (يۇقىرىقى بىر سائەتلىك ئەدەبىيات دەرسى قارىشىمىزنى ئىسپاتلىيالايدۇ) ، ئابستراكتلىقنىڭ كونكرېتلىق تەرىپىدىن بۇرمىلىنىپ كېتىشىنى مائارىپ ئوقۇتۇشىدا زىيانلىق دەپ قارايمىز . شۇڭلاشقا ، جۇغراپىيە پېنىدىكى يەر شارى بىلەن قۇياشنىڭ مۇناسىۋىتى فىزىكا پېنىدىكى ئالەملىك تارتىشىش كۈچى قانۇنىيىتى بىزدىن ئوخشىمىغان ۋە يېڭىلىق روھىغا باي ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى تەلەپ قىلىدۇ . ئابستراكتلىق ئۆز نۆۋىتىدە رېئاللىقىمىزنىڭ يەنە بىر ھەقىقىي يۈزى بولغاچقا ، ئۇنىڭ مائارىپ ئارقىلىق ئاكتىپ مەدەنىيەت ئېڭىغا كۆتۈرۈلۈشى ئىنتايىن مۇھىم . چۈنكى ، ئوقۇغۇچىلار ئۆز نۆۋىتىدە مەۋھۇملۇق ، ئېنىقسىزلىق ۋە يۈكسەكلىك تۇيغۇسىنى يېتىلدۈرۈشى ، شۇ ئارقىلىق كۆز بىلەن كۆرگىلى بولىدىغان رېئاللىقتىن تارتىپ تاكى پەقەت قەلب بىلەنلا سەزگىلى بولىدىغان مەۋجۇتلۇق ھالەتلىرىگىچە بولغان ئادەمنىڭ پۈتكۈل رېئاللىقىنى تۇيالايدىغان ، قىياس قىلالايدىغان ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتىنى تېپىپ چىقىشقا قىزىقىدىغان بولۇشى كېرەك .

مائارىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ قەلبىگە ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ . مائارىپنىڭ ئوقۇغۇچىلارنى ئوخشاش رىتىمدا ۋە سىستېمىدا ئۇزاق مۇددەتلىك تەربىيىلەش يۆنىلىشى ئۇلارنىڭ ئىدىيە قۇرۇلمىسىنى ئاستا ـ ئاستا يېتىلدۈرۈپ چىقىدۇ . ۋەھالەنكى ، ئوقۇغۇچىلار ئۆزىدە قايسى خىلدىكى ئىدىيە قۇرۇلمىسىنىڭ شەكىللىنىشىنى تاللىۋالمىغىنىدەك قايسى خىلدىكى ئىدىيە قۇرۇلمىسىنىڭ كاللىسىدا ئورنىشىپ قالغانلىقىنىمۇ شۇ ۋاقتىنىڭ ئۆزىدە بىلەلمەيدۇ . تەربىيىلەنگۈچىلەردە قەدىمدىن تارتىپ مائارىپقا قارىتا سەممىي ئىشەنچ ۋە ئۈمىد بار . چۈنكى ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆگىنىۋاتقان بىلىملىرىنىڭ ئىنسانلارنىڭ تەجرىبىسىدە ۋە دەلىللىشىدىن ئۆتكەن ھەقىقەت ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ . ۋە-

ھالەنكى ، نۆۋەتتىكى بىزنىڭ مائارىپىمىز ۋە ئۇنىڭ ئەمەلىيىتى مائارىپ ئارقىلىق تەربىيىلەنگەن ۋە تەربىيىلىنىۋاتقان ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ بۇ ئىشەنچىسىنىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . سۆزىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە ئەدەبىيات ئوقۇتۇشىنى مىسالغا ئېلىش ئارقىلىق مائارىپنىڭ ئوقۇغۇچىلاردا قانداق ئىدىيە قۇرۇلمىسىنى بارلىققا كەلتۈرىدىغانلىقىنى مۇھاكىمە قىلىپ باقايلى .

ئەدەبىيات ئوقۇتۇشىنىڭ ئوقۇغۇچىلارغا رېئاللىقنى تىل ۋە بايانچىلىق نۇقتىسىدىن كۆزىتىشنى ئۆگىتىش شۇنداقلا ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەسەۋۋۇرلىرى ، ئارزۇلىرى ۋە كۆزقاراشلىرىنى ئىپادىلەشتە ئەدەبىي ئۆلچەم ۋە شەكىل بىلەن تەمىنلەشتۇر . بايانچىلىق ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشىدا بىزگە ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغىنى پېرسوناژلار ئوبرازى تەھلىلىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسىدۇر . ئەدەبىيات ئۆز نۆۋىتىدە ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى رېئال مۇناسىۋەتلەرنى يېزىش ئوبيېكتى قىلغاچقا ، ئوبيېكت بىلەن ئۇنىڭ ھاسىلاتى بولغان ئەدەبىيات شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش ئەدەبىيات ئوقۇتۇشىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ . ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى ئۇچراشقان پېرسوناژلارنىڭ رېئال ئىكەنلىكىگە بولغان ئارزۇسىنى قوغداپ قېلىشنى خالايدۇ ، ئەدەبىيات ئوقۇتۇشىدا پېرسوناژ ئامىلىنىڭ قانداق بىر تەرەپ قىلىنىشى ئوقۇغۇچىلارنىڭ رېئاللىق ۋە ئادەم ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنىڭ يېتىلىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوقۇغۇچىلار ئەدەبىيات ئوقۇتۇش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان « ئادەم » تەھلىلىنىڭ ۋە بىر تەرەپ قىلىنىشىنىڭ ئۇزاق يىللىق تەسىرىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمەيدۇ . كېيىنچە شۇ نەرسىنى كېچىكىپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولىمىزكى ، بىز مەكتەپتە ئەدەبىيات دەرسى ئارقىلىق ئۆگەنگەن تېكىستلەر ۋە ئۇلاردىكى « ئادەملەر » مائارىپ تەرىپىدىن پۈتۈنلەي

ساختا « تىل ئويۇنى » نى ۋە « چىرايلىق كىيىندۇرۇلگەن
قورچاق » لارغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلغان . دېمەك ، بىزگە ھەقىقىي
رېئاللىق تۇسى ۋە تەسىراتى بېرەلمەيدىغان ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى
بىزنىڭ رېئاللىق سەزگۈممىزنى يىگىلىتىپ قويغانىنىڭ ئۈستىگە ،
ھەتتا بىزنىمۇ رېئاللىقتىكى چىرايلىق « قورچاقلارغا » ئايلاندۇ-
رۇپ قويغان . ئەلۋەتتە ، ئەدەبىيات دەرسلىكىگە تاللانغان تې-
كىستلەرنىڭ ھەممىسى بىزدە ھەقىقىيلىق ۋە رېئاللىق تۇيغۇسى
قوزغىمىسىمۇ ، بىز ماتېماتىكىلىق ھەقىقەتلەر ، فىزىكىلىق ۋە
خىمىيىلىك ئۆلچەم ھەم قانۇنىيەتلەرنىڭ بىزدە قوزغايدىغان ئى-
شەنچىنىڭ ئىنېرتسىيە كۈچى سەۋەبىدىن ئەدەبىيات دەرسىدە
سۆزلىنىۋاتقان « رېئاللىق » قىمۇ چىن پۈتۈشكە ئادەتلەنگەن .

ئىجتىمائىيلىقى باي ۋە خاراكتېرى كۆپ قىرلىق ئادەمنى
ياكى ئەدەبىياتتىكى « ئادەم » نى ئىنتايىن تار ، خاتا ۋە بىر تە-
رەپلىمە بولغان ئىجابىي ـ سەلبىي ئوبرازلار سىستېمىسى بويىچە
بىر تەرەپ قىلىش ئەدەبىيات ئوقۇتۇشىدىكى ئەجەللىك كەمچىل-
لىك بولۇپ تۇرماقتا . نەتىجىدە ، ئوقۇغۇچىلار مانا مۇشۇ كىچىك
ۋە خاتا كۆرۈش نۇقتىسىدىن رېئاللىقتىكى ئادەملەرنى ۋە ئۆز رې-
ئاللىقىنى كۆزىتىدۇ . بۇ سىستېما بىزگە چۆچەكلەرنىڭ ئادەم-
لەرنى ياخشى ۋە ياماندىن ئىبارەت قەدىمكى ئېتىكىلىق قارىشى ۋە
ساددا تەسەۋۋۇرىنى ئەسلىتىدۇ . مائارىپىمىزنىڭ ھەممە بۇلۇڭ ـ
پۇچقاقلىرىغا يامراپ كەتكەن بۇ خىل « سىستېمىلىق » بولۇش
ئۇسۇلى ۋە تەييار « قېلىپ » ئوقۇغۇچىلاردا ئۇزاق مۇددەتلىك
ئەدەبىيات مائارىپى ئارقىلىق مۇنداق قاراشنى ناھايىتى ئاسانلا
ئۇلارنىڭ كاللىسىدا « چۆكمىلەندۇرۇپ » قويىدۇ . بارلىق ئا-
دەملەر ئىككىلا كاتېگورىيىگە مەنسۇپ : ياخشى ـ يامان ، ياخشى
ئادەملەر مۇتلەق ياخشى ، يامان ئادەملەر مۇتلەق ئەسكى بولىدۇ .
يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئۇرۇش تارىخىدىن بىزگە ئايانكى ،
ئۆيدىكى كۆيۈمچان دادا ، مەھەللىدىكى دېموكراتىيىنى قوللايدى-

غان ئەر ۋە خىزمەتتىكى ئەستايىدىل باشقۇرغۇچى ئۇرۇشنىڭ
چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ ، بىر كېچىدىلا قاتىلغا ئايلىنالايدۇ .
بەلكىم ئۇرۇشتىن قايتىپ كەلگەندە ، ئۆزلىرى بېسىۋالغان را-
يونلاردىن ئېلىپ كەلگەن سوۋغاتلىرىنى باللىرىغا مېھرىبانلىق
بىلەن تەقدىم قىلىشى ياكى ھەربىي ئىشغالىيەت قوزغىغان غالى-
بىيەت شادلىقلىرىنى ئۇنتۇلۇسىز قىسسىلەردەك سۆزلەپ بېرىشى
مۇمكىن .

ھەتتا ئەسەر ئاپتورىمۇ ئاتالمىش ئىجابىي ـ سەلبىي كا-
تېگورىيىنىڭ قايسى تۈرىگە سېلىشنى بىلمەيدىغان ياكى سې-
لىشنى خالىمايدىغان پېرسوناژلىرىنى ــــ ئۆزى رېئال دەپ قارال-
غان « ئادەملەر » نى ــــ بىزنىڭ مائارىپىمىز ناھايىتى ئاسانلا بىر
تەرەپ قىلىۋاتىدۇ . مەسىلىنىڭ ئەڭ مەسخىرىلىك يېرى شۇكى ،
بۇ خىل سىستېما مائارىپىدا تەربىيىلىنىۋاتقان ئوقۇغۇچىلارمۇ ئۆز
ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ نەزەرىدە ئىجابىي ۋە سەلبىي كاتېگورى-
يىدە ــــ ياخشى ئوقۇغۇچى ۋە ناچار ئوقۇغۇچى ــــ ئۆلچىنىش
تەقدىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ . ھەتتا ، ئەدەبىي تەنقىدچىلى-
كىمىزگىچە يامراپ كەتكەن ئاتالمىش « ئىجابىي ـ سەلبىي »
تەھلىل ئۇسۇلى مەكتەپتىن جەمئىيەتكىچە بولغان پۈتكۈل ئەق-
لىي تۇرمۇشىمىزنى رېئال ئادەم چۈشەنچىسى بىلەن ئەمەس ،
بەلكى ئادەمنىڭ ئىسكىلىتىنىلا تۈزۈلگەن ئوبرازى بىلەن تەمىن-
لەپ كېلىۋاتىدۇ . بىز ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت دائىرىمىزنى ۋە ئۇ-
نىڭ خاراكتېرىنى مۇشۇ سىستېما ئاساسىدا قۇرۇۋاتىمىز . بۇ
سىستېما بىزنىڭ ئادەم ھەققىدىكى ھەرقانداق باھايىمىزنىڭ ئۆل-
چىمىگە ئايلاندى ، مانا مۇشۇ يوچۇقتىن بىز مەڭگۈ كونترول
قىلالمايدىغان ۋە چۈشىنەلمەيدىغان تاشقى دۇنياغا قاراۋاتىمىز .
ئەپسۇسلىنارلىقى ، بۇنى رېئاللىقنى كۆزىتىش جەريانى دېگەندىن
كۆرە ، رېئاللىقنى « ماراش » ئۇسۇلى دېگەن تۈزۈك .

ئاتاقلىق تىل ئۇستىسى ، 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى-

ـنىڭ پېشۋاسى زۇنۇن قادىرىنىڭ مەن ياخشى كۆرىدىغان ھېكا-
يىسى « ماغدۇر كەتكەندە » بىزنىڭ « ئىجابىي ، سەلبىي » كا-
تېگورىيىمىزنىڭ نەقەدەر بىچارىلىك بىلەن جان بېقىپ كې-
لىۋاتـقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ . مەزكۇر ھېكايىدىكى باقى
ئالدى بىلەن 40 ـ يىللاردىكى ھەقىقىي ئادەمدۇر . بىز شۇنى
سورىماي تۇرالمايمىزكى ، باقى ئىجابىي پېرسوناژمۇ ياكى سەلبىي
پېرسوناژمۇ ؟ ئېنىقكى ، سوئالىمىزنىڭ جاۋابى ئانچە ئاددىي بول-
مىسا كېرەك . زۇنۇن قادىرىنىڭ ھېكايىسىدىكى رېئاللىق ھەقىقىي
بولغاچقا ، بىزنىڭ باقى ئوبرازىنى ھەرقانداق شەكىلدىكى تار ۋە
دوگما كاتېگورىيىگە تەۋە قىلىش ئۇرۇنۇشلىرىمىزنىڭ ھەممىسى
ئەھمىيەتسىز بولۇپ چىقىدۇ . چۈنكى ، رېئاللىق ۋە ئۇنىڭدىكى
ئادەمـنىڭ ئىپادىلىنىشى ھەرقانداق شەكىلدىكى تارايتىش ، مەق-
سەتلىك كاتېگورىيىلەش ۋە كونترول قىلىش ئۇسۇللىرىنى
كەسكىن رەت قىلىدۇ .

« ماغدۇر كەتكەندە » ھېكايىسىدىكى باقىنىڭ كەچۈر-
مىشلىرىنى ئەينى دەۋر رېئاللىقىدىكى بىر ئۇيغۇرنىڭ ھەقىقىي
تەقدىرى ، دېيىشكە بولىدۇ . ياكى كەڭ مەنىدىن ئېلىپ ئېيت-
قاندا ، ھېكايىدە ئادەمنىڭ ياشاش ھالىتى ۋە تەقدىرى ئىپادى-
لـەنگەن ، ھاياتنىكى كىچىككىنە ئۆزگىرىش ئادەمنىڭ پۈتۈن
تـەقدىرىنى ئۆزگـەرتىۋېتىدۇ . سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەت-
تىكى بېسىم ئاستىدا ياشاۋاتقان سانسىز باقىلارنىڭ تەقدىرى
بىزنى ئىنسانلارنىڭ بۇ دۇنيادىكى قىممىتى غايىسى ۋە مەۋجۇت-
لۇقى ھەققىدە ئويلىنىشقا ئېلىپ بارىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، مەز-
كۇر تېكىستنى ئوقۇشتىكى مەقسەت ئوقۇغۇچىلارنى قانداق قىل-
غاندا باقى ۋە ئۇنىڭ رېئاللىقى بىلەن ئۇچراشتۇرۇشتىن ئىبارەت .
مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئەڭ ئىدېئال ئوقۇتۇش ئۇسۇلى باقى بىلەن
ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگ جەريانى بولۇشى كېرەك .
تۆۋەندىكى سوئاللار باقى بىلەن ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا دىئا-

لوگنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىنى مەيدانغا كەلتۈرەلەيدۇ : باقىنىڭ
تەقدىرى ۋە كەچۈرمىشلىرىدىن ئادەمنىڭ تەقدىرى ھەققىدە
قانداق ئويلاردا بولدىڭىز ؟ ئادەم بىلەن دەۋر ئوتتۇرىسىدا قانداق
مۇناسىۋەت بار ؟ باقى ياشاۋاتقان دەۋردە ئادەمنىڭ قىممىتى نې-
مە ، سىزنىڭ دەۋرىڭىزدىكىچۇ ؟ باقىنىڭ غايىسىگە قانداق
قارايسىز ؟ باقىنىڭ تەقدىرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، بەخت ۋە
بەختلىك تۇرمۇش قانداق بولۇشى كېرەك ؟ سىزنىڭ بەخت قا-
رىشىڭىزچۇ ؟ ئەگەر باقى شەھەردىن قايتىۋاتقىنىدا يامغۇر يېغىپ
كەتمىسە ۋە باقى تۇتۇلمىسا ، ئۇنىڭ تەقدىرىنىڭ قانداق بولىدى-
غانلىقىنى قىياس قىلالامسىز ؟ تەقدىرگە ئىشىنەمسىز ؟ نېمە ئۈ-
چۈن ؟ ياشاشتىكى مەقسەت نېمە ؟ ياشاشنىڭ مەنىسىنى ئاساس
قىلىپ تۇرۇپ ، باقىنىڭ ۋە ئۆزىنىڭ تۇرمۇشىدىن يەكۈن چى-
قىرالامسىز ؟ ۋەھاكازالار .

يۇقىرىقى دىئالوگلار ئەمەلىيەتتە باقىنىڭ ۋاستىسى ئار-
قىلىق ھاياتنى قايتىدىن كۆزىتىپ چىقىش ، تۇيۇش ۋە باھالاش
جەريانىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ . بىزنىڭ ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى
ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارغا يەتكۈزمەكچى بولغىنىمىز تېكىست تەھ-
لىلى ، پېرسوناژلار ئانالىزى ۋە ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى
ئەمـەس ، بەلكى ئوقۇغۇچىلارغا ئۆزىنىڭ ھەقىقىي رېئاللىقىنى
تونۇتۇش . ئۇنداق بولمىغىنىدا ، ئوقۇغۇچىلار ئادەمگە باھا بې-
رىـشتە ياكى باشقىلار بىلەن مۇناسىۋەتلەشكەندە بولسۇن ئۆزى
قـوبۇل قىلغان مائارىپنىڭ كاللىسىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان «
تەربىيە جاراھىتى » نىڭ كېسەلمەن ھالىتىنى قايتا ـ قايتا
تەكرارلايدۇ . ئەتراپىدىكى پۈتكۈل ئۆزگىرىشلەرنى ساددىلىق
بـىلەن كۆزىتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا بىچارىلەرچە ئىنكاس قايتۇرىدۇ ،
خالاس .

ئىنسان ئۈچۈن ھايات ئەڭ مۇھىم جەرياندۇر . بالىلارنىڭ

دۇنياسى ئۆزىنىڭ كەڭلىكى ۋە مۇھىملىقى نۇقتىسىدىن
چوڭلارنىڭكىدىن قېلىشمايدۇ . باللارنى هاياتىي كۆچى بولمە-
غان سىستېمىلارغا سولىۋېلىش ، رەسمىلىك كىتابلاردىن ، تېلې-
ۋىزورلاردىن تەبىئەتنىڭ ھەقىقىي ھالىتىنى ھېس قىلدۇرۇش با-
للار ياشايدىغان بوشلۇق ئەمەس . باللار تېخىمۇ ئېچىۋېتىلگەن
بوشلۇققا موھتاج .

بالىلاردىكى پىسخىك مۇكەممەلسىزلىكلەرنى يېڭىشى
ئۈچۈن ئۇلار ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەرنى كۆرۈشكە ۋە چۈشە-
نىشكە موھتاج . يېزىلاردىن شەھەرلەرگىچە ، تەرەققىي قىلغان
ئەللەردىن تارتىپ نامرات ئەللەرگىچە سوزۇلغان هاياتلىق بوش-
لۇقى باللارنى زىيادە خام خىيال قوينىدىن تارتىپ چىقىرىدۇ .
ئۇلار ئۆزلىرى ھەقىقىي ياشايدىغان بوشلۇقنى تەسەۋۋۇر قىلمى-
ىنگە ئىگە دۇنيا سۈپىتىدە چۈشىنىدۇ . نەتىجىدە ئۇلار مەدەنى-
يەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگ ئارقىلىق ئىنسان ۋە ئۇنىڭ يا-
شاش مۇھىتى ھەققىدە ئۆزىنىلا مەركەز قىلىشتىن قۇتۇلۇپ ،
باشقىلارنىڭ ئورنىدا تۇرۇپ ئۆزىنى ۋە ئۆزىنىڭ كەلگۈسىنى
قايتىدىن كۆزىتىپ چىقىدۇ . باللار « مەن كىم » دېگەن سو-
ئالغا « ئۇ ۋە سەن كىم » نۇقتىسىدىن تۇرۇپ جاۋاب ئىزدى-
گەندە ، ئۇنىڭ كېيىن كۆرىدىغان بوشلۇقى پۈتۈن ئىنسانىيەت-
نىڭ ياشاش ئەھۋالى ۋە مەسىلىسىگە كېڭىيىدۇ . ئۇلار ئادەملەر
ئوتتۇرىسىدىكى چۈشىنىشنىڭ ۋە دىئالوگنىڭ ئەھمىيىتىنى ئىل-
گىرىلىگەن ھالدا چۈشىنىدۇ ، چۈنكى ئىنسانپەرۋەرلىك غايىسى
ئادەمنىڭ ئادەمگە ئورتاق تەقدىر ۋە ھالەت نۇقتىسىدىن تۇرۇپ
مۇئامىلە قىلىشىدىن باشلىنىدۇ . يېقىندا مېنىڭ مەن ئولتۇرۇۋات-
قان بىنانىڭ ئىگىسى رۇدى بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىم با-
لىلارغا يېڭى مەدەنىيەت بىلەن ئۇچرىشىشنىڭ مۇھىملىقىغا بول-
غان قارىشىمنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاتتى .

مەن ئولتۇرۇۋاتقان بىنادىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى

بېلگىيىلىك ئوقۇغۇچىلار بولغاچقا بۇ يازلىق تەتىلدە ھەممىسى
ئۆيلىرىگە كەتكەنىدى . پۈتۈن بىنادا مەنلا يالغۇز قالغانىدىم .
ئوچۇق مىجەز ۋە چاقچاقچى رۇدى مېنى پات - پات يوقلاپ
تۇراتتى ۋە زېرىكمىسۇن دەپ قىزىق پاراڭلارنى قىلىپ بېرەتتى .
بىر كۈنى كەچتە رۇدى ياتىقىمغا كىردى .

— مەن ئىككى كۈندىن كېيىن قىزىم بىلەن ئىككى
ھەپتىلىك يازلىق ساياھەتكە ماڭماقچى ، شۇنى ئېيتىپ قويغىلى
كىردىم . پۈتۈن بىنا ساڭا قالدى ، — دېدى ئەستايىدىل تەلەپ-
پۇزدا .

— نەگە بارىسىلەر ؟ — دەپ سورىدىم ئۇنىڭدىن . كۆ-
زىتىشىمچە بېلگىيىلىكلەرنىڭ (بەلكىم پۈتۈن دۇنيادىكى تەرەق-
قىي تاپقان ئەللەردىكى كىشىلەرنىڭ) تۇرمۇشىدا مۇنداق ئۈچ
نەرسە تولىمۇ مۇھىم ئىدى : (يازلىق) ساياھەت ، ئېسىل ماشىنا
ۋە ھەشەمەتلىك تۇرالغۇ . ئۇلار ساياھەت قىلىش ئارقىلىق بىر
تەرەپتىن يېڭى مەدەنىيەت بىلەن ئۇچرىشىشنى ئىزدىسە ، يەنە
بىر تەرەپتىن ، تۇرمۇشنىڭ جىددىي رىتىمى ئېلىپ كەلگەن
چارچاشنى هاياجانلىنىش ۋە بوشىنىشقا ئالماشتۇراتتى .

— بۇ قېتىم تۈركىيىگە .

— قانچە دۆلەتكە ساياھەتكە باردىڭىز ؟ — سورىدىم
ئۇنىڭدىن قىزىقسىنىپ .

— ياۋروپادىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئاي-
لىنىپ چىقتىم ، لېكىن ياۋروپادىن باشقا دۆلەتلەرگە بېرىپ باق-
مىدىم . كېيىنچە بېرىش پىلانىم بار .

— سىز ساياھەت قىلغان دۆلەتلەرنىڭ قايسىسى سىزدە
ئەڭ چوڭقۇر تەسىرات قالدۇردى ؟

— تۈركىيە .

— نېمە ئۈچۈن ؟ — ماڭا تۈركىيىنىڭ دۇنيادىكى سا-
ياھەت مەستانىلىرى ئۈچۈن بۇ دۇنيادىكى « جەننەت » ئىكەن-

لىكى ئايان بولسىمۇ، رۇدىنىڭ بۇ دۆلەتكە زادى قانداق قارايدىغانلىقىنى بىلىپ باقماقچىدىم.

— چۈنكى تۈركىيە سەپىرى قىزىم ئىككىمىزدە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىرات قالدۇرغانىدى. ئۇ چاغلار بەكلا مەنىلىك ئۆتكەنىدى، — رۇدىي خۇددى ئەسلىمىسىگە غەرق بولغاندەك بىردەم سۈكۈتتە تۇرۇپ كەتتى، — بۇنىڭغا ھازىر دەل ئۈچ يىل بولدى. ئۇ يىلى ئايالىم قىزىم ئىككىمىزنى تاشلاپ گوللاندىيەلىك بىرىنىڭ ئارقىسىدىن ئامستىردامغا كەتتى. ماڭا بۇ زەربە قاتتىق ئېغىر كەلدى، خۇددى پۈتكۈل ھاياتلىق گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەندەك، ھەممە نەرسىنىڭ قىممىتى تۈگىگەندەك چەكسىز ئۈمىدسىزلىككە پاتتىم. يوشۇرمايمەن، مەن ئايالىمنى شۇنداق ياخشى كۆرەتتىم. ھەم ئۇنىمۇ مېنى ياخشى كۆرىدۇ دەپ ئويلايتتىم. شۇڭىمۇ ئۆزۈمنى بەختلىك ئەر دەپ قارايتتىم. لېكىن ھەممە نەرسە شۇنداق تۇساتتىنلا ئاستىن ـ ئۈستۈن بولۇپ كەتتى. قىزىمنىڭ قانچىلىك روھىي زەربىگە ئۇچرىغانلىقىنى دېمەيلا قوياي. قىزىم ئىككىمىز ئىككى سىرداش، بىر ـ بىرىمىزگە نېمىدەپ تەسەللىي بېرىشنى بىلمەيتتۇق، بۇ مۇمكىنمۇ. لېكىن بىز تەسەللىگە موھتاج ئىكەنلىكىمىزنى بىلەتتۇق. بىر كۈنى قىزىم: «دادا، مېنىڭ يىراقلارغا بېرىپ ساياھەت قىلىپ كەلگۈم بار» دەپ قالدى. گەرچە بىز بۇنىڭ بىزگە تەسەللىي بولىدىغانلىقىنى ئوچۇق ـ ئاشكارا دېيىشمىگەن بولساقمۇ، كۆڭلىمىزگە بۇ ئايان ئىدى. بىز ئۆزىمىزنى ئاران ـ ئاران تۇتۇپ تۇراتتۇق. بۇ ئۆيدىكى ھەممە نەرسە بىزگە ئۇنى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆتكەن كۈنلەرنى ئەسلىتەتتى. شۇڭلاشقىمۇ، بىز بۇ كۆڭۈلسىز ئەسلىمىنى ۋاقىتلىق ئۇنتۇش ئۈچۈن ئۆيىمىزدىن ئايرىلىپ يىراقلارغا بېرىپ كەلمىسەك بولمايتتى. ئۇ چاغ دەل ھازىرقىدەك ياز پەسلى بولغاچقا، بىز تۈركىيىگە ساياھەتكە بارماقچى بولدۇق.

رۇدى تاماكىدىن بىرنى تۇتاشتۇرۇپ ئېغىر ئۇھ تارتىپ قويدى. ئۇنىڭ ئاۋازىغا يىراقتا قالغان بىر ھەسرەتلىك ئەسلىمە ئەگىشىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ بىر نۇقتىغا تىكىلگىنىچە ئۇزاق تۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇشقا باشلىدى:

— تۈركىيە ئۆزىنىڭ قەدىمىي گۈزەللىكى بىلەن ئازابلىرىمىزنى ۋاقىتلىق ئۇنتۇلدۇردى. بولۇپمۇ قىزىم تۈركىيە ساياھىتىدىن بەكلا خۇشال بولۇپ كەتتى. قارىغاندا ئۇ ئەسلىمىنىڭ يۈكىدىن قۇتۇلغاندەك ئىدى. ئۇ يىلى قىزىم دەل توققۇز ياشقا كىرگەنىدى. قىزىم مەندىن سوئال سوراپ ھارمايتتى، ئۇنىڭغا ئەتراپىدىكى ھەممە ئىش تولىمۇ قىزىقارلىق تۇيۇلۇۋاتاتتى. ساياھەت ۋاقتىمىزمۇ توشۇپ قالاي دېدى. بىر كۈنى يەنى بېلگىيىگە قايتىشنىڭ ئالدىنقى كۈنى بىز تۈركىيىنىڭ يىراق ساياھەت رايونىدىن ئەنقەرەگە ئاپتوبۇستا قايتىۋاتاتتۇق. قىزىم ئاپتوبۇس دېرىزىسىنىڭ يېنىغا كېلىۋېلىپ، سىرتتىكى مەنزىرىلەرنى تاماشا قىلىۋاتاتتى. شۇ ئەسنادا يىراقتا بىر ئوتلاق، ئوتلاقتا ئوندەك قوينى بېقىۋاتقان بىر چوپان قىز كۆرۈش سەزگۈمگە كىرىپ كەلدى. ئۇ قىزنى قىزىممۇ كۆرگەن بولسا كېرەك:

— دادا، قارىغىنا، ئاۋۇ قىز نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئۇ قوي بېقىۋاتىدۇ. ئۇ پادىچى، — دېدىم.

پادىچى قىزنىڭ ئۈستىۋېشىدىن نامراتلىقى تۆكۈلۈپ تۇراتتى، قولىدا بولكىدەك بىر نەرسىنى تۇتقان ھالدا خىيالچان ئولتۇراتتى. يېشى قىزىمنىڭكىدىن پەرقلەنمەيتتى.

— ئۇ قىز نېمىشقا قوي باقىدۇ؟ — ئايرىم ئۆي، كومپيۇتېردىن تارتىپ ئېسىل ئويۇنچۇقلارغىچە ھەممە نەرسىسى تەل، تۇرمۇشىنىڭ غېمىنى تارتىپ باقمىغان قىزىمغا بۇ مەنزىرە ھەقىقەتەن غەلىتە بىلىنمەكتە ئىدى. مەن دەماللىققا نېمىدېيىشىمنى ۋە قانداق چۈشەندۈرۈشۈمنى بىلەلمەي تۇرۇپ كەتتىم.

— مانا بۇ ئىككىڭلارنىڭ پەرقى: ئۇ قىز قوي باقمىسا ئۇنىڭ نامرات ئاتا - ئانىسى ئۇنىڭغا يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ئېلىپ بېرەلمەيدۇ، ئوقۇتالمايدۇ. بۇ دۇنيادا سەن كۆرمىگەن نۇرغۇن ئىشلار بار...

مەن ئۇنىڭغا شۇنچىلىكلا دېيەلىدىم. قىزىم شۇ پېتى جىمپىلا كەتتى. ئۇ بىر نېمىنى قاتتىق ئويلىنىۋاتقاندەك ئىدى. ئەنقەرەگە كېلىپ ياتاققا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، بىز بىر - بىرىمىز بىلەن ئانچە كۆپ پاراڭلاشمايلا ئۇخلاشقا تەييارلىق قىلدۇق. ئەتىسى قىزىم قاق سەھەردىلا مېنى ئويغىتىۋەتتى. مەن ئۇنىڭ ئويچان كۆزلىرىگە تىكىلىپ تۇرۇپ:

— بالدۇرلا تۇرۇۋاپسەنغۇ، — دېدىم.

ئۇ سەل ئارىسالدى بولغان ئاھاڭدا:

— مېنىڭ سەن بىلەن بىر ئىش توغرىسىدا پاراڭلاشقۇم بار ئىدى، — دېدى.

— ئېيتىۋەر، — دېدىم كىيىملىرىمنى كىيگەچ.

ئۇ بىر هازا تۇرۇپ كەتتى. ئاندىن كارىۋاتنىڭ ئۈستىگە قويۇپ قويغان بىر كورۇپكا چوكىلاتنى ئالدىمغا كۆتۈرۈپ كېلىپ:

مەن بۇ چوكىلاتلارنى ئۆيگە ئەكەتمەيمىكىن دەيمەن، — دېدى.

قىزىمنىڭ قارارى مېنى ھەيران قالدۇردى، چۈنكى بىلىسەن، بېلگىيىنىڭ چوكىلاتى دۇنياغا مەشھۇر، شۇڭىمۇ بېلگىيىلىك بالىلاردىن تارتىپ چوڭلارغىچە چوكىلات دېسە جېنىنى بېرىدۇ.

— نېمىشقا؟ — سورىدىم ئۇنىڭدىن.

— ماڭا بىر ئىش توغرىسىدا ۋەدە بېرەلەمسەن؟ — دېدى ئۇ ماڭا سىناش نەزەرى بىلەن قاراپ.

— ئاۋۋال ئاڭلاي.

— بۈگۈن بىز ھېلىقى پادىچى قىزنىڭ يېنىغا بارايلى، مەن بۇ چوكىلاتلىرىمنى ئۇنىڭغا بەرمەكچى.

داڭقېتىپ تۇرۇپلا قالدىم. بۇ مېنىڭچە مۇمكىن ئەمەس ئىدى، چۈنكى بىز ئۈچ سائەتتىن كېيىن بېلگىيىگە ئۇچاتتۇق. نېمىدېيىشىمنى ۋە بۇ مەسىلىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشنى بىلمەيتتىم. ئاخىرىدا پەقەت:

— بۇ قېتىم ئۈلگۈرەلمەيمىز، كېلەرقېتىم تۈركىيىگە كەلگەندە شۇنداق قىلايلى، بولامدۇ؟ — دېگەننى ئارانلا دېيەلىدىم. بىز قايتتۇق. مېنى ھەيران قالدۇرغىنى قىزىم تا ھازىرغىچە ئۇ قىزنى ئۇنتۇيالمىدى. قىزىم ئۇنىڭ گېپىنى پات - پات ئۆرۈپ قويىدۇ. قىزىم ھېلىقى كورۇپكىدىكى چوكىلاتنى ھازىرغىچە ساقلاۋاتىدۇ. مېنىڭ قىزىمدىن كۈتىدىغان بىردىنبىر ئۈمىدىم ئۇنى ئانىسىغا ئوخشاش شەخسىيەتچى بولمىسىكەنلا دەيمەن، — رۇدى سەل توختىۋالدى، — بۈگۈن بىز يەنە نۇرغۇن چوكىلاتلارنى سېتىۋالدۇق. قىزىم ئۇلارنى ھېلىقى قىزغا بەرمەكچى، قىزىم ھەتتا ئۇ قىزنى تاپالاش - تاپالماسلىقىمىزنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ قويمىدى. مەنمۇ ئارتۇق بىر نەرسە دېمىدىم. قارىغاندا بۇ قېتىمدىكى سەپىرىمىز تېخىمۇ كۆڭۈللۈك بولىدىغان ئوخشايدۇ. شۇڭا ئاز - تولا تۈركچە سۆزلەشنى ئۆگىنىپ قويسام بولاتتى، — ئۇ كۈلۈپ كەتتى.

— رۇدى، — دېدىم مەن ئۇنىڭغا، — ئالدىنقى تۈركىيە سەپىرىڭلار ھەققەتەن ئۇنتۇلغۇسىز بوپتۇ، بولسا قىزىڭىز تېخىمۇ يىراق يەرلەرنى كۆرسۇن، ئۇ يەرلەردە قىزىڭىز كۆرۈشكە تېگىشلىك تېخىمۇ ئاجايىپ مەنزىرىلەر ۋە ئۇنتۇلغۇسىز ئادەملەر بار.

دېگەندەك، رۇدى بىلەن قىزى ئىككىسى يېڭى ئەسلىمە ئىزدەش ئۈچۈن تۈركىيىگە كەتتى.

بالىلار دۇنيا كۆرسۇن. ئافرىقىدىكى نامرات مەھەللىلەردە

ئۆسكەن باللار تېخىمۇ ئۈمىدلىك جايلارنى كۆرۈشكە تەشنا ،
غەرب ئەللىرىدىكى باللار يىراق قۇرۇقلۇقتا هاياتنىڭ يەنە بىر
يۈزىنى — ئۇنىڭ ئازاب ۋە ئۈمىدسىزلىك قاپلىغان جايىدا توخ-
تاپ قالغان كۆز ياشنى كۆرسۇن . ئەنە شۇ چاغدىلا ئۇلار تەك-
لىماكاندىن ياۋروپاغىچە ، ئارگېنتىنادىن ئەنگلىيىگىچە سوزۇلغان
بوشلۇقنىڭ ئۈستىدە لەيلەپ تۇرغان مۇنۇ قەدىمي سوئالنى
ئىزدەشنىڭ خاسىيىتىنى هېس قىلالايدۇ : ئادەم دېگەن زادى
نېمە ؟

قارىغاندا مائارىپ ئۆزىنىڭ تار دائىرىدىكى ئېنىقلىمىسىنى
بۇزۇپ تاشلايدىغان پەيت كەلگەن ئوخشايدۇ . ساياهەتچىلىك ،
ئۇرۇش ۋە تىنچلىق ، نامراتلىق ، ۋەهىمە ، پاراۋان تۇرمۇش ،
ماكانسىز باللار ، بالا ئىشچىلار ، بالا ئەسكەرلەر ، تۈرمىلەردىكى
باللار ، ئاچلىقنىڭ قۇچىقىدا ئىڭراۋاتقان نارەسىدىلەر بىزنى بىز
ياشاۋاتقان ۋە نەپەس ئېلىۋاتقان دۇنيا توغرىسىدىكى بولۇپمۇ ما-
ئارىپ — باللارنىڭ روهىي پاناهگاهىغا — بولغان قارىشىمىزنى
يېڭىلاشقا مەجبۇر قىلسا كېرەك .

گەرچە مەن بىزنىڭ مائارىپىمىز هەققىدە ئىنتايىن زاما-
نىۋى خىياللارنى قىلالمىساممۇ ، لېكىن شۇنىسى ماڭا ناهايىتى ئا-
يانكى بىز ئالدى بىلەن ئۆزىمىزدىكى مەدەنىيەت ئەۋزەللىكلىرى-
مىزنىڭ هەممىسىنى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن خىز-
مەت قىلدۇرۇشىمىز كېرەك ، هەتتا بۇ مەدەنىيەت ئادەمگە تولىمۇ
قەدىمي ۋە غەمكىن كۆرۈنسىمۇ باللىرىمىز ئۆز مەدەنىيىتى هەق-
قىدە پىكىرلىنىش ۋە سۆيۈنۈش تۇيغۇسىغا چۆمگەندىلا باش-
قىلارنىڭ مەدەنىيىتىگە دادىل قارىيالايدۇ ، ئىلغار مەدەنىيەتلەرنى
يۈزمۇ يۈز تۇرۇپ قوبۇل قىلالايدۇ ۋە ئۇلارغىمۇ ئۆز مەدەنىيىتى-
نىڭ تەسىرىنى هېس قىلدۇرالايدۇ . شۇنداق ، هەر كىمگە ئۆز
مەدەنىيىتىدىن باشقا هېچقانداق مەدەنىيەت ئۇنىڭ كىم ئىكەنلى-
كىنى ئۇنىڭغا تونۇتمايدۇ . شۇڭا ، باللىرىمىز مەدەنىيىتىمىزنىڭ

ئەڭ ئۇششاق هالقىلىرىغىچە تونۇشسۇن ، ئۇلار ياۋروپانى كۆرەل-
مىسىمۇ ، لېكىن تەكلىماكانىنى كۆرۈشكە ۋە تەلتۆكۈس چۈشە-
نىشكە موهتاج .

باللىرىمىز ئۆز مەدەنىيىتى هەققىدە تولۇق كۆزىتىش
بوشلۇقىغا ئېرىشىشى ئۈچۈن يېزا باللىرى بىلەن شەهەر بالى-
لىرى دىئالوگقا موهتاج . يېزا باللىرى تەبىئەتكە ئەڭ يېقىن .
ئۇلار تەبىئەتنىڭ ئەڭ يېقىملىق ئاۋازلىرىنى ، گۈزەل رەڭلىرىنى
ۋە شەكىللىرىنى تۇيالايدۇ ۋە كۆرەلەيدۇ . مەكتەپنىڭ « مۇرا-
سىم » شەكلىدىكى ئوقۇتۇشى ۋە دەرسلىك كىتابلاردىن مەج-
بۇرىي قوبۇل قىلىنىدىغان يات ئىدىيىلەر ئۇلار قوي بېقىشقا چىق-
قان ۋاقتىتىكى ئەركىنلىكى ئىچىدە غايىب بولىدۇ . ئۇلار تەبىئەت
بىلەن باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ ، ئەركىن سۆزلىشەلەيدۇ . ئۇلار
گەرچە كومپيۇتېر ئېكرانىدىكى « غارايىباتلار » دۇنياسىدىن
مەهرۇم بولسىمۇ ، تەبىئەتنىڭ ئۆزى ئۇلار ئۈچۈن چېكى كۆ-
رۈنمەس غايەت زور كومپيۇتېر . ئۇلار تەبىئەت ئۆزلىرىگە يۈك-
لىگەن هاياتلىق زۆرۈرىيەتلىرى ۋە ياشاشنىڭ مۇشەققەتلىرىنى
كۆتۈۋېلىشقا هەر ۋاقىت تەييار . چۈنكى ، ئۇلاردا تەبىئەتتەك
كەڭلىك تۇيغۇسى بار . مانا مۇشۇ يېزا باللىرى ئۆزلىرىدىكى
چەكسىز هاياتىي ۋە ئىجادىي كۈچى بىلەن مائارىپىمىزنىڭ كەل-
گۈسىدۇر . ئۇلارنىڭ ئارمىنى ، تەسەۋۋۇرلىرى ۋە غايىسى
هەرۋاقىت مائارىپچىلىرىمىزنىڭ ئېسىدە بولۇشى ۋە مائارىپ ئەمە-
لىيەتلىرىمىزدە گەۋدىلىنىشى كېرەك . ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ها-
زىرقى ۋەزىيىتى ئەمەلىيەتچىل مائارىپ ۋە ئەمەلىيەتتىكى ئوقۇت-
قۇچىلارنىڭ تەربىيىسى ئارقىلىق كەلگۈسىگە ئىشەنچ بىلەن قا-
رىيالايدىغان باللارنى يېتىلدۈرۈشتۇر . بىز مائارىپىمىزنىڭ ها-
زىرقى ئەهۋالىدىن كۆپ نەرسىلەرنى تەلەپ قىلالمىساقمۇ ، مۇنۇ
هەقىقەت گاڭگىراپ تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ نېمە قىلىشى
كېرەكلىكىنى ئېيتىپ بېرەلەيدۇ . ئەڭ ئەمەلىي ۋە ئۈپتىمىستىك

نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مائارىپى كەلگۈسىدە «بىر
نان» تاپالايدىغان ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەپ چىقىشنى ئۆزى-
نىڭ نىشانى قىلىشى كېرەك. ھەتتا، بىز مائارىپ توغرىسىدىكى
خىلمۇخىل نەزەرىيىلەرنى رەت قىلغان تەقدىردىمۇ، شۇ نەرسە
ئېسىمىزدە بولۇشى كېرەككى، مائارىپىمىز ياشاش ئارزۇيىمىزنى
چىقىش قىلىشى كېرەك.

مەدەنىيەت ۋە تەنھالىق

تەنھالىق بىر خىل ئېستېتىكىدۇر.

— خاتىرەمدىن

بۇ ئۇنىۋېرسىتېت شەھىرى ئادەمگە قەدىمىيلىكىنى يو-
قاتمىغاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. بەش يۈز يىلدىن ئۇزاق مائارىپ
ئەنئەنىسىگە ئىگە بۇ ئۇنىۋېرسىتېت خۇددى نازىنىن چۈشۈرۈپ
قويغان گۈللۈك قولياغلىققا ئوخشايدىغان ئۆزى كىچىك ھەم
گۈزەل لېۋېن شەھىرى ئۇزاق تارىختا تىنىقداش بولۇپ ياشىغا-
نىدى. بۇ شەھەر ئادەمنى دۇنيادا بىلىم ئىگىلەشتىن ئىبارەت
بىرلا مۇھىم ئىش بارلىقىغا ئىشەندۈرەتتى. ياشاش بىلەن بىلىم
ئىگىلەش غەربلىكلەرنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا ئايلان-
غان بۈگۈنكى كۈندە، بۇ شەھەر ئۆز قەدىمىيلىكىنى ساقلاش
بىلەن بىرگە زامانىۋىلىق ئېلىپ كېلىۋاتقان تۈرلۈك خىرىسلارنى
كۈتۈۋېلىۋاتاتتى.

مەدەنىيەتنىڭ قەدىمىيلىكى مىللەتنىڭ ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ
رېئاللاشقان شەكلى. قەدىمىيلىك تارىخىلىقتىن دېرەك بېرىپلا
قالماي، يەنە ئۆز نۆۋىتىدە مىللەت ئېڭىدىكى بارلىق يۈكسەك
ئىدىيىلەر ۋە ئارزۇلارنىڭ مەڭگۈلۈك سىمۋولى. قەدىمىيلىكى
ھەققىدىكى سەزگۈسىنى يوقاتقان مىللەت بۈگۈنكى دۇنيادىكى
كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ قوشۇلۇش ۋە ئايرىلىشتەك غول ئې-
قىمىنىڭ كونترول قىلىشىدىن قۇتۇلالمايدۇ. قەدىمىيلىك ئېلىپ
كەلگەن مەدەنىيەت جەھەتتىكى مۇكەممەللىك باشقا مەدەنىيەتلەر
بىلەن ئارىلىشىپ تۇرۇش ھالىتىدە مەدەنىيەت كوللېكتىپىغا يو-
قالماس ئىشەنچ ئاتا قىلالايدۇ. شۇنداقلا، مەدەنىيەتنىڭ قەدى-

مىيلىكى يېڭى ۋە رېئال مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئىلگىرى
سۈرىدۇ. بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ باشقا بىر خىل مەدەنىيەتتىن
پەرقلىنىپ تۇرۇشى كۆپ خىل تاشقى ئامىللارنى ئۆزىگە شەرت
قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شۇ مىللەت كوللېكتىپىنىڭ ئىچكىدا
« پاسىل چۈشەنچىسى » نى — مىللەتنىڭ قەدىمىيلىكى ۋە
ئۆزگىچىلىكىدىن شەكىللەنگەن ئۆز مىللەت كوللېكتىپىنى بە-
لىش ۋە ئۇنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئېقتىدارىنى ها-
زىرلايدۇ. مەدەنىيەت پاسىلى بىزگە نېمە ئۈچۈن مەلۇم مەدەنىيەت-
نىڭ كۆپ خىل مەدەنىيەتلەر ئارىسىلىپ تۇرۇۋاتقان دۇنيادا ئۆ-
زىنىڭ مۇستەقىل ۋە مۇكەممەل ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ تۇرالاي-
دىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. دېمەكچى بولغىنىمىز،
مەدەنىيەت كوللېكتىپىنىڭ ئۆزىنى ۋە ئۆزگىنى « پاسىل » ئىچكى
ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈپ تۇرۇشى مەدەنىيەت يېتىلدۈرگەن مۇ-
رەككەپ سىمۋوللۇق جەرياندۇر. مەدەنىيەتنىڭ سىمۋوللۇق
جەريانلىرى ئۆز كوللېكتىپىنىڭ ئەزالىرىنى ئۆزئارا ئالاقە قىلى-
شىدىكى بىلىش ۋاستىسى بىلەنلا تەمىنلەپ قالماستىن، باشقا
مەدەنىيەت ئەزالىرىنىڭمۇ شۇ مەدەنىيەتنى پەرقلەندۈرۈشىدىكى
بەلگە ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، مەدەنىيەتنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىلىرى
ۋە ئىچكى ئۆز مەدەنىيەت ئەزالىرىنى ئۆز مەدەنىيەت پاسىلى ئى-
چىدە ياشاشقا ھەر ۋاقىت ئۈندەپ تۇرىدۇ. كىمكى ئۆز مەدەنىيە-
تىنىڭ پاسىلىدىن مەيلى ئاڭلىق بولسۇن ياكى ئاڭسىز بولسۇن
چىقىپ كەتمەكچى ياكى ئۇنىڭدىن ۋاز كەچمەكچى بولسا، بۇ
يېڭى مەدەنىيەتنىڭ رەت قىلىشى بىلەن ئەسلىدىكى مەدەنىيەت-
نىڭ كونتروللۇقى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مەدەنىيەت سالاھى-
يىتى جەھەتتىكى ئېنىقسىزلىق ھالىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.
مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەدەنىيەت ئۆز پاسىلى تەرىپى-
دىن خاراكتېرلىنىدىغان ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن نىس-
پىي ۋە شەرتلىك ھالدا « تەنها » دۇر. لېكىن، مەدەنىيەتلەرنىڭ

تەرەققىيات نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەربىر مەدەنىيەت ئۆز
پاسىلى دائىرىسىدە ھەم تەنها ھەم باشقا مەدەنىيەتلەرگە قارىتا
ئېچىۋېتىلگەندۇر.

لېۋېن ئۇنىۋېرسىتېتى ئۆزىنىڭ بەش يۈز يىلدىن ئارتۇق
مائارىپ تارىخىدا فىلەمىش خەلقى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان
شىمالىي قىسىم رايونىدا فىلەمىش مەدەنىيىتى، فرانسۇز مەدەنى-
يىتى ۋە گېرمان مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش
جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن. تاكى 1969 ـ يىلىغىچە، مائارىپ
تىلىنىڭ بۇ ئۇنىۋېرسىتېتتا فرانسۇزچە بولۇشى فىلەمىش خەلقىدە
ئۆز مەدەنىيىتىگە قارىتا قايتىدىن ئويلىنىش ئېلىپ كەلگەن.
چۈنكى يۇقىرىقى باي ۋە كۈچلۈك مەدەنىيەتلەر بىلەن بىللە
مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەسىر كۆرسىتىش ھالىتى فىلەمىش
خەلقىگە ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ تېخىمۇ مۇستەھكەم مەدەنىيەت پا-
سىلىنى قۇرۇپ چىقىش زۆرۈرلۈكىنى ۋە تەخىرسىزلىكىنى تو-
نۇتقان. گەرچە، تارىختىن بېرى بىر قىسىم فىلەمىش ئاقسۆ-
ڭەكلىرى داچ تىلىنى قوللىنىشتىن ۋاز كېچىپ، فرانسۇز تىلىنى
قوللىنىشنى ئاقسۆڭەكلىك مەرتىۋىسىنى ۋە مەدەنىيەت تەربىيە-
لىنىشىنى نامايان قىلىشنىڭ ۋاستىسى قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ،
فىلەمىش ئاۋام خەلقى يەنىلا فىلەمىش مەدەنىيىتى ئۆزىدە يېتىل-
دۈرگەن نىسپىي « تەنها » ھالەتتىكى مەدەنىيەت چەمبىرىكى —
پاسىلى ئىچىدە مەنىۋى تۇرمۇشىنى داۋام ئېتتۈرگەن. ھالبۇ-
كى، فىلەمىش ئاقسۆڭەكلىرى فرانسۇز مەدەنىيىتىگە ئەلتۆكۈس
تەۋە بولالماسلىق ۋە ئۆز نۆۋىتىدە ئۆز مەدەنىيىتىگە بىر خىل
مەدەنىيەت ئىشەنچى ۋە روھى بىلەن قايتىپ كېتەلمەسلىكتەك
قىيىن تاللاشقا دۇچ كەلگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ فىلەمىش
ئاقسۆڭەكلىرى مەدەنىيەت سالاھىيىتى جەھەتتە ئوتتۇرىدا
« توختاپ » قالغان. شۇنداقتىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت جە-
ھەتتە ئاۋامدىن پەرقلىنىپ تۇرۇشىنى ئاكتىپ تاللاش دەپ قارى-

غان فىلەمىش ئاقسۆڭەكلىرى مەدەنىيەت سالاھىيىتى ئېلىپ
كەلگەن ئېنىقسىزلىقـنى ياشاش شەكلى سۈپىتىدە قوبۇل قى-
لىشنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن . بىر - بىرىدىن پەرقلىق ئىككى
مەدەنىيەت بېلگىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى داچ مەدەنىيىتى بى-
لەن جەنۇبىي قىسمىدىكى فرانسۇز مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى
پـاسىل ئېگىزلىكنىڭ كۆچىيىشى ئاخىر 1969 ـ يىلى كېلىشتۈرگىلى
بولمايدىغان دەرىجىگە يەتكەن . بۇ فىلەمىش خەلقى ئارىسىدىكى
ئومۇمىي ساداغا ئايلانغان . ئۆز تىلىنى قوغداشنى ئۆز مەدەنىيە-
تىنىڭ قەدىمىيلىكىگە بولغان ئاڭلىق ۋارىسلىق ۋە ھازىرقى
مەۋجۇتلۇقنى ساقلاشتىكى كۈچلۈك مەدەنىيەت سىمۋولى سۈ-
پىتىدە قارىغان فىلەمىش خەلقى لېۋېن ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ
پۈتۈن دەرسلىكلىرىنىڭ (خەلقئارا پروگراممىلارنىڭ ئىنگلىزچە
بولۇشىدىن سىرت) داچ تىلىدا ئۆتۈلۈشىنى مۇرەسسەسىز تەلەپ
قىلغان . نەتىجىدە ، 1970 ـ يىلى ، لېۋېن ئۇنىۋېرسىتېتى رەسمىي
ئىككىگە بۆلۈنگەن . فرانسۇز تىلى ئاساسىدىكى ئەسلىدىكى ئۇ-
نىۋېرسىتېت بېلگىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا — فرانسۇز تىلى را-
يونىغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان ۋە نامىنى فرانسۇزچىغا
ئۆزگەرتكەن . ھازىرقى فىلەمىشلەر ئاشۇ يىلدىكى مەدەنىيەت
ھەرىكىتىدىن تولىمۇ پەخىرلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ نەزەرىدە ئانا تىل
ۋە ئانا تىل مائارىپى مىللەتنى تەشكىل قىلىپ تۇرغان مەدەنىيەت
سىمۋوللىرى ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم ، ئەڭ سەزگۈر ۋە ئەڭ باي
سىمۋولدۇر . شۇڭا ، بېلگىيىگە بارغان ھەر قانداق چەت ئەللىك
بىر - بىرىدىن كەسكىن پاسىل ئايرىپ تۇرغان شەرتلىك «
تەنھا » بولۇش ئېغىر - بېسىق ۋە جاھىل ، دەپ قارىلىدىغان فى-
لەمىش خەلقىدە ئوچۇق - يورۇق ۋە رومانتىك دەپ قارىلىدىغان
فـرانسۇزلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان مەدەنىيەت سالاھىيەت ئې-
ڭىنى يېتىلدۈرگەن .

مـەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۈچرىشىشتىن خالىي ھال-

دىكى مەدەنىيەت ھەقىقىي « تەنھا » مەدەنىيەتتۇر ، يەنى ئېستېـ
تىكا باسقۇچىغا كۆتۈرۈلمىگەن ئىستىلىستىكا مەدەنىيىتىدۇر .
ئىستىلىستىكا مەدەنىيىتى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي
ئايرىلغان ھالدا ناركىسزملىق①ئەسەبىيلىككە چۆمگەن بولىدۇ .
ئەنـە شۇ ۋاقىتتا بېكىنمە مەدەنىيەت پاسىلى ئىچىدە ياشاۋاتقان
مـەدەنىيەت ئەزالىرىدا بىنورمال پىسخىك ھالەت شەكىللىنىدۇ .
پەقەت ئۆز مەدەنىيىتىگىلا بىر تەرەپلىمە ھالدا مەپتۇن بولۇش ،
كۆپ خىل مەدەنىيەتلەر ئارىلىشىپ مەۋجۇت بولۇش ھالىتىدە
كۆپ كۆرۈلىدىغان يەنە بىر خىل ئېكىسزملىق ھالەت ئۆز مەدە-
نىيىتىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىشتۇر . يۇقىرىقىلاردىن شۇ نەرسە
ئايانكى ، باشقا مەدەنىيەتنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ھەيرانۇھەس
بولغان چېغىمىزدا ، ئۆزىمىزنىڭ مەدەنىيىتى كۆزىمىزگە غېرىب ـ
غۇرۇۋا كۆرۈنىدۇ ياكى ھېچقانداق مەدەنىيەت بىلەن ئۇچراشمى-
غـان ھەم ئۇنى چۈشەنمىگەن ۋاقتىمىزدا ، ئۆزىمىزنىڭ مەدەنىيە-
تىدىن باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسى كۆزىمىزگە تۆۋەن دە-
رىجىلىك مەدەنىيەتتەك كۆرۈنىدۇ . نەتىجىدە ، مەدەنىيىتىمىزنىڭ
« تەنھالىقى » كەلتۈرۈپ چىقارغان تۈرلۈك مەسىلىلەر بىزدە
بىراقلا ھەممىنى ئىنكار قىلىشتەك دونكىخوتچە ئەسەبىيلىكنى
قوزغايدۇ ياكى ئوخشاش خاتا ئۇسۇل بويىچە « تەنھا » مەدەنى-
يىتىمىزنىڭ ئۆزگىچىلىكلىرىنى ئىستىلىستىكا ئارقىلىق بېزەشكە
تىرىشىمىز .

شـۇنىسى ئېنىقكى ، مەدەنىيەتنىڭ ئېستېتىكا باسقۇچى-
دىـكى « تەنھالىقى » چوقۇم يەنە باشقا « تەنھا » مەدەنىيەتلەر
بـىلەن ئۈزلۈكسىز ئۇچرىشىپ تۇرغان بولىدۇ ، نۆۋەتتە دۇنيا-
دىـكى مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىر - بىرىگە باغلانغان
ئىككى چوڭ يۆزلىنىش سۆزىمىزنىڭ ئىسپاتىدۇر : تەنھالىق ۋە

① ناركىسزم — ئۆزىنىڭ قىياپىتى ۋە ئىقتىدارىدىن سۆيۈنۈش خاھىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

ئۇچرىشىش ، خارابلىشىۋاتقان مەدەنىيەتنىڭ ئالدىدا ئىككىلا
تـاللاش بـار : بـىرى ، باشقا مەدەنىيەتلەرنى شەرتسىز قوبۇل قىـ
لـىش ئارقىلىق ، مەدەنىيەت سالاھىيىتىنى يوقىتىش ، شۇنداقلا
مەدەنىيەت پاسىلىنى مەنىۋى جەھەتتىن كىرەك قىلماسلىق ؛ يەنە
بىرى ، باشقا مەدەنىيەتلەرنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات ئېھـ
تىياجىغا ئاساسەن شەرتلىك قوبۇل قىلىش مەدەنىيەت سالاھىيىـ
تـىنى ئۆز مەدەنىيىتى چەمبىرىكى ـــ مەدەنىيەت پاسىلى دائىرىـ
سـىدە ساقلاپ قېلىش ، بەلكىم بەزىلەر ئۈچىنچى خىل ئۇسۇلنى
ئوتتۇرىغا قويۇشى مۇمكىن يەنى باشقا مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان
هـەرقـانداق شەكىلدىكى ئۇچرىشىشنى بىكار قىلىپ ، مەدەنىيەتـ
نـىڭ قەدىمىي ۋە ئەنئەنىۋى قۇدرىتىگە تايىنىش . ۋەھالەنكى ،
ئۈچـىـنچى خىل ئۇسۇل بۈگۈنكى ئۇچۇرلاشقان دۇنيادا ياشاۋاتـ
قان كىشىلەرگە ۋاقىت ئۆتكەنلىك تەسىراتىنى بېرىدۇ . مەدەنىـ
يـىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى ئەڭ ياخشى ھاـ
لەت يەنىلا ئىككىنچى خىل ئۇسۇلدۇر ، بۇنىڭدىكى مۇھىم ئامىل
يەنىلا ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى تەرەققىي
قىلدۇرۇش ۋە باشقا مەدەنىيەتلەر بىلەن ئاكتىپ دىئالوگلىشىش .
چۈنكى ، بۇ يەردە شۇنداق ئالدىنقى شەرت باركى ، باشقا مەدەـ
نىيەتتىن داۋاملىق « ئوزۇقلۇق » قوبۇل قىلىۋېرىش يەنىلا خەـ
تەرلىك ئاقىۋەتكە ئېلىپ بارىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئارقىدا
قالغان مىللەتكە مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن باشقا ئىلغار مەدەنىيەتـ
لەرنى قوبۇل قىلىش ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىش يېقىن مەزـ
گىللىك نىشان بولسا ، ئۆز مەدەنىيىتىنىڭمۇ باشقا مەدەنىيەتلەرگە
تەسىر كۆرسىتەلەش ئىقتىدارىنى ھازىرلاش يىراق مەزگىللىك
نىشاندۇر .

ئامېرىكا مەدەنىيىتىنى كۆپ قىسىم ئانتروپولوگلار ۋە
سوتسىئولوگلار « داشقايناق » مەدەنىيەت دەپ تەرىپلىشىدۇ . ھاـ
ياتلىق ئىقتىدارىنىڭ قوزغىلىشىدىن تۇغۇلغان تۈرلۈك تەسەۋـ

ۋۇرلـىرى بىلەن ئامېرىكا تۇپرىقىغا قەدەم قويغان ھەربىر كۆچـ
مەن ئامېرىكىنىڭ غول مەدەنىيەت ئېقىمىغا ماسلىشىشتىن سىرت ،
ئۆزىدىكى ئەسلى مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىمەي قالـ
مـايدۇ . چۈنكى ، مەدەنىيەت شەخس ئارقىلىق نامايان بولىدۇ ۋە
رېئاللىشىدۇ . گەرچە كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇت
بولۇپ تۇرۇشىدىكى مەدەنىيەت رېئاللىقى بولسىمۇ ، ھەربىر مەـ
دەنىيەت كوللېكتىپىدىن مەدەنىيەت ھازىرقى قىممىتى ھەققىدە
ئويلىنىشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ ، چۈنكى ، بىزنىڭ مەدەنىيەت
ھەققىدىكى پۈتكۈل باھالىرىمىز بارغانسېرى ھازىرقى مەۋجۇتلۇق
مەسىلىسىنى ئاساس قىلماقتا . مىسىر مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمىي
سەلتەنىتى ھازىرقى زامان ئامېرىكا مەدەنىيىتى ئۈچۈن بىر گۈزەل
ۋە ئۇنتۇلغۇسىز ئەسلىمە ، خالاس . كىشىلەر بۈگۈنكى كۈندە
شۇنى كۆرىدۇكى ، قەدىمكى مىسىر مەدەنىيىتىنىڭ سىرلىق مۇـ
ۋەپپەقىيەتلىرى ۋە قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتىنىڭ تۇيۇقسىز
گۈللەپ ياشنىشىدەك تارىخ ئەمدى ئۆتمۈشكە ئايلاندى . خاناناخ
ئارېندت : « ئارخېمېدنىڭ ئەقىل ـ پاراستىنى ئوتتۇرا ئەسىرـ
دىكى ھېچقايسى ئەنگلىيىلىكتىن تاپقىلى بولمايتتى » دېگەنىدى .
ۋەھالەنكى دەل مانا مۇشۇ ئوتتۇرا ئەسىر ئەنگلىيە مەدەنىيىتى
بـۈگۈنكى كۈنلۈكتە ئۆزىنىڭ يەر شارىنى قاپلىغان تەسىرىنى
ھەممە ئادەمگە ھېس قىلدۇرۇۋاتىدۇ . قارىغاندا ، مەڭگۈلۈك مەـ
دەنىيەت چۈشى تارىخنىڭ ئىنسانلارغا قىلغان مەسخىرىسى بولسا
كـېرەك . تارىخ كۆرەڭ ۋە ئەقىللىق گرېكلەرنىڭ بارلىقىغا كەلـ
تۈرگەن ئالەمشۇمۇل نەتىجىلىرىنى بۈگۈنكى كۈنلۈكتە پەقەت
مۇزېيخانىلارغا تىزىپ قويدى . ئەلئېھرامنىڭ ئادەمنىڭ ئەقلىنى
لال قـىلـىدىغان سېھرىي كۈچىنى ياراتقان قەدىمىي مىسىرلىقلارـ
نىڭ بۈگۈنكى ئەۋلادلىرى ئۆز مەدەنىيىتىگە قىزىقىقۇچى تۈركۈمـ
لىگەن ساياھەتچىلەرنى كۈتۈۋېلىشقا قالدى . تارىخ ئۆزىدە نۇرـ
غۇن مەدەنىيەتلەرنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابلىشىشىنى كۆردى .

ئەمىسە ، مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئىنسانلارغا دەپ بېرىشنى خالى-
مايدىغان مەخپىيىتىمۇ ياكى ئۇنىڭ ئۆز كۆڭلىنى خۇش قىلىدى-
غان « ئويۇنى » مۇ ؟ شۇنىسى ئېنىقكى ، ھېچكىم يەنە مىڭ يىل-
دىن كېيىن قايسى خىل مەدەنىيەتنىڭ دۇنياۋى مەدەنىيەت بو-
لۇشىنى ئالدىن پەرەز قىلالمايدۇ . چۈنكى ، خۇددى ئادەملەر تا-
رىخنى ئالداپ كەلگىنىدەك ، تارىخمۇ ئادەملەرنى ئالدايدۇ . ھېچ-
كىم تارىخنىڭ قاراڭغۇ ئۆڭكۈرىدىن — ئەپلاتون تەسۋىرلىگەن
ئۆڭكۈر بولۇشىمۇ مۇمكىن — قېچىپ چىقىپ كېتەلمەيدۇ .

تۇرۇپلا ئۆزۈمنىڭ بۇ يات ئەلدىكى تەنھالىقىمنى ئويلاپ
قالىمەن . تەنھالىق قانداق شەكىللىنىدۇ ؟ بىزدىكى يالغۇزلۇق
تۇيغۇسى ئالدى بىلەن مەيلى قەيەردە ۋە كىم بىلەن بىللە بولۇ-
شىمىزدىن قەتئىينەزەر تەنھالىق پەيدا قىلالايدۇ . تەنھالىق ئادەم-
نىڭ ئۆزىگە يۈزلىنىشى ، ئۆز بىلەن پۈتكۈل مەۋجۇداتلارنى
ھېس قىلىش بىرلەشكەندە ، ئادەم ئۆزىنىڭ ھېچكىمگە ئوخشىماي-
دىغان ۋە ئوخشىيالمايدىغان تەنھا ئادەم ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ .
گەرچە تەنھالىق ئەڭ ئېنىق مەۋجۇتلۇق بولسىمۇ ، مەدەنىيەت
نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ھېچكىم ئۆزىنى تەنھا ، دەپ قارىيال-
مايدۇ . چۈنكى ، ئادەم ھەم تەنھا ھەم باشقىلارغا باغلانغان . يات
مەدەنىيەتنىڭ ئىچىدە تۇرغان ياكى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ جۇغرا-
پىيىلىك گىرۋىكىدە ياشاۋاتقان ئادەمگە نىسبەتەن ، ئۇ ھەم تەنھا
ھەم تەنھا ئەمەس . بۇ پەقەت بىزدىن كۆرۈش نۇقتىمىزنى تەڭ-
شەشنىلا تەلەپ قىلىدۇ .

مەن بېلگىيىگە مېڭىشقا ئاز قالغاندا ، بېيجىڭدىكى بىر
دوستۇم ماڭا مۇنداق دېگەنىدى :

— سېنىڭ بېلگىيىدە يېڭىشىڭ ئەڭ قىيىن بولىدىغىنى
كۆنمەسلىك ئەمەس ، بەلكى تەنھالىقتۇر . چۈنكى ، مەن كورى-
يىدە بىر يىل ئوقۇش جەريانىدا ، تەنھالىقنىڭ ئازابىنى يەتكۈچە

تارتقانىدىم . كۆپ ھاللاردا ئۆزۈم بىلەن مۇڭدىشاتتىم . ناخشا
ئېيتىپ باقاتتىم . بولمىغاندا ، ئۆزۈمنى ناتونۇش كىشىلەر دۇنـ-
ياسىغا — كوچىغا ئاتاتتىم . چەت ئەلدە ئوقۇش ئۈچۈن بەك
كۆپ ئىش كەتمەيدۇ ، پەقەت تەنھالىقىڭنى يېڭەلىسەڭلا ، مانا
مۇشۇنىڭ ئۆزى چوڭ ئۇتۇق .

ئەينى ۋاقىتتا سەپەر قىزغىنلىقى ۋە چەت ئەلدە ئوقۇش-
نىڭ ئىشتىياقى بىلەن ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ئانچە ئېرەنگىشمىگەن
بولسامۇ ، مانا ئەمدى مېنىڭ مەۋجۇتلۇقۇم ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ
توغرىلىقىنى ئىسپاتلاۋاتىدۇ . مەن شۇنىڭ ئۈچۈن تەنھاكى ، مەن
ھەممە ئادەملەرگە ناتونۇش .

ئۆزى بىلەن مۇڭدىشىش پسىخولوگىيە نۇقتىسىدىن ئې-
لىپ ئېيتقاندا ، تەنھا ئادەمنىڭ ئۆزىنى ئىچكىرىلەپ مۇئەييەن-
لەشتۈرۈش ۋە مەۋجۇتلۇقىنى ئاشكارىلاش جەريانىدۇر . شۇ-
نىڭدەك ، باش ـ ئاخىرى چىقماس خام ـ خىيالنىڭ باشلىنىشى .
ئىدمۇند خۇسسېرل : « ئۆزى بىلەن مۇڭدىشىش ئەڭ سەممىي
بولىدۇ » دېگەنىكەن . بەلكىم ئۆزىگە يالغان سۆزلىيەلمەسلىك
سەۋەبىدىن ئۆزىمىز بىلەن مۇڭدىشىش سەممىيدۇر ياكى بۇ ،
ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى ساختا ۋە نىقابلىق « ئويۇنلار » دىن
ئۆزىمىزنى ئېلىپ قېچىشتىكى ئەپچىل چارىدۇر . لېكىن ، مەن
تەنھالىقنى ئادەمنىڭ ھەقىقىي ھالىتى ۋە ياشاش ئېستېتىكىسى
نۇقتىسىدىن ياقتۇرۇپ قالدىم . تەنھالىقىمدا مەن ئارقىمدا قالدۇر-
غان نۇرغۇن ئىشلار مەندە ئەسلىمە قوزغايدۇ ، مەن ئۆتمۈشۈمگە
پەقەت بىرلا يول ۋە ۋاسىتە ئارقىلىق قايتالايمەن ۋە مەنىۋى مۇ-
ناسىۋەت ئورنىتالايمەن : ئەسلىمە ، يات ئەل كاللامدا كۆندە
سىغدايدىغان يېڭىلىقلار مېنىڭ پۈتكۈل ئەسلىمىلىرىمگە قېتىلىپ
ماڭىدۇ . گەرچە ، يات ئەلدىكى ئەسلىمىگە ئايلىنالايدىغان ھەممە
ئېھتىماللىقلار — نەرسىلەر ، سۆزلەر ، ھەرىكەتلەر بىلەن فىزى-
كىلىق مۇناسىۋەتتە بولالىغىنىم بىلەن ئۆتمۈشۈمدە پەقەت ئەس-

لىملىرىمنى كاللامدا قايتىدىن پەيدا قىلىش ئارقىلىق بىر پەس
ياشاپ باقىمەن . بۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، تۇرمۇشۇمدىكى
ھەممە ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلەر — ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز
بولسۇن — مەن بىلەن رېئاللىقنى باغلاپ تۇرىدىغان ئەسلىمە
شەكلىگە ئايلانغان . تەنھا ئادەمگە نىسبەتەن ، رېئاللىقتا ياشاش
ئەسلىمە دېمەكتۇر . روھىمنىڭ چوڭقۇرلىرىدا جامېس جويىس-
نىڭ پېرسوناژى ستېفىن ئېيتقاندەك خۇددى قاباھەتلىك چۈشكە
ئوخشايدىغان تارىختىن چىقىپ كېتىش ئىستىكى بار . لېكىن ،
چىقىپ كېتەلمەيمەن . ھەممە ئۇرۇنۇشلىرىم ئۆزۈم بىر – بىرلەپ
ۋە ناھايىتى ئەستايىدىللىق بىلەن قۇرۇپ چىققان ئەسلىمە قور-
غىنىغا بەنت قىلىنغان . تەنھالىق مېنى بۇ دۇنيادىكى ئادەمنىڭ
تەقدىرى ۋە قىممىتى ھەققىدە تەڭ ئويلىنىشتەك شادلىقتىن بەھ-
رىمەن قىلىدۇ .

كىتاب ئوقۇش پۈتۈنلەي تەنھا جەرياندۇر . كىتابتىكى
دۇنيا بىزدىن ئۆزىدە تەنھا ياشىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ . ئەنە شۇ
چاغدا دۇنيا كىتابقا ، كىتاب يەنە بىر دۇنياغا ئايلىنىدۇ . بىزچۇ ؟
بىز تاشقى رېئاللىق بىلەن ئۇنىڭ ئىپادىسى بولغان كىتابنىڭ
ئوتتۇرىدىكى بوشلۇقتا ئاپتور بىلەن تەنھا سۆزلىشىمىز ، ۋەھا-
لەنكى بۇ سۆزلىشىش « يۈزمۇيۈز » سۆزلىشىشتۇر : بىز رېئاللىق-
تىكى بارلىق نىقابلارنى ئارقىمىزدا قالدۇرۇپ ، ئۆزىمىزنىڭ ياكى
باشقىلارنىڭ يۈزىگە يۈزمۇيۈز قاراشنى ئۆگىنىمىز . كىتاب ئو-
قۇش ياشاشنى ئۆگىنىشمۇ ؟ ياكى ئۇ ئادەمنىڭ تەنھالىقىدىن
يۈكسەلگەن شەكىلدە ھۇزۇرلىنىشمۇ ؟ ئادەمنىڭ يەنە بىر ھەقى-
قىي ھاياتنى پەيدا قىلىش ئۇرۇنۇشىمۇ ؟ باشقىلارنىڭ ئىدىيىسى-
نىڭ ۋەزنىنى ھېس قىلىشمۇ ؟

بىر گرېك پەيلاسوپى ، « بىر كاتتا كىتاب بىر چوڭ ئا-
پەتتۇر » دېگەنىكەن . كىتاب قەدىمدىن تارتىپ ئىدىيە ئەلچىسى
دەپ قارىلىپ كېلىۋاتىدۇ ؛ تارىختىكى نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرگە

كىچىككىنە قەغەزگە يېزىلغان تەلىماتلار سەۋەب بولغان . نىتزى
ئۆزىنىڭ « ياخشىلىق ۋە رەزىللىكتىن ھالقىش » دېگەن
كىتابىدا : مېنى ئىنسانلار يەنە يۈز يىلدىن كېيىن چۈشىنىدۇ ،
دېگەن ،ۋەھالەنكى بۇ كىتاب 1934 ـ يىلىلا گېرمانىيىدىكى ئەڭ
بازارلىق كىتابقا ئايلانغان . لېكىن كىشىلەر نىتزى ئىدىيىسىنىڭ
ھەقىقىي شەرھىنى راستتىنلا يۈز يىلدىن كېيىن يەنى ھازىر
چۈشىنىشكە باشلىدى . ئەمىسە نىتزىنىڭ بۇ كىتابتىكى ئىدىيىسى
بىر ئاپەتمۇ ؟ مېنىڭچە ، خۇددى ئەسەرنىڭ ئىسمىدا ئېيتىلغاندەك
بۇ كىتاب ۋە ھەرقانداق « كاتتا » كىتابنىڭ تەسىرى ياخشىلىق
ۋە رەزىللىك كاتېگورىيىسىدىن ھالقىغان بولىدۇ . ئىدىيىنىڭ
كىتاب ئارقىلىق يەتكۈزۈلۈشى بىزگە ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن
تەركىب تاپقان ئىلاھ دۇنياسىنى كۆرسەتمەيدۇ ، ئەكسىچە ئى-
دىيىنىڭ ئىدىيىگە كۈچلۈك سوقۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ،
خالاس . ھېچكىم بۇ سوقۇلۇشنىڭ قانداق ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ
كېلىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايدۇ ، لېكىن بۇ يەردە مۇنىسى
راست : ئادەم يات ئىدىيىنىڭ توسقۇنسىز تەسىرىگە ئۇچراشتىن
ئاگاھسىزلارچە ئەنسىرەپ تۇرسىمۇ ، بەزىدە ئىدىيىلەرنىڭ سوقۇ-
لۇشىدىن پەيدا بولىدىغان كۈچلۈك سىلكىنىشنى خالاپ قالىدۇ .
مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئادەم ئىدىيىلىرىنىڭ « تەھلىكىسىگە »
(تەھدىتىگە) موھتاج .

بىز نېمە ئۈچۈن باشقىلارنىڭ كىتابتا يازغان ئىدىيىلىرى
بىلەن تونۇشۇشنى خالايمىز ؟ كىتاب ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىد-
غان ئالاقە بىزنىڭ ھەرقانداق شەكىلدىكى ئالاقىمىزگە ئوخشى-
مايدۇ . بىز پۈتكۈل ئىلكىمىزنىڭ ماھىيىتىنى كىتابتىكى تەنھا
ئىدىيە ئالاقىسى ئارقىلىق چۈشىنىپ بېقىشنى خالايمىز . ئەمىسە
باشقىلارنى تەييار قىلىپ بەرگەن كۆزەينەكى ئارقىلىق دۇنياغا
قارامدۇق ؟ ئىدىيىسىز ياشاش مۇمكىنمۇ ؟ بىز نېمە ئۈچۈن باش-
قىلارنىڭ بىزنىڭ ئىدىيىمىزدىن يۇقۇملانغانلىقىدىن خۇشال بو-

لىمىز ، ئەجەبا بىزنىڭ قان ـ قېنىمىزغا سىڭىپ كەتكەن شەخسىيىتىمىز ئىدىيىمىزنىڭمۇ ئاشكارىلانماي ۋە دەخلىسىز ساقلىنىشىمىزغا كاپالەتلىك قىلامدۇ ؟ شۇنىسى ئېنىقكى ، كىتاب يېزىش بىلەن كىتاب ئوقۇش ئوخشاشلا تەنھالىققا بولغان زىيادە سەزگۈرچانلىقىمىزنىڭ مەھسۇلى . قارىغاندا روھىمىزنىڭ خۇددى دېكارتنىڭ قۇلۇپلانغان « ئۆزلۈكىگە » (ئېگو ئورسىلق) قامىلىپ قېلىشتىن قورقۇپ ، ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىدىيىۋى ئالاقىگە موھتاج بولساق كېرەك . بىز بەزىدە كىتاب يېزىش ئويىدا بولىمىز ، چۈنكى بىز بۇ دۇنيانىڭ بىزدە قالدۇرغان كۆلەڭگىسىنىڭ قەلبىمىزدە قاپسىلىپ قېلىشىنىڭ بىزنى تېخىمۇ قورقۇنچلۇق تەنھالىققا ۋە ئىزتىراپقا مۇپتىلا قىلىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان . روھىمىز ئاراملىق ئىزدەيدۇ ، بۇنى پەقەت بىز دىلكەش بىلەن كىتاب يۈزىدە پاراڭلىشىش ئارقىلىقلا يېڭىش مۇمكىن . كىتاب يېزىش بىزنىڭ تەنھالىقىمىزنىڭ ۋاقىتلىق تەنھاسىزلاشتۇرۇلۇشى ، ئىدىيىنىڭ چىقىش يولى ۋە باشقا ئىدىيە بىلەن ئۇچرىشىش شەكلى . كىتاب ئوقۇش باشقىلارنىڭ تەنھاسىزلاشتۇرۇلغان ئىدىيىسىنى تەنھالاشتۇرۇش جەريانى . ئىستېتىكا نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، كىتاب ئوقۇش يۈكسەلگەن تەنھالىقتا بارلىققا كېلىدىغان ئالاھىدە مەنىۋى ھالەتتە ھاياتنى ۋە مەۋجۇتلۇقنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئېتىراپ قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن ھۇزۇرلىنىش جەريانىدۇر .

ھەر بىر يېڭى يىل كەلگەندە قانداق تۇيغۇلاردا بولىسىز ؟ كەلگۈسىڭىز ھەققىدە قانداق شېرىن خىياللاردا بولىسىز ؟ ئەگەر يېڭى يىلنى ياكى ئۆزىڭىز ئەھمىيەتلىك دەپ قارالغان بىرەر كۈننى تەنھا ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولسىڭىز ئۆزىڭىزگە قانداق تەسەللىي بېرىسىز ؟ تۆۋەندە مەن سىزگە ئۆزۈم قاتناشقان بىر ھېكايىنى سۆزلەپ بېرەي :

يېڭى مىڭ يىلنىڭ باشلىنىشىنىڭ نىشانى بولغان يېڭى

يىل پۈتۈن دۇنيادىكى كىشىلەرنى چەكسىز ئۈمىدۋارلىققا چۆمدۈرگەنىدى . بىز ئۈچ ساۋاقداش بىر بېلگىيىلىك ، بىر بۇلغارىيىلىك ۋە مەن ، بۇ يېڭى يىلنى بېلگىيىنىڭ پايتەختى بىريۇسسېلدا ئۆتكۈزمەكچى بولدۇق . چۈنكى ، بېلگىيىلىك ساۋاقدىشىمىزنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا بىريۇسسېلدا يېڭى يىل كېچىسى تولىمۇ داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدىكەن . بىز ئۈچەيلەن يېڭى يىلدىكى ئۇرۇلۇشقا يىگىرمە مىنۇت قالغاندا بىريۇسسېلدىكى كاتتا مەيدانغا يېقىن يەردىكى پويىز بېكىتىدە كۆرۈشمەكچى بولدۇق . مەن بىريۇسسېلغا بۇرۇن بېرىۋېلىشنى ئانچە مۇۋاپىق كۆرمىدىم ، چۈنكى مەن بۇ شەھەرگە كەلگەندىن بۇيان تېخى قايتا بېرىپ باقمىغاچقا ، بۇرۇن بېرىۋالسام تېنەپ قېلىشىم ئېنىق ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە لېۋېن بىلەن بىريۇسسېلنىڭ ئارىلىقى يىگىرمە مىنۇتلۇقلا يول بولغاچقا ، دېيىشكەن ۋاقىتقا تامامەن ئۈلگۈرۈپ بارالايتتىم . شۇڭا ، ئونبىردىن ئاشقاندا پويىزغا چىقتىم .

پويىزدا ئادەم شالاڭ ئىدى . قارىغاندا كىشىلەر يېڭى يىلدىكى ئۈمىدۋارلىقتىن ئاللىبۇرۇن بەھرىمەن بولۇشقا باشلىغاندەك ئىدى . مەن ئولتۇردۇم . ئالدىمدا بىر ياشانغان ئايال ، يېنىمدا بىر قارا تەنلىك بالا بار ئىدى . بىز بىر ـ بىرىگە قارىشىپ ئولتۇرىدىغان ئورۇندۇققا جايلاشقانىدۇق . ئالدىمدىكى ھېلىقى ياشانغان ئايال دىققىتىمنى تارتىشقا باشلىدى . كۆرۈنۈشتە ئاتمىشلەردە بار لېكىن تېمەن كۆرۈنىدىغان بۇ ئايال پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كىتاب ئوقۇۋاتاتتى . ئۇنىڭ يېڭى يىل ھارپىسىدا — ئادەمنى خۇشاللىققا چۆمدۈرىدىغان ۋە كۈتۈشكە مەجبۇرلايدىغان بۇ ئالاھىدە پەيتتە — نېمە كىتاب ئوقۇۋاتقانلىقىنى بەكلا بىلگۈم كەلدى . كىتاب (داچ تىلى) ئىدى ، لېكىن كىتاب ئاپتورىنى ئوقۇيالىدىم ، ئۇ ماڭا بەكمۇ تونۇش يازغۇچى ئىدى : مارسېل پرۇست . كىتابنىڭ ئۇزايىدىن قارىغاندا ئۇ ئايالنىڭ ئوقۇۋاتقىنى مارسېل پرۇستنىڭ مەشھۇر رومانى « سۇدەك ئۆتكەن يىللارنى

ئەسلەش » بولسا كېرەك .

بىر دەمدىن كېيىن پويىز بېلەتچىسى كېلىپ بىزنىڭ نەدە چۈشۈپ قالىدىغانلىقىمىزنى سوراشقا باشلىدى .

— ئەنۋېرپ ، — دېدى ھېلىقى ئايال پويىز بېلەتى كارتوشكىسىنى بېلەتچىگە سۇنۇۋېتىپ .

ئۇ ئايال ئېنىقكى يېڭى يىل دېگىنى پويىزدا ئاڭلايتتى ، ياكى مۇشۇ كىتاب ئوقۇغان پېتى يەنە بىر يېڭى يىلنىڭ ۋاقىت ئېقىنىغا كېتەتتى . چۈنكى ئۇنىڭ مەنزىلى بولغان ئەنۋېرپ (Anwerp) قا پويىز يەنە بىر يېرىم سائەتتىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن يېتىپ باراتتى . ئۇنىڭ يېڭى يىلدا نېمە ئۈچۈن يالغۇزلۇقنى تاللىغانلىقىنى ئويلاپ قالدىم . يېڭى يىل ئادەمگە ئۇمىدۋارلىق بېغىشلاپلا قالماستىن ، يەنە بىزنىڭ نېمىلەرنى يوقاتقانلىقىمىزنى ، نېمىلەرگە مەڭگۈ ئېرىشەلمەيدىغانلىقىمىزنىمۇ رەھىمسىزلەرچە بىلدۈرۈپ تۇرىدۇ . بىز ۋاقىتنىڭ رەھىمسىزلىكىنى ئالاھىدە ۋاقىت يارىتىش ئارقىلىق — بايرام ۋە يېڭى يىل كېچىسىدەك — ئۇنتۇۋېلىشقا ئامراق . ئەمەلىيەتتە ، بىز ۋاقىتنىڭ چەكسىز سوزۇلغان قۇدرىتىنى ئالاھىدە كۈنلەر ئارقىلىق ئېسىمىزدىن كۆتۈرۈۋېتىشكە ياكى ئۇنىڭ بىزنى چىرماپ تۇرغان ھۆكۈمرانلىقىغا بىردەملىك ئەسەبىيلىك ئارقىلىق ئىسيان كۆتۈرۈشكە مەجبۇر . ئادەم ئۆزىنىڭ بىر كۈنى تۇپىغا ئايلىنىدىغانلىقىنى ئويلىغىنىدا ئۇنىڭ قەلبى مۇزلاپ كېتىدۇ ، لېكىن ھاياتنى داۋاملاشتۇرۇش كېرەك . گەرچە ۋاقىتنىڭ غايەت زور ئېقىنىدا تۇرۇپ ۋاقىت بىلەن ئېلىشىش بىمەنىدەك كۆرۈنسىمۇ ، بۇلار بىزنىڭ روھىي دۇنيايىمىزنىڭ ئەسلىمىلىرىنى بىر – بىرلەپ بارلىققا كەلتۈرىدۇ . بىزنىڭ ھاياتىمىز ماھىيەتتە ۋاقىتنىڭ غەلىبىسىنى تەنھالىق ئارقىلىق ئىسپاتلاش جەريانىدۇر . بىز ۋاقىت ئالدىدىكى ئامالسىزلىقىمىز ۋە ماجالسىزلىقىمىزنى سېزىش بىلەن بىرگە ئەڭ مۇھىمى ئۇنى ھاياتىمىزنىڭ ئومۇمىي مەنىسىگە

ئايلاندۇرىمىز .

ئالدىمىدىكى بۇ ئايال ھازىر فىزىكىلىق ئېقىنىدا ئەمەس بەلكى ئېستېتىكىلىق ۋاقىت ئېقىنىدا ، بەلكىم ئۇ ئۆزىنىڭ مەڭگۈ كەلمەيدىغان ۋە ۋاقىتقا كۆمۈلگەن يىللىرىنى ئىنسانلارنىڭ يىل بوسۇغىسى قىلغان يېڭى يىل كېچىسىدە ئەسلەۋاتقاندۇر. خۇددى ئەپلاتوننىڭ « ئىدىيە » (چۈشەنچىسى) سى مەڭگۈلۈك بولغىنىدەك ، يېڭى يىلدا « ئىدىيە ئوقۇش » ئۇنىڭغا ئەبەدىيلىك تۇيغۇسى ئاتا قىلىشى مۇمكىن . چۈنكى ، ھاياتنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئالدىدا تۇرغان ئادەمگە ئۈمىد ئانچە مۇھىم ئەمەس ، مۇھىمى ئەبەدىيەتنىڭ (ئەتەرنىتي) شەپىسىنى تەنھا سېزىشتۇر . سەنئەت ئادەمنىڭ ۋاقىتنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇنۇشىدۇر ، ئۇ ئادەمگە ئەبەدىيەت تۇيغۇسى ئاتا قىلالايدۇ . سەنئەتنىڭ « ۋاقىت » ئېقىنىدا « سۇدەك ئۆتكەن يىللار » نى ئەسلەش بىلەن ھەربىر يېڭى يىلدا كەلگۈسىگە تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن قاراشقا ئىرىشىشنىڭ ئەھمىيىتى يوقىلىدۇ .

ئايال كىتاب ئوقۇۋاتاتتى ، يېنىمدىكى قارا تەنلىك بالا قۇلىقىغا ئۈنئالغۇنىڭ تىڭشىغۇچىنى سېلىۋېلىپ لىڭشىپ كېتىۋاتاتتى . دېرىزىدىن سىرتقا قارىدىم ، قىشنىڭ ئاچچىق سوغۇقىدا ھەممە نەرسە شۈمشىيىپلا قالغانىدى . ئايال پۈتۈن دىققىتى بىلەن كىتاب ئوقۇۋاتاتتى . مەن ۋاقىتنىڭ توختىماي ئۆتۈۋاتقانلىقىنى جىممىدە ۋە تەنھا سېزىۋاتاتتىم .

تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ تەنھالىقتا قوزغىلىدىغان شادلىقىنى تەسۋىرلەش ھەقىقەتەن قىيىن . ئادەم تەنھالىقتا ئۆزىنى تىڭشاشتىن دۇنيانى تىڭشاشقا ئۆتىدۇ . جامېس جويس يات ئەللەردە سەرگەردان بولۇپ يۈرگىنىدە مۇنداق يازغان : « مەن داۋاملىق دۇبلىن ھەققىدە ئەسەر يازىمەن ، چۈنكى ئەگەر مەن دۇبلىننىڭ قەلبىگە يېتەلىسەم ، دۇنيادىكى ھەممە شەھەرلەرنىڭ قەلبىگە يېتەلەيمەن » . تەكلىماكاندىن ياۋروپاغىچە سوزۇلغان

ئۈمىدسىزلىك بىلەن ئۈمىد، غايە بىلەن تەقدىر، ئەسلىمە بىلەن مەۋجۇتلۇق ۋە ياشاش بىلەن كەلگۈسى ئارىلىشىپ كەتكەن تەنها سەپەردىن ماڭا شۇ نەرسە بارغانسېرى ئايان بولۇۋاتىدۇكى، مەن ئۈچۈن تەكلىماكانى چۈشىنىش دۇنيانى چۈشىنىش دېمەكتۇر.

2001 ـ يىلى، ئاۋغۇست، لېۋېن

پىلانلىغۇچى: ئۈرۈمچى ئىزچىلار كىتابخانىسى
مەسئۇل مۇھەررىرى: كۈرەشجان ئۆمەر
كوررېكتور: ئابدۇرېھىم ئابلىمىت
مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: كامىل ھوشۇر

تەكلىماكاندىن ياۋروپاغىچە

ئاپتورى: مەتتىمىن ئەلا

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32 باسما تاۋىقى: 5.5
2002 ـ يىل 4 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2002 ـ يىلى 4 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
ترازى: 1 ـ 4000
ISBN 7—228—06857—2/I • 2509
باھاسى: 8.00 يۈەن